

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ

Харківський державний університет харчування та торгівлі

ІСТОРІЯ СВІТОВИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

Навчальний посібник

Харків
2011

УДК 930.85(075.8)
ББК 63.3(0)+60.73
М 62

Рецензенти:
д-р філос. наук, проф. Л. І. Юрченко,
канд. іст. наук, проф. Н. В. Чорна

Рекомендовано вченою радою, протокол № 11 від 6 липня 2011 р.

Міносян, А. С. Історія світових цивілізацій [Текст] : навчальний посібник / А. С. Міносян, І. П. Коршунова, В. В. Смирнов ; Харк. держ. ун-т харчування та торгівлі. – Х. : ХДУХТ, 2011. – 184 с.

ISBN

Навчальний посібник складений відповідно до вимог державного освітнього стандарту і охоплює всі необхідні теми. Розглядаються питання логічного розвитку історичного процесу, в якому синтезовані особливості суспільного та культурного життя протягом всіх історичних епох. Поряд з лекційним матеріалом в посібнику представлені додаткові та оригінальні тексти за темами, надані питання для самоконтролю, тестові завдання, термінологічний словник та список літератури. Посібник призначений для студентів вищих навчальних закладів денної та заочної форм навчання.

УДК 930.85(075.8)
ББК 63.3(0)+60.73

©А. С. Міносян, І. П. Коршунова,
В. В. Смирнов, 2011.
©Харківський державний університет
харчування та торгівлі, 2011.

ISBN

Зміст

Вступ.....	4
Тема №1 <i>Введення в історію світових та локальних цивілізацій</i>	5
Тема №2 <i>«Теорія культурно-історичних цивілізацій»</i>	20
Тема №3 <i>«Стародавні цивілізації»</i>	33
Тема №4 <i>«Феодально-капіталістичні цивілізації»</i>	54
Тема №5 <i>«Становлення постіндустріальної цивілізації»</i>	95
Тема №6 <i>«Співвідношення культури і цивілізації»</i>	122
Тести до самоперевірки.....	156
Термінологічний словник.....	165
Рекомендована література.....	182

Вступ

У формуванні світогляду інтелектуального фахівця XXI ст. центральне місце належить проблемі переосмислення минулого, теперішнього та майбутнього суспільства. Для того, щоб мати впевненість та науково обґрунтовану віру в майбутнє, молоде покоління повинно накопичувати істинні знання про долю світових та локальних цивілізацій.

«Історія світових цивілізацій» – це навчальна дисципліна про логіку історичного процесу, в якій синтезовані особливості суспільного життя протягом всіх епох, включаючи розвиток родини, динаміку інтересів та мотивів діяльності, еволюцію знарядь праці, енергетичні ресурси та екологічні кризи, розвиток соціальних, політичних та правових інститутів тощо.

Автори посібника мали на меті допомогти студентам самостійно опанувати оригінальну концепцію циклічної динаміки світових та локальних цивілізацій, розвиваючи ідеї П.Сорокіна, М.Кондратьєва, М.Бердяєва, А.Тойнбі, Ф.Броделя та К.Ясперса та ін.

В посібнику послідовно викладені теми, які підпорядковані темам з навчальної робочої програми, а саме:

тема №1 «Введення в історію світових та локальних цивілізацій»

тема №2 «Теорія культурно-історичних цивілізацій»

тема №3 «Стародавні цивілізації»

тема №4 «Феодално-капіталістичні цивілізації»

тема №5 «Становлення постіндустріальної цивілізації»

тема №6 «Співвідношення культури і цивілізації»

Укладачі праці впевнені в тому, що опануванню нелегкого навчального матеріалу допоможе максимально продуктивна схема викладання інформації з послідувачим закріпленням та контролем якості засвоєння. У зв'язку з цим, всі шість тем розподілені на блоки:

- інформаційний (тематичний уривок інформації, що викликає задалегідь накреслений розвиток пізнавального процесу);
- розширювальний (додає та конкретизує окремі положення);
- блоки самоконтролю та корекції (призначенні для забезпечення міцності засвоєння у вигляді питань для самоконтролю та тестів).

Така структура викладання дозволяє вирішити найголовніше завдання посібника – навчити студентів самостійно опрацьовувати наданий матеріал, формуючи своє самостійне відношення до поставлених проблем, покращуючи свою обізнаність щодо загальноісторичних закономірностей циклічної динаміки та соціогенетики.

ТЕМА №1. ВВЕДЕННЯ В ІСТОРІЮ СВІТОВИХ ТА ЛОКАЛЬНИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

Основні закономірності та історичні періоди цивілізації

Історія світових та локальних цивілізацій, пізнання закономірностей зародження, розквіту та їх занепаду є найважливішою задачею для студентів, які вивчають дисципліну «Історія світових цивілізацій».

Вивчення світових та локальних цивілізацій базується на дослідженнях видатних науковців П.Сорокіна, М.Кондратьєва, А.Тойнбі, К.Ясперса та ін., а також на навчальних посібниках Л.А.Мойсеєвої, Ю.В.Павленко, В.М.Хачатурян, Ю.В.Яковця та ін.

Вся історія людства, як стверджують вчені, пройшла крізь такі цивілізації: неолітичну, раннекласову, античну, середньовічну, передіндустріальну, індустріальну. Пізнаючи та порівнюючи події минулого, можна пояснити теперішнє та передбачити майбутнє людського суспільства.

Недостатні знання з історії цивілізації призводять або до паніки, або до спроби повернути минуле, або до позитивного сприйняття нового в поєднанні з досвідом минулого.

«Історія світових цивілізацій», як наука, є складовою частиною історичних наук, точніше вершиною її піраміди – *філософією історії*.

Піраміда історичних наук

Філософія історії

Всесвітня історія

Історія континентів

Історія країн, народів

Філософія історії вирішує наступні задачі:

- ✓ пошук законів, закономірностей, тенденцій в розвитку цивілізацій, причин їх підйомів та криз;
- ✓ наукове пояснення, що майбутнє – це не хаос, а чергування цивілізацій; народи розвиваються за єдиними закономірностями історичного прогресу.

Історія цивілізації має свої закони та закономірності:

Закони та закономірності філософії історії	Сутність законів та закономірностей
<i>I. Закони статики</i>	- вивчають цивілізацію в усталено-рівноважному русі
<i>II. Закони соціодинаміки</i>	- вивчають цивілізацію в період порушення рівноваги
<i>Закономірності соціодинаміки:</i>	
а) зміни фаз життєвого циклу	- хвилеподібність коливання цивілізацій
б) резонансні взаємодії циклів	- взаємодія циклів різної тривалості в системі за вертикаллю
в) взаємодії безпосередньо та побічно пов'язаних систем	- економічних, науково-технічних, екологічних, соціально-політичних, культурно-історичних
г) вияву стадії та механізмів кризових моментів в динаміці суспільства	- теорія криз, трансформації
<i>III. Закони соціогенетики:</i>	
а) спадковості	- виявляють сутність роду людського
б) змінюваності	- виявляють спадковий інваріант
в) відбору	- оцінює та закріплює нововведення

Таким чином, історія цивілізацій – наука про пізнання та перетворення світу, передбачення наслідків раніше прийнятих рішень та

Теорія історичного прогресу

Джерела історії сягають початку людського роду, коли формується свідомість, міфи, перекази. Історія цивілізацій за поглядами вчених:

Філософи історії	Історія цивілізацій – це...
1. Геродот (481-485 рр. до н.е.)	- коловорот подій
2. Аль-Біруні (973-1050 рр.)	- великі історичні цикли з божественним началом
3. Д.Віко (1668-1803 рр.)	- історичний коловорот
4. І.Гердер (1744-1803 рр.)	- передача генетичних традицій
5. Г.Гегель (1770-1831 рр.)	- вислів божественного, абсолютного процесу в його вищих образах та вічному коловороті, з появою нового в духовній сфері
6. К.Маркс (1818-1883 рр.) та Ф.Енгельс (1820-1895 рр.)	- примат матеріальних факторів в історичному прогресі з перебільшенням класового антагонізму
7. М.Данилевський (1882-1885 рр.)	- зміна культурно-історичних типів
8. О.Шпенглер (1880-1936 рр.)	- однакові етапи (цикли) різних цивілізацій, що повторюються
9. М.Бердяєв (1874-1948 рр.)	- фазисний циклічний розвиток суспільства та їх культур з періодами дитинства, мужності та старості
10. А.Тойнбі (1889-1975 рр.)	- коловорот локальних цивілізацій
11. Л.Гумільов (1912-1993 рр.)	- результат діяльності активних особистостей (пасіонарій), пов'язаних з космічною енергією
12. А.Чижевський (1897-1964 рр.)	- циклічні події, які залежать від активності сонця
13. М.Кондратьєв.(1892-1938 рр.)	- динамічний розвиток людського суспільства з хвилеподібним характером
14. П.Сорокін (1889-1968 рр.)	- сховище матеріальної культури
15. К.Ясперс (1883-1969 рр.)	- «Ось світової історії»
16. «Школа Анналів»	- «кількісна історія» з демографічною статистикою

Критерії періодизації історії цивілізації та її цикли

Періоди історії цивілізації визначаються за наступними циклами:

а) за знайденими знаряддями праці (археологи) – кам'яний вік, міднокам'яна доба, бронзова доба, залізна доба;

б) за засобами виробництва (Л.Морган, Ф.Енгельс) – дикунства, варварства, цивілізації; а суспільство в ці періоди розподілялось на рабовласницьке, феодальне, капіталістичне;

в) за формами власності (К.Маркс) – рабовласницьке, феодальне, капіталістичне, соціалістичне, комуністичне;

г) за духовністю суспільства у сполученні з приматом потреб як головних факторів перетворення світу (погляд вчених ХХ – ХХІ століття на періодизацію історії цивілізацій).

Історичні цикли

Будь-який розвиток в природі є циклічним, закономірним та проходить крізь фази. В Греції історію розуміли як коловорот, в Римі – як спіраль, а потім – як хвилеподібно-прогресивний розвиток.

Цикли можуть бути:

демографічними,

економічними,

політичними,

екологічними,

інноваційними,

технічними,

освітянськими,

культурними,

науковими,

спортивними,

любовними,

винахідливими.

Цикл – це повторення схожих, але неоднакових у поступальному русі фаз хвилеподібно-прогресивного розвитку. Цикли бувають життєві та історичні.

Життєвий цикл – це період в циклі від зародження системи і до її занепаду. Фази життєвого циклу: зародження, латентний розвиток, народження, ствердження, розповсюдження, переважаюче перетворення, зрілість, дряхлість, протиріччя, криза, відмирання, реликтивне існування.

Історичний цикл – це період часу від народження нової історичної системи, яка проходить послідовні фази до наступного перевороту та ствердження нової системи. Історичний цикл коротше на дві фази життєвого циклу з-за співпадання у часі з перехідними періодами інших циклів.

Загальноісторичні закономірності циклічної динаміки та генетики характеризуються:

1) ходом історії цивілізації, яка носить нерівномірний, хвилеподібно-спіралевидний характер;

2) поліциклічністю історії з накладкою різної довжини циклів, із взаємовпливом та взаємозаміною циклів різної довжини;

3) перехідним періодом із кризою та відмиранням старої системи та народженням в муках нової цивілізації;

4) історичним часом та кількістю історичних подій протягом одиниці часу (коефіцієнт історичного прискорення подій);

5) географічними епіцентрами історичних подій та їх циклів з країною – еталонним лідером та зонами впливу;

6) історичною генетикою, яка регулює процеси спадковості, змінюваності та відбору у неоднаковості країн, народів, людства;

7) постійною взаємодією та взаємовпливом історичних циклів з іншими і, перш за все, з циклами в розвитку природи.

Види історичних циклів:

- ✓ *в просторовому аспекті* в останні тисячоліття до нашої ери епіцентр цивілізації сконцентрувався в Середземномор'ї, потім змістився на Схід. Наприкінці 1 – на початку 2 тис. він знову перемістився в Європу, потім перекинувся в Північну Америку та охопив всю планету. Зараз епіцентр глобального перевороту знову зміщується на Схід, в Азіатсько-Тихоокеанський регіон (Японія, США, Південна Корея та інші нові індустріальні країни); до нового підйому наближуються і держави Західної Європи. Поруч з лідируючими країнами існують групи країн другого і третього ешелонів світового прогресу. Отже, одночасно на Землі сусідують країни, які уявляють собою декілька цивілізацій;
- ✓ *у часовому аспекті* за тривалістю (та глибині перетворень) можливо розрізняти наступні історичні цикли:
 - короткострокові (декілька років);
 - середньострокові (10-20 років);
 - довгострокові (півсторічні);
 - багатосторічні (від 150 до 350 років);
 - тисячолітні (від 1000 до 1500 років).

Три історичних суперцикли людської цивілізації:

- ✓ 1-й – суперцикл включає три стадії становлення людського суспільства (7-8 тис. років): неолітичну, ранньокласову, античну цивілізації;
- ✓ 2-й – суперцикл, включає: середньовічну, передіндустріальну, індустріальну цивілізації (з середини 1 тис. н.е. і триває 1,5 тис. років);
- ✓ 3-й – суперцикл розпочався з кінця ХХ століття перехідним періодом до постіндустріальної та двох наступних за нею цивілізацій, які будуть мати тривалість понад половини тисячоліття, при відсутності будь-якої трагічної випадковості.

Структура цивілізацій

Структуру цивілізацій можна уявити у вигляді зрізаної піраміди з п'ятью поверхами за вертикаллю, кожний з яких, в свою чергу, включає ряд взаємодаткових елементів.

V) Суспільна свідомість (духовний світ)					
Наука	Культура	Освіта	Мораль	Ідеологія, релігія	
IV) Соціально-політичні відносини					
Соціальні	Національні	Політичні	Державні	Правові	
III) Економічний засіб виробництва					
Структура відтворювання	Форми власності	Обмін	Розподіл	Економічне управління	
II) Технологічний засіб виробництва					
Засоби праці	Джерела енергії	Предмети праці	Природні ресурси	Технології	Організація виробництва
I) Людина, родина, народонаселення					
Потреби	Здібності	Знання	Навички (вміння)	Інтереси (бажання)	Воля

Розглянемо кожен складову (поверх) суспільства.

I. Основою, фундаментом піраміди цивілізації слугує людина, точніше – *родина*, первинний осередок суспільства. Руйнування родини може призвести до виродження та загибелі суспільства. Родина – це межа руйнівним початкам при кризах та зламах перехідного періоду, і слугує основою для їх подолання.

Сукупність родин утворює народонаселення. Історія цивілізацій розпочалась з моногамної родини в період неоліту, склад та функції якої постійно змінювалися. Але родина завжди залишалась основним осередком суспільства. Велика роль людини, як індивідууму, особистості, зі своїм духовним світом, зі своїми прагненнями та вчинками.

II. Наступний поверх піраміди цивілізації – *технологічний засіб виробництва*. Його складові:

- засоби праці,
- джерела енергії,
- кооперація праці та її розподіл.

З переходом цивілізації виникає зміна технологічного засобу виробництва, технологічних устроїв та поколінь техніки.

III. *Економічний засіб виробництва*. Його основні елементи:

- структура відтворення; форми власності;
- засоби розподілу;
- засоби обміну;
- форми керування.

Форми власності, які існували на різних етапах розвитку суспільства:

Цивілізації	Форми власності
- неолітична	общинна
- антична, - ранньокласова	приватне присвоєння
- середньовічна, - передіндустріальна	на землю та на робітників
- індустріальна	на капітал та найману працю

IV. Соціально-політичний устрій висловлює систему суспільних відносин.

Види суспільних відносин:

- соціальні;
- етнічні та національні;
- політичні;
- державно-правові.

В перехідний період види суспільних відносин перетерплюють зміни від стабільності до хаосу і знов – до упорядкування соціально-політичної сфери.

V. Духовний світ людини та суспільна свідомість. Його структура:

- знання (емпіричні, наукові);
- культура;
- норми моральності;
- ідеологія.

Всі структурні сфери духовного життя тієї або іншої цивілізації тісно пов'язані між собою та схильні до оновлення.

Питання до самоконтролю:

1. Складовою частиною яких наук є наука «Світові цивілізації»?
2. Назвіть цивілізації, які існували в історії людства.
3. Перелічіть закони та закономірності історії цивілізації.
4. Назвіть видатних вітчизняних вчених, які розглядали питання про історію цивілізацій.
5. Як Ви розумієте поняття «історичний цикл» та «життєвий цикл»?
6. Які існують загальноісторичні закономірності циклічної динаміки та соціогенетики?
7. На якій стадії багатовікових та тисячолітніх циклів знаходиться суспільство на межі XX-XXI століть?
8. Назвіть складові елементи структури суспільства.

Додатковий матеріал до теми №1

Питання №1. Історія як наука

- 1. Наука «історія», її зміст та місце в системі інших наук.**
- 2. Система історичних наук.**
- 3. Функції історичного пізнання.**

1. Історія – це упорядковане вивчення:

- ✓ минулого людства (країн, народів);
- ✓ окремих сторін діяльності суспільства;
- ✓ виявлення закономірностей та тенденцій історичних процесів.

Зміст історії – історичний процес, який розкривається в явищах життя людей. Історія є однією з найважливіших суспільних наук, яка тісно пов'язана з іншими суспільними науками: соціологією, психологією, філософією, мовознавством тощо.

На відміну від інших наук історія:

- ✓ розглядає процес розвитку суспільства в цілому;
- ✓ аналізує сукупність явищ суспільного життя, всіх його сторін (економіка, політика, побут та ін.);

На стику історичних та інших наук створюються міждисциплінарні науки:

- ✓ історична географія;
- ✓ історична геологія;
- ✓ філософія історії та ін.

2. Історія – багатогалузева наука.

Самостійні галузі історичного знання:

- ✓ економічна історія;
- ✓ соціальна історія;
- ✓ громадянська та військова історія;
- ✓ історія держави та права;
- ✓ історія релігії;
- ✓ етнографія (вивчення побуту та культури народів);
- ✓ археологія (вивчення історії за допомогою речових джерел давності);

За широтою об'єкту, що вивчають, історію складають:

- ✓ історія світу в цілому (всесвітня або загальна);
- ✓ історія континентів;
- ✓ історія окремих країн (народів, груп народів).

До найбільш значних *допоміжних історичних наук* відносяться

- ✓ джерелознавство (вивчення історичних джерел);
- ✓ історіографія (опис та аналіз поглядів та концепцій істориків, вивчення закономірностей в розвитку історичної науки).

Допоміжні історичні дисципліни мають порівняно вузький предмет дослідження, вивчають його детально.

За предметами дослідження можна виділити наступні допоміжні дисципліни:

- ✓ хронологія (система відліку часу);
- ✓ палеографія (рукописні пам'ятки історії);
- ✓ дипломатика (історичні акти);
- ✓ метрологія (система мір);
- ✓ сфрагістика (печатки);
- ✓ прапорознавство, геральдика, генеалогія, топонімія та ін.

3. Історія виконує декілька *соціально значущих функцій*:

- ✓ пізнавальна, інтелектуальна;
- ✓ політична;
- ✓ світоглядна;
- ✓ виховна.

Пізнавальна, інтелектуальна функція:

- ✓ вивчення історичного шляху країн (народів);
- ✓ об'єктивне відображення явищ та процесів історії людства (з позицій історизму)

Політична функція:

- ✓ теоретично осмислюються історичні факти;
- ✓ виявляються закономірності розвитку суспільства.

Тим самим історія як наука допомагає виробити науково обґрунтований політичний курс. Історія, її фактологічна сторона – фундамент науки про суспільство.

Світоглядна функція:

- ✓ світогляд (погляд на світ, суспільство, закони його розвитку) можуть бути науковими, якщо спираються на об'єктивну реальність (історичні факти).

Виховна функція:

- ✓ формує громадянські якості (патріотизм та інтернаціоналізм);
- ✓ показує роль особистості та народу в розвитку суспільства;
- ✓ дозволяє пізнати моральні цінності людства в їх розвитку.

Питання №2. Методологія та принципи історичної науки

1. Методи історичного пізнання.

2. Спеціально-історичні методи.

3. Принципи вивчення історичних фактів.

1.Метод (засіб) пізнання – шлях дослідження, засіб побудови та обґрунтування знань.

За умов дотримання та поєднання всіх принципів та методів пізнання забезпечуються строга науковість та вірогідність у вивченні історичного минулого.

Більш ніж 2000 років тому виникли два основних підходи в історичній думці, які існують й зараз:

- ✓ ідеалістична концепція;
- ✓ матеріалістична (діалектико-матеріалістична) концепція.

Представники *ідеалістичної концепції* вважають, що дух та свідомість первинні та більш важливі, ніж матерія та природа. В основі історичного процесу – людська душа та розум.

Представники *матеріалістичної концепції* впевнені, що матеріальне життя первинне по відношенню до свідомості людей. Економічні процеси в суспільстві визначають духовний розвиток людей, їх взаємовідносини.

В основі сучасної російської історичної науки лежить діалектико-матеріалістичний метод дослідження.

Діалектико-матеріалістична концепція розглядає розвиток суспільства як природно-історичний процес, який:

- ✓ визначається об'єктивними закономірностями;
- ✓ знаходиться під впливом суб'єктивного фактору (діяльність мас, класів, партій та ін.).

2.Спеціально-історичні методи дослідження:

- ✓ хронологічний метод (викладення історичного матеріалу в хронологічній послідовності)⁴
- ✓ синхронний метод (одночасне вивчення подій, які відбуваються в суспільстві);
- ✓ дихронний метод (метод періодизації);
- ✓ статистичний метод.

3.Принцип вивчення – основне правило, яке необхідне дотримуватись при вивченні всіх явищ та подій.

Основні наукові принципи вивчення історичних фактів:

- ✓ принцип історизму;
- ✓ принцип об'єктивності;
- ✓ принцип соціального підходу;
- ✓ принцип альтернативності.

Принцип історизму – розглядання фактів, подій:

- ✓ у відповідності з конкретними історичними обставинами;
- ✓ у взаємозв'язку та взаємообумовленістю;
- ✓ у розвитку.

Принцип об'єктивності: кожне явище розглядається в його багатогранності та протиріччі (сукупності позитивних та негативних сторін).

Принцип соціального підходу (партійного, класового):

- ✓ розглядання історико-економічних процесів з урахуванням соціальних інтересів різних верств населення;
- ✓ співвідношення класових та групових інтересів із загальнолюдськими;
- ✓ облік суб'єктивного моменту в практичній діяльності урядів, партій, окремих особистостей.

Принцип альтернативності: на основі аналізу об'єктивних можливостей визначається ступінь вірогідності подій (процесу, явища).

Питання №3. Етапи розвитку історичної науки

- 1. Основні етапи розвитку історичної науки.**
- 2. Історична думка Стародавнього світу.**
- 3. Історична думка епохи Середньовіччя та Відродження.**
- 4. Історична думка Нового часу.**

1. В розвитку історичної науки виділяються наступні важливі *етапи*:

- ✓ історична думка Стародавнього світу.
- ✓ історична думка епохи Середньовіччя та Відродження.
- ✓ історична думка Нового часу.
- ✓

2. *Історичні уявлення Стародавнього світу* розвивались у вигляді описів історичних подій, доповнених сказаннями та міфами.

Історичний процес в цей час уявляється як:

- ✓ виявлення волі божеств;
- ✓ діяльність видатних особистостей (героїв, володарів).

Вищими досягненнями історичної думки в епоху Стародавнього світу були праці наступних істориків:

- ✓ Греція – Геродот («батько історії»), Фукидид, Полібій (зробив спробу створити всесвітню історію);
- ✓ Рим – Тит Лівій, Тацит, Плутарх;
- ✓ Схід – арабські історики Аль-Біруні та Ібн Халдун (висунули та розвинули теорію циклічних кругообертів в історії).

3. Історична думка епохи Середньовіччя:

- ✓ процес розвитку суспільства трактувався з позицій ідеалізму;
- ✓ залишається популярною ідея впливу героїв та володарів.

Концепція *провіденціалізму* (протікання історичного процесу за волею провидіння) була розроблена Августином Блаженным (354-430 рр.).

Видатні історики цього часу:

- ✓ Європа – Григорій Турський, Михайло Псел, Оттон Фрейзингенський;
- ✓ Арабський Схід – Якубі, Абу Ханіф, ад-Динавері, ат-Табарі;
- ✓ Китай – Сима Гуан.

В середньовічній Росії були створені «Повість минулих літ» (автором вважають літописця Нестора) та «Слово о полку Ігоревім».

В епоху Відродження (перехід від Середньовіччя до Нового часу) релігійній ідеології протиставлялась культурна спадщина античності. Посилюється інтерес до пам'яток давності. Зароджується нові підходи до зрозуміння історії з позицій законів історичного розвитку. Італійський політичний діяч Н.Макіавеллі назвав одну з причин боротьби людей в процесі розвитку суспільства – майновою, тобто економічною.

4. В епоху *Нового часу* деякими західноєвропейськими істориками та філософами була відкинута ідея Бога як творця історії.

Для переконань вчених цього часу характерний *дуалізм*:

- ✓ матеріалістичний підхід до явищ природи;
- ✓ пояснення ходу історії з позицій ідеалізму.

Один з основоположників *історизму* Д.Віко (Італія) стверджував, що історичний процес має характер об'єктивний та провінціальний.

Наприкінці XVIII ст. були висунуті ідеї *генетичного підходу* до історії.

І.Гердер (Німеччина) вважав, що «виховання людського роду» – це:

- ✓ генетичний процес передачі традицій від покоління до покоління;
- ✓ органічний процес засвоєння та застосування переданого.

І.Гердер виділяв дві зони – епохи між переворотами або революціями, підкреслюючи благодійний вплив переворотів на життя суспільства.

В першій половині XIX ст. історики Ф.Гізо, О.Тьєррі, Ф.Міньє створили *буржуазну теорію класової боротьби*, визнаючи існування класових відмінностей у суспільстві, але заперечуючи експлуатаційний характер суспільства.

Питання №4. Етапи розвитку історичної думки в XIX – XX ст.

1. Історична наука в XIX ст.

2. Історична думка Новітнього часу.

1. Важливе значення для розвитку історичної науки XIX ст. мали:

- ✓ ствердження історичного методу пізнання – історизму;
- ✓ поява марксистського вчення.

Характерною рисою *методу (принципу) історизму* – розповсюдження на всі сфери об'єктивної діяльності – природу, суспільство, мислення.

Історичний метод підходу до дійсності, яка змінюється та розвивається у часі, розробляли О.Тьєррі, І.Кант, Г.Спенсер, Г.Гегель, а також К.Маркс, Ф.Енгельс, Л.Морган.

З середини XIX ст. *головним змістом історичної науки* стало:

- ✓ вияв закономірностей історичного процесу;
- ✓ розширення рамок предмету історії (переплетення історії з філософією, політичною економією та ін.)

На межі XIX-XX ст. ствердився *історичний матеріалізм* – марксистська історична школа, яка відстоювала примат розвитку матеріальних виробничих сил в динаміці суспільства. Історичний процес розглядався в тісному зв'язку з динамікою виробничих сил та економічних відношень.

Як свідчить сучасний досвід, марксистські соціальні моделі:

- ✓ недооцінювали духовні фактори історичного прогресу;
- ✓ перебільшували роль соціального антагонізму;
- ✓ були вульгаризовані на догоду ідеології тоталітарних режимів. Наприклад, сталінська трактовка філософії історії «Короткий курс історії ВКП (б)».

2. *Історична наука Новітнього часу* (кінець XIX – початок XX ст.) виробила *новий підхід до історії*:

- ✓ історія – зміна циклів історичного розвитку;
- ✓ провідну роль в історичному розвитку грають зміни в людині, культурі, науці;

Отримали розповсюдження ідеї про:

- ✓ *культурно-історичні типи локальних цивілізацій*, що переживають схожі фази в своєму розвитку;
- ✓ *поліциклічність історичного процесу*: кожна культура, кожний період її розвитку мають рівну тривалість. Наприклад, п'ятдесятиріччя в ритмі політичного та духовного становлення або трьохсотрічні періоди бароко, готики та ін.

Ці теорії розробляли М.Бердяєв (Росія), О.Шпенглер (Німеччина), а також А.Тойнбі (Англія).

За Тойнбі, діяльність людини в суспільстві визначена:

- ✓ природними законами та циклами;
- ✓ історичною спадщиною;
- ✓ навколишнім природним та соціальним середовищем.

Проте за людиною зберігається відома свобода у створенні свого майбутнього.

Інший напрямок дослідження історії як циклічної динаміки розробляли:

- ✓ А.Чижевський – довів циклічність історичної динаміки під впливом коливань активності Сонця;
- ✓ М.Кондратьєв – розробляв теорію хвилеподібних коливань економічної кон'юнктури, пов'язаної зі змінами в техніці виробництва та політичного життя. *«Кондратьєвська хвиля»* – сукупність коливально-хвилеподібних рухів, що висловлюють хід історичного процесу.

Теорія «кондратьєвських хвиль» підтверджена, статично доведена та розвинута Й.Шумпетером (Америка), який бачить основу економічної динаміки у хвилях *інновацій* (технічні винаходи, зміни потреб людей, моди та ін.).

П.Сорокін (США) в праці «Соціальна та культурна динаміка» зробив дослідження циклічної динаміки суспільства більш, ніж за 2000 років. Найважливішим фактором соціокультурної динаміки Сорокін вважав розпад домінантної культурної надсистеми.

К.Ясперс (Німеччина), вважав, що історичний час веде відлік з III тис. до н.е. Дослідник виділив *«осьовий час»* (біля 500 років до н.е.), коли сформувалась сучасна людина з усією повнотою її духовного світу.

Велике значення для розвитку історичної науки мали праці Ф.Броделя, Р.Айслера, А.Шлезингера.

ТЕМА №2. ТЕОРІЯ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

Сутність та зміст світових та локальних цивілізацій

Термін «цивілізація» вперше був введений французькими просвітниками понад двох століть тому назад для позначення громадянського суспільства (царство свободи, справедливості, правового устрою).

В подальшому американський антрополог Л.Морган визначив цивілізацію як стадію, що настає за дикістю та варварством і характеризується упорядкуванням суспільного устрою, виникненням класів, держави, приватної власності.

За ствердженням німецького філософа та культуролога О.Шпенглера цивілізація – це «фаза занепаду культури», англійський історик А.Тойнбі визначав, що цивілізація – це «динамічне створення еволюційного типу». У сучасному розумінні цивілізація – це розвинуті демократичні країни на відміну від тоталітарних або диктаторських режимів.

В лекції термін «цивілізація» буде розглядатися в двох значеннях: *світова та локальна*.

Світова цивілізація – це етап в історії людства з певним рівнем потреб, економічним засобом виробництва, своєрідними політичними та суспільними відносинами, рівнем розвитку духовного відтворення.

Концепція всесвітньої історії, єдиної світової цивілізації заперечується деякими вченими (О.Шпенглер, А.Тойнбі та ін.). З цією метою розроблена теорія локальних цивілізацій.

Локальні цивілізації – це особливості (культурно-історичні, етнічні, релігійні, економіко-географічні) окремої держави, групи держав, етносів, які пов'язані загальною долею ритму загальноісторичного прогресу. Кожна цивілізація має свій почерк, свій ритм. Найповніше теорія локальних цивілізацій розроблена А.Тойнбі в праці «Збагнення історії». Досліджуючи структуру людства останнього тисячоліття, їм виявлено п'ять живих цивілізацій:

- християнська (західне суспільство);
- православно-християнська (візантійське, українське, російське суспільство);
- ісламська;
- індуїстська;
- далекосхідна (райони Південно-Східної Азії).

А.Тойнбі вивчив 37 цивілізацій, з них – 21 були ретельно досліджені та описані (за 6 тис. років людської історії). Кожна цивілізація в своєму розвитку проходить фази: виникнення (генези), росту, надламу та розпаду. Причини

генези варто шукати (по А.Тойнбі) не в расових почуттях або навколишньому середовищі, а у відповіді на виклик, в реакції на кризу, в якій опинилося суспільство. Найбільш загальною та розповсюдженою причиною надламів цивілізації є мілітаризм, який протягом п'яти тисячоліть знищив десятки локальних цивілізацій. Механізм розпаду цивілізацій розпочинається з надламу та розпаду за вертикальною площиною, коли суспільство розпадається на ряд держав та горизонтальною, коли суспільство розпадається на три групи (панівна меншість, внутрішній пролетаріат, зовнішній пролетаріат), які протистоять один одному. В боротьбі між цими трьома силами відбувається розпад цивілізації. Американський вчений С.Хантингтон передвіщає (1997 р.), що наступна війна буде війною цивілізацій.

Механізм зміни цивілізацій

Чому і як відбувається зміна однієї цивілізації іншою? Які рушійні сили, ознаки, механізм цього переходу на різних «поверхах» і в різних «квартирах» обжитого дому цивілізації, що вже склалася? Чому перехідний період несе за собою катастрофи, революції, війни і чим це все завершується? Чи можна обійтись без таких потрясінь та перейти від ступеню до ступеню історичного прогресу плавно, еволюційно?

Дати зрозумілі відповіді на ці пекучі питання в наші дні, коли всі країни, в тому числі й Україна, переживають перехідний період, це не плід теоретичного розмірковування, а насущна необхідність лідерів держави, політичних партій.

Обрати вірний шлях, передбачаючи майбутній хід подій, сформувати обґрунтовану ідеологію та програму, стратегію і тактику, якій будуть довіряти мільйони маси – це головна задача вчених та політиків.

Чому і коли відбувається зміна цивілізацій?

Зміна цивілізацій відбувається тоді і в той час, коли панівна цивілізація віджила строк, який їй був відведений історично, вона вичерпала свій потенціал і підійшла до останньої фази свого життєвого циклу. Коли цивілізація була молодою та енергійною, вона задовольняла постійно зростаючі потреби за рахунок високих темпів економічного росту та підйому духовної сфери. Але настав час, коли всі потенціали (технологічний, економічний, соціально-політичний, освітній, науковий, культурний, духовний та ін.) виявилися вичерпані. Вони застаріли, занепали. Назріває розрив між надмірно зростаючими потребами, які зародилися в період революції, економічного підйому і все більш обмеженими можливостями їх задовольнити.

Як відбувається зміна цивілізацій, послідовність та механізм цієї системи?

Першоджерело змін має сенс шукати в людині, в динаміці її потреб та здібностей, знань, навичок, інтересів. Змінюються біологічні та соціальні потреби людини-родини. Нове покоління бажає жити краще. Воно ставить нові вимоги до житла, одягу, харчування, товарів. Для цього потрібні додаткові ресурси, сировина, матеріали, джерела енергії. Все це потребує ще більших витрат в реалізації духовних потреб, в укріпленні оборони, в охороні природи тощо. Це призводить до боротьби за достаток, за багатства в реалізації зростаючих потреб між станами та класами. Еліта, з метою захисту своїх потреб, збільшує кількість силових структур. Ці зайві витрати держбюджету все більше скорочують долю фонду власного використання у створеному національному багатстві. Держава вступає в кризу, починається спад виробництва, знижується рівень життя, бідніє значна частина населення. Держава, щоб врятувати ситуацію, виділяє кошти дітям, старим, незаможним, створюючи бюджетний дефіцит, емісію, інфляцію. Посилюється перерозподіл засобів на користь «тіньової економіки».

Які наслідки кризи потреб?

З одного боку, високі потреби в наслідок інфляції «вимиваються», формуючи більш радикальну економіку. З іншого – деяка частина членів суспільства, загубивши можливість заробити себе на життя, опускаються до люмпенів, бомжів, злочинців.

Зміни охоплюють і духовний світ. Наступає невідповідність ідеалів реального життя. Нові ідеї призводять до перевороту в науці, в ідеалах. Пізніше за всіх на кризу реагує освіта. В тому разі, якщо нові ідеї потрапляють в посібники – можна вважати, що криза в духовній сфері завершена.

Технологічна база при зміні цивілізацій найбільш ірраціональна, але й вона підлягає кризі та оновленню основних фондів.

Зміни в технології призводять до зрушень в економічних засобах виробництва, в змінах структури відтворення. В умовах кризи зростає доля споживання за рахунок скорочення інвестицій, фондів амортизації та накопичень.

Кожній цивілізації притаманні свої форми та засоби присвоювання, розподілу, обміну (виробничі стосунки). Людство пройшло від общинного засобу присвоювання до виникнення приватної власності, державно-монополістичного усупільнення та повернення до особистої, приватної власності та до народження поліфонічної економіки.

Соціально-політичний устрій при зміні цивілізацій

Зміна цивілізацій призводить до послаблення влади, погіршення рівня життя, до переділу багатств. Устрій може мати різну форму – від демократії до монархії або тиранії. Але в будь-якому випадку від підтримує порядок, укріплює владу, створює умови для функціонування нової цивілізації.

Влада, яка ствердилась, потребує ідеологічного підкріплення та виправдання здійснених змін. В духовному світі вчені доводять про необхідність, справедливості та вічності панівного устрою.

Отже, зміна цивілізацій пов'язана з переворотом на всіх етапах піраміди суспільства, причому переворот цей відбувається в закономірній послідовності. Спираючись на минуле, збагачуючись новим, адаптуючись до нових умов життя, людство просувається до нової цивілізації.

Якими є зміст, етапи та підсумки перехідного періоду до нової цивілізації?

Зміст перехідного періоду: назрівання змін, витіснення або зруйнування того, що віджило, зберігання найкращої спадщини та збагачення новими цінностями.

Етапи перехідного періоду:

Латентний етап:

- одряхління, спад ефективності старого суспільства;
- зародження паростків нової цивілізації.

Етап обвальної кризи, хаосу:

- кризи, війни, революції, руйнування основ зникаючої цивілізації, наростання хаосу;
- виникнення та відбір нової цивілізації.

Патова ситуація:

- рівновага сил старого та нового суспільств, депресія;
- формування основ нової цивілізації, вияв лідерів.

Завершальний етап:

- руйнування та витіснення елементів зникаючої цивілізації;
- становлення нового суспільства.

Підсумки перехідного періоду:

1. Завершується перехід до нового витка історичної спіралі.
2. Відновлюються умови для підйому ефективності відтворення та рівня життя.
3. Змінюються лідери в технологічному розвитку та економіці, стверджуються нові пріоритетні галузі.
4. Розгортається чергова ступінь в розвитку духовного світу.
5. Посилюються інтеграційні, центробурхливі тенденції в країні та світі.

Завершення перехідного періоду дасть шлях до ствердження та розповсюдження нової цивілізації.

Витки спіралі історичного прогресу

З якого моменту варто вважати відлік історії суспільства?

Як правило, історію суспільства вивчають з первісної формації, яка розпочалась 1,5-2 млн. років тому – з палеоліту, коли предки людей навчилися виготовляти кам'яні знаряддя. Але в ці часи ніякої історії не було, так як не було ніякого суспільства. Деякі вчені ведуть відлік історії з кінця давньокам'яного століття (40 тисяч років тому назад). Але людина була споживачем природи до 10 тис. до н.е. К.Ясперс вважає, культура, а значить, історія з'явилась з 4 тис. до н. е. (шумеро-вавилонська, єгипетська та ін.), з неолітичної революції. Історія цивілізації (само слово походить від латинського *civis* – громадянин, *civilis* – громадянський) пропонує наявність класів, держав та права.

Чому варто вважати відлік історії суспільства з неолітичної революції?

1. В цей період розпочалось формування роду, родини, а також відтворення засобів існування.

2. Сформувалась технологічна база суспільства з введенням землеробства.

3. Закладаються економічні основи засобу виробництва.

4. Розвивається соціальна диференціація за економічною ознакою.

5. Наповнюється реальним змістом духовний світ людини та суспільства.

Людство в наступні тисячоліття пройшло три періоди:

I – становлення суспільства (неолітична, ранньокласова, антична цивілізації);

II – зрілості суспільства (середньовічна, передіндустріальна, індустріальна);

III – розквіт суспільства (постіндустріальна та послідуєчі цивілізації).

ХРОНОЛОГІЧНІ РАМКИ СВІТОВИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

Назва цивілізації	Перехідний період	Становлення	Зрілість	Занепад	Загальна тривалість віків
	Хронологічні рамки етапів				
Неолітична	10-8 тис. до н.е.	8-7 тис. до н.е.	6 тис. до н.е.	5 тис. до н.е.	30-37

Ранньокласова	4 тис. до н.е.	3 тис. до н.е.	2 тис. до н.е.	II-а пол. 2 тис. до н.е.	20-23
Антична	XII-IX ст. до н.е.	VIII-V ст. до н.е.	IV ст. до н.е. – I ст. н.е.	II ст. – сер. V ст. н.е.	12, 5
Середньовічна	сер. V – VIII ст.	IX-XI ст.	сер. XI ст. – сер. XIII ст.	сер. XIII ст. – сер. XIV ст.	5, 5
Перед індустріальна	сер. XIV ст. – сер. XV ст.	сер. XV ст. – сер. XVI ст.	сер. XVI ст. – сер. XVII ст.	сер. XVII ст. – 1730 р.	2,8
Індустріальна	1731-1789 рр.	1790-1850 рр.	1851-1913 рр.	1914-1972 рр.	1,8
Пост індустріальна	1973-2020 рр.	2021-2060 рр.	2061-2100 рр.	2101-2130 рр.	1,2

Ознайомившись із хронологічними рамками світових цивілізацій, варто розглянути деякі відмінні особливості локальних цивілізацій, їх динаміку та хронологічні рамки.

Суміжні локальні цивілізації

1. *Середземноморсько-ближньосхідна група* – регіон, де виникли та досягнули розквіту перші локальні цивілізації (Єгипет, Месопотамія, Сирія та Палестина, Мала Азія, Греція, Італія). На другому суперциклі цей регіон (крім Італії) сходить з авансцени історичного прогресу, а Єгипет, країни Близького Сходу стали колоніями.

2. *Азіатська група* локальних цивілізацій – Індія, Китай, Японія, Персія, Середня Азія. Спочатку, в цей регіон зміщується епіцентр світового прогресу; потім, в період індустріального суспільства споглядається стагнація та хід історичного прогресу перерваний колонізацією.

3. *Західноєвропейський регіон* розпочав свій історичний шлях з деяким запізненням у порівнянні зі середземноморським. В період передіндустріальної цивілізації в цьому регіоні сформувались колоніальні імперії (Іспанська, Британська, Французька), які до кінця епохи втратили свої авангардні позиції.

4. *Американська цивілізація* розвивалась ізольовано, особистим шляхом, знищуючи цивілізації, які існували на американському континенті. В ХХ столітті США вступили до числа світових лідерів, стали наддержавою.

5. *Африканські цивілізації* (за винятком Північної Африки) відставали на перших ступенях історії та стали на тривалий період колоніями. Але є передумови їх відновлення.

6. *Східноєвропейські та Північноазіатські локальні цивілізації* мають свої особливості та свій історичний почерк, на яких варто зупинитися детальніше.

ДИНАМІКА ЛОКАЛЬНИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ КРАЇН СНГ (Росія, Україна)

Найменування світових цивілізацій	Хронологічні рамки цивілізацій		Тривалість цивілізацій (століть)		Відставання СНГ від епіцентру (століття)
	в епіцентрі	в СНГ	в епіцентрі	в СНГ	
Неолітична	10-5 тис. до н.е.	6-3 тис. до н.е.	55-65	35-40	25-30
Ранньокласова	4-2 тис. до н.е.	2 тис. до н.е. – V ст. до н.е.	29-33	15-16	15-17
Антична	XII ст. до н.е. – сер. V ст. до н.е.	IV ст. до н.е. – VIII ст. до н.е.	16,5	11-12	4-8
Середньовічна	сер. V ст. – сер. XIV ст.	IX-XVI ст.	9,0	7	2-3
Перед індустріальна	сер. XIV ст – 1730 р.	XVII ст. – 1860 р.	3,8	2,6	2,2-1,3
Індустріальна	1730-1972 рр.	1861-1990 рр.	2,4	1,5	1,3-0,2
Пост індустріальна (прогноз)	1973-2130 рр.	1991-2161 рр.	1,7	1,4	0,2-0,3

З таблиці бачимо, що на території України та Росії неолітична революція почалась на два тисячоліття пізніше у порівнянні з епіцентром, а послідувачі дві цивілізації були пройдені в прискореному темпі. В період Київської Русі цивілізація слов'ян щільно наблизилась до епіцентру, але після розпаду та татаро-монгольської навали держави відстали від епіцентру на 2-3 століття. В XVII-XVIII століттях руська цивілізація знову вийшла на рівень лідуєчих країн Європи. В середині XIX століття знову спостерігається відставання, а в середині XX ст. Росія (СРСР) стала одним із світових лідерів у воєнно-технічній та космічній сферах. Наприкінці XX ст. глибока криза та центробіжні тенденції відкинули Україну та Росію у другий ешелон історичного прогресу. Але є історичний оптимізм та надія на економічне та громадянське відродження та наближення України та Росії у XXI столітті до західних цивілізацій.

В теперішній період світ ще більше поляризується, а локальні цивілізації все більше підрозділяються на два головних типи: *західні*, історичні корені яких в античності, християнстві, індивідуалізмі та демократичних традиціях. Другий тип – *східні* цивілізації, сформовані під впливом мусульманства, буддизму та ін. Якщо Україну без сумніву відносять до західного типу цивілізацій, то до Росії, до її джерел зародження цивілізації є питання. Дехто вважає, що на культуру Росії у визначній мірі вплинула західна цивілізація, інші – східна, а є дослідники, що не відносять російську цивілізацію ні до жодної існуючої, а вважають її особливою, євразійською, яка дрейфує між Заходом та Сходом.

У підсумку можна визначити, що Україна так, як і Росія відноситься до європейських держав, в яких переважає західна культура та західноєвропейські цінності, і майбутнє цих країн – в західній індустріальній, постіндустріальній цивілізаціях.

Питання для самоконтролю:

1. Розкрийте зміст понять «світова цивілізація» та «локальна цивілізація».
2. З якої причини відбувається зміна світових цивілізацій?
3. Охарактеризуйте механізм зміни світових цивілізацій.
4. Назвіть зміст та етапи перехідного періоду при зміні світових цивілізацій.
5. В чому полягає сутність основних підсумків перехідного періоду від однієї цивілізації до іншої?
6. Що можна вважати початком суспільства і чому?
7. Назвіть світові цивілізації, які змінюють одна одну і визначте їх хронологічні рамки.
8. Які групи локальних цивілізацій Вам знайомі?
9. Перелічіть основні групи локальних цивілізацій. До якої з них слід віднести Україну?

Додатковий матеріал до теми №2

Питання №1. Механізм зміни цивілізацій

- 1. Причини змін в суспільстві.*
- 2. Фаза зрілості цивілізації.*
- 3. Період кризи цивілізації – зміни в технологічному та економічному засобах виробництва, в соціально-політичному устрою.*

1.Першоджерело змін в суспільстві – людина, динаміка її інтересів, потреб, знань та навичок.

Змінюються потреби людей, як біологічні, так і соціальні. Кожне нове покоління людей, спираючись на вже досягнутий рівень задоволення потреб, пред'являє нові умови.

Коло *суспільних потреб* розширюється внаслідок:

- ✓ росту чисельності населення;
- ✓ соціальних конфліктів та війн;
- ✓ засвоєння нових територій;
- ✓ забруднення навколишнього середовища (подолання його наслідків).

Потреби людей зростають нерівномірно. В період становлення нового суспільства спостерігається бурхливий зріст потреб всіх прошарків населення. Він обумовлений:

- ✓ високими темпами економічного росту;
- ✓ підвищенням добробуту всіх станів суспільства.
- ✓

2.*На фазі зрілості* ріст фонду потреб сповільнюється через те, що:

- ✓ нове покоління пред'являє зростаючі потреби, які не можуть бути задоволені;
- ✓ посилюється боротьба соціальних верств за переділ багатства, яке повільними темпами прирощується;
- ✓ правляча еліта намагається подолати соціальні протиріччя, використовуючи зовнішні джерела (мілітаризм, переділ територій);
- ✓ зростає розвиток військового сектору, скорочується доля фонду власного споживання.

3.*В період загальноцивілізаційної кризи* відбуваються:

- ✓ спадання виробництва;
- ✓ зниження рівня життя, а потім і озлидніння значних верств населення;

- ✓ інфляція (внаслідок емісії та ін.);
- ✓ перерозподіл багатств, особливо на користь «тіньової» економіки.

Наслідки кризи:

- ✓ формування раціональної моделі споживання, більш адекватної обмеженим ресурсам суспільства;
- ✓ активізація пошуку виживання у несприятливій сфері;
- ✓ з іншого боку – озлидніння та люмпенізація більшої кількості членів суспільства;

Зміни охоплюють верхній поверх цивілізаційної піраміди – *духовну сферу*.

Діячі науки та культури гостро відчують невідповідність ідеалів минулого перевороту з реальним життям. Відбувається переворот у:

- ✓ науковій спадщині;
- ✓ системі цінностей (виникає новий суспільний поверх, який підтримує активна частина суспільства);
- ✓ системі освіти (поновленні знання та ідеали потрапляють в шкільні та вузівські підручники).

Технологічна криза та переворот – неодмінні елементи механізму зміни цивілізації.

Технологічна база суспільства інерційна, так як створення технологічних систем потребує вкладення величезних коштів, які повинні окупатись.

Для втілення винаходів в нові технологічні системи необхідні:

- ✓ видозмінення виробничої інфраструктури;
- ✓ перепідготовка застарілого обладнання;
- ✓ введення ефективних форм організації виробництва та ін.

Зміни охоплюють всі сфери виробництва та застосування техніки, розповсюджуються від епіцентру до периферії. Спочатку виникає перехідний технологічний уклад, який включає елементи старого та нового засобів виробництва. На наступному етапі формується уклад, повністю адекватний технологічному базису нової цивілізації. (В нашу епоху тривалість перехідного періоду в технологічній сфері – приблизно 50 років).

Зміни в технологічній сфері спричиняють зміни в *економічному засобі виробництва*. Це виявлено в зміні структури виробництва. Змінюється співвідношення між секторами за рахунок скорочення долі:

- ✓ проміжного фонду (сире паливо, енергія);
- ✓ військового сектору (правда, озброєні конфлікти можуть знову збільшити величину цієї долі);
- ✓ інвестиційного сектору;
- ✓ інтелектуального сектору;
- ✓ фондів відшкодування (амортизації) та накопичення.

На базі пожвавлення перебудова технологічної бази потребує зросту долі інвестиційного та інтелектуального секторів та фонду накопичення.

В умовах кризи:

- ✓ падає доля прибуткового продукту;
- ✓ не відповідають особисті прибутки величині необхідного продукту;
- ✓ висловлюється в амортизації перенесена вартість основних фондів лише частково.

На наступній фазі у зв'язку з підвищенням ефективності відтворення:

- ✓ зростає норма прибуткового продукту;
- ✓ збільшується фонд споживання, одночасно випередженими темпами відбувається накопичення;
- ✓ зростає доля інвестиційного комплексу.

Кожна цивілізація привносить якісні зміни в систему виробничих відносин: форми та засоби присвоєння (власності), розподілу, обміну. Першоджерело цих змін – необхідність створити *економічний інтерес* (мотивізаційний механізм), оптимальний за даними умовами виробництва.

Для неолітичної цивілізації характерними є :

- ✓ общинний характер присвоєння засобів виробництва;
- ✓ зрівняльний розподіл.

Це стало гальмом у розвитку суспільства, так як позбавляло виробничих робітників заслуженого додаткових винагород.

Прогресивним фактором стало виникнення:

- ✓ приватної власності;
- ✓ відповідних форм нерівного розподілу та обміну.

Кожна наступна форма економічних відносин була кроком уперед, але в межах даної цивілізації.

Наприкінці індустріальної цивілізації гальмом прогресу стали:

- ✓ відчуженість безпосереднього виробника (людини) від умов та результатів своєї праці;
- ✓ гіпертрофія державно-монополістичного втручання у відтворювальний процес, розподіл та перерозподіл багатств.

Розпочалось відродження:

- ✓ дрібної, приватної та особистої власності;
- ✓ дрібного та середнього бізнесу;
- ✓ вільної конкуренції, яка зацікавлює робітника в результатах своєї праці.

Економіка завжди багатокладна (економічний устрій суспільства не покоїться на будь-якій одній формі власності). В ній змішуються:

- ✓ переважаюча форма власності;
- ✓ елементи укладів, які віджили та народжуються.

Соціально-політичний устрій на фазі зрілості характеризується:

- ✓ відносно соціальним співробітництвом;
- ✓ політичною стабільністю.

В перехідний період відбуваються:

- ✓ гострі соціальні, політичні конфлікти;
- ✓ скорочення фонду споживання;
- ✓ скорочення чисельності населення;
- ✓ падіння рівня життя;
- ✓ намагання до перерозподілу багатства силою, за допомогою революції, терору;
- ✓ запекле протистояння власників (протиборство щільно до громадянських та міждержавних війн);
- ✓ втрата частини культурної спадщини;
- ✓ послаблення держави та права, ріст злочинності та корумпированості бюрократичного апарату.

Якщо внутрішній розпад посилюється зовнішнім поштовхом (агресією зовні, війною), це може завершитись:

- ✓ розпадом імперій;
- ✓ зникненням локальних цивілізацій, які завершуються на цьому витці історичної спіралі свій життєвий цикл.

Частіше за все економічний підйом викликає упорядженість політичного та державно-правового устрою. Поза залежності від юридичної форми (від демократії до монархії або тиранії) *устрій підтримує соціально-політичний порядок.*

В духовному світі суспільства економічний та соціально-політичний устрій отримує реалізацію та підтримку:

- ✓ вчені доводять об'єктивну та необ'єктивну необхідність, справедливість устрою, що запанував;
- ✓ ідеологія та священнослужителі освячують його, панівні етичні норми пристосовуються до його цінностей;
- ✓ освіта спр
- ✓ ияє відтворенню, передачі наступним поколінням його основних цінностей.

ТЕМА №3. СТАРОДАВНІ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Періодизація історії стародавніх цивілізацій

Історія людського суспільства розпочалась з періоду мезоліту (більш 10 тис. років тому), включаючи неолітичну, ранньокласову та античну цивілізації. Цьому періоду передував більш тривалий період передісторії людства, починаючи із ствердження людини сучасного типу – Homo Sapiens (за археологічною класифікацією – кроманьонця, який витіснив неандертальця). Людина розумна з'явилась на планеті Земля в результаті біологічної еволюції. Головний її результат – формування людського мозку. Тільки людині був даний талант переробляти сприйману інформацію, робити умовиводи та узагальнення, пристосовуватись до навколишнього світу та пристосовувати до своїх потреб окремі його елементи.

Виникненню сучасної людини сприяли: прямоходження, вживання продуктів рослинного та тваринного походження, використання знарядь праці, освоєння вогню, формування парної родини, поява мови, формування табу та міфів, як форм суспільної свідомості.

В період мезоліту (10 – 8 тис. до н.е.) були засвоєні луки та стріли, човни, посуд, виникло землеробство та скотарство.

Таким чином, в результаті подолання глибоких протиріч, що існували в епоху мезоліту, в його надрах зароджувалась перша цивілізація – *неолітична*. Про змінювання структури суспільства від неолітичної до ранньокласової цивілізації можна зробити висновок, спираючись на таблицю:

Стародавні цивілізації

Структура суспільства	Неолітична	Ранньокласова	Антична
Людина, родина, народонаселення	Поява людини розумної, парної родини, табу, міфів	Виділення еліти, посилення спілкування, обмін знань	Розквіт особистості

Технологічний засіб виробництва	Розподіл праці, землеробство, ремесла, будівництво	Зростання продуктивності праці, іригаційне землеробство, бронза, піраміди	Відділення розумової праці від фізичної, залізо
Економічний засіб виробництва	Общинна власність, обмін продуктів	Поява приватної власності, багатоукладність економіки, рабство	Склалось багатогалузеве господарство, формування ринка
Соціально-політичні відносини	Розшарування общини та їх об'єднання в союзи	Створення держав, класів	Склався демократичний устрій, держава полісів
Суспільна свідомість (духовний світ)	Накопичення знань, формування зачатків наук (астрономія, арифметика та ін.)	Поява мистецтв, писемності, годинників, календаря, навчальних закладів	Виховання людини, поява світових релігій

В чому полягають основні результати першого історичного суперциклу – трьох цивілізацій стародавнього світу?

Важливий результат міститься в тому, що структура людського суспільства повністю сформувалась, починаючи від родини, технологічного та економічного засобу виробництва, соціально-політичних відношень та закінчуючи формуванням суспільної свідомості. Другим найважливішим підсумком розвитку стародавнього світу стало формування планетарного поясу локальних цивілізацій зі своїм ритмом, з яким злетом одних та відходом в небуття інших, місце яких займали нові, більш молоді, активні, агресивні цивілізації. Цей період увійшов в історію, як період формування «осьового часу» (за Ясперсом).

Людина та економіка стародавніх суспільств

а) людина стародавніх суспільств.

(Еволюція: людини та родини; потреб та здатностей людини; знань та навичок; інтересів та мотивів).

✓ Розкриття потенціалу людини розумної та розвиток родини.

Становлення сучасної людини завершилось наприкінці неоліту, але біологічна еволюція його не припиняється протягом всієї історії. Ці зміни накопичуються та в біологічному вигляді до теперішнього часу можуть бути непомітними, поки настане час для стрибка.

Які зміни відбулись в людині протягом трьох стародавніх цивілізацій?

- ✓ ускладнилась структура головного мозку;
- ✓ відбулось освоєння другої сигнальної системи (слово, писемність, символи);
- ✓ відбувається диференціація розумових здібностей (від «біо» до «соціо»);
- ✓ збільшився зріст людини;
- ✓ сформувалися три великі раси: негроїдно-австралоїдна (екваторіальна), європеїдна (європейсько-азіатська), монголоїдна (азіатсько-американська). Їх різниця роз'яснюється середою проживання за умов однакового розумового та фізичного потенціалу;
- ✓ все більш зростала функція родини, тривалість життя та щільність населення;
- ✓ відбувся перехід від матріархату до патріархату, завершилась майнова диференціація родин – утворились касты, класи, стани та відбулась передача за спадщиною цих соціальних різниць;
- ✓ зростають потреби та здатності людини стародавніх цивілізацій.
Потреби людини можна поділити на чотири основні групи:
 - 1) біологічні (їжа, сон, одяг тощо);
 - 2) економічні (праця, присвоєння, розподіл, накопичення);
 - 3) соціальні (родинні, етнонаціональні та ін.);
 - 4) духовні (естетичні, освітні, моральні, релігійні).
- ✓ Динаміка потреб та здатностей людини:
- ✓ багатократне зростання потреб та здатностей;
- ✓ зміна співвідношення основних видів потреб;
- ✓ формування соціальної диференціації в потребах;
- ✓ підвищення потреб сприяло зростанню здатностей людини і їх реалізації.

✓ Прогрес знань та навичок людини.

Від покоління до покоління людство накопичувало знання про природу та засвоювало їх. Прорив в знаннях відбувся в період неолітичної революції (відбір злаків та їх вирощування, соха, плуг, зрошення).

✓ Динаміка інтересів та мотивів діяльності людини.

- ✓ боротьба за існування, виживання та продовження ряду за рахунок використання накопичених знань;
- ✓ зростаюча зацікавленість у приватному присвоєнні та захисті результатів своєї праці;
- ✓ безмежне намагання до пізнання світу та створенню прекрасного, релігійних поглядів та догм.

Таким чином, у підсумку трьох перших цивілізацій сформувалось коло різноманітних інтересів та мотивів діяльності людини, біологічний фундамент якого був сповнений соціальними надбудовами.

б) технологічний прогрес в стародавніх суспільствах

Розвиток людини знаходив вираз у змінах технологічної бази суспільства (еволюція знарядь праці та матеріалів – енергетичних ресурсів; співвідношення людини з природою; форм організації виробництва).

➤ Еволюція праці та матеріалів.

Еволюція полягала в переході від використання людиною камінів, гілок до виготовлення рубил, списів, гарпунів, стріл, мотик, ножів, рибальських сіток, серпів, посудів тощо.

Справжня революція в техніці відбулась із засвоєнням землеробства, скотарства, ремесла, будівництва та військової справи.

Стрибок у розвитку виробничих сил сприяв засвоєнню виробництва знарядь праці, зброї та речей з міді, золота, бронзи, заліза, сталі.

➤ Еволюція енергетичних ресурсів.

Людство протягом трьох стародавніх цивілізацій пройшло шлях в джерелах енергії від мускульної сили вільної людини і рабів до винаходження засобу здобичі вогню та його використання, до приручення та використання диких тварин, до використання сили вітру та води і, навіть, до винаходження прообразу парової машини.

➤ Еволюція співвідношення людини з природою.

Людина – дитя природи, і вона сама не може існувати поза навколишньої природної середі. В період неолітичної революції людина навчилась самостійно здобувати основні засоби свого існування, вирощувати рослини та тварин. Вона перестала вести паразитичний склад життя та встановила

володарювання над живою природою, особливо за рахунок ведення землеробства, а в подальшому – ірригаційного та багарного.

Екологічні кризи, які переживало людство неодноразово, в кінці кінців призводило до тендітної рівноваги, а в подальшому – до створення необхідних засобів існування за рахунок сил пізнання та створення нових технологічних систем.

➤ Еволюція форм організації виробництва.

Людство за три стародавніх цивілізації пройшло крізь такі форми організації виробництва: общинну, родинну, статевовікову, кооперативну, багатогалузеву, індивідуальну та полуколоніальну, які у підсумку стали «перехідним мостиком» до феодальних форм організації виробництва.

в) економічна структура суспільства

Які зміни відбувались в структурі економіки, системі економічних відносин та механізмі економічного управління протягом перших трьох цивілізацій?

Протягом трьох цивілізацій економіка розглядається з шести різних боків: відтворюваного, галузевого, ієрархічного, технологічного, економічного, вартісного.

1) відтворювана структура економіки.

Якщо на початку відтворювана структура економіки складалась з добичі продуктів харчування, виробничих засобів (лук, стріла) та добичі для цієї сировини (каміння, дерево), то в залізний вік з'явився із зростаючою удільною вагою продукт для державних потреб, з'явився інтелектуальний продукт (його творцями були: жерці, писці, архітектори, скульптори).

Додатковий продукт дозволив створювати палаци, культові споруди.

2) Динаміка галузевої структури економіки.

В період мезоліту приблизно дві третини праці та продукту припадало на мисливство, рибальство, збирання. В подальшому на перше місце вийшли землеробство та скотарство; зросла доля виробництва знарядь праці, гончарних виробів, будівництво житла.

3) Ієрархічна структура економіки.

Спочатку більша частина продукту вироблялась в общинному господарстві, а в подальшому – родинному та державному.

4) Технологічна структура економіки.

Спочатку технологічний засіб виробництва засновувався на привласнюючому типі відтворювання, общинній кооперації праці. В подальшому переважаючим засобом виробництва став засіб, орієнтований на

відтворююче господарство, заснований на використанні металу, нових технологій та методів організації праці.

5) *Економічна структура відтворювання* характеризується формами власності; співвідношенням різних економічних укладів; формами розподілу та обміну; економічного управління через позаекономічне примушення або економічне спонукання в різних формах

Людство пройшло шлях від общинного присвоювання засобів виробництва до зрівнювального розподілу та багатокладності, заснованої на дрібній та крупній приватній власності, а в античному світі – на державній власності.

6) *Вартісна структура продукту* суспільного відтворювання в стародавніх суспільствах складається з елементів вартості: матеріальні витрати, амортизація основних фондів, оплата праці, суспільне споживання, чистий прибуток та субсидії.

Цей вартісний напрямок в економічній структурі стародавніх суспільств рекомендують розглядати умовно, так як вартісна частина суспільної відтворення не мала на ті часи товарної форми.

Увесь зроблений продукт в епоху мезоліту використовувався для колективного та родинного споживання, додаткового продукту майже зовсім не було. В подальшому став систематично вироблятися додатковий продукт, який витрачався на поширення виробництва, невиробниче споживання (армія та ін.).

Отже, в економіці стародавніх суспільств сталися радикальні зміни, які дозволили перейти від структури примітивної до повнокровної, що забезпечує відносно стійкий розвиток та більш повне використання економічного потенціалу суспільства.

з) формування соціально-політичної структури суспільства

В цьому розділі будуть розглядатися динаміка соціально-політичних та державно-правових відносин стародавніх цивілізацій.

➤ Поглиблення соціальної диференціації.

Суспільство, яке формується, наслідує, модифікуючи, біосоціальну диференціацію, що несе на собі печатку тривалого шляху розвитку людини.

Біосоціальні відмінності:

- за статтю – чоловіки та жінки (матріархат-патріархат);
- вікові – немовляти, діти, юнаки, дорослі, старі. Боротьба та зміна поколінь (через 15-20 років) – життєдайний рушій прогресу;

- антропологічні – зумовлені природно-географічними умовами, міграцією та змішаними браками;
- мовні – є предметом суперечок вчених про наявність або відсутність прамови;

Інша група соціальних відмінностей пов'язана з економічними причинами:

відсутність відмінностей (в епоху мезоліту);

майнові;

класові;

професійні;

станові;

кастові;

етнокультурні;

релігійні;

освітні.

➤ Виникнення та еволюція держави та права (машина пригнічення).

Найкрупнішим соціальним нововведенням бронзової доби – другої світової цивілізації – стало виникнення держави та права.

В епоху неоліту організація життя суспільства здійснювалась на суспільних началах, а потім – племінного самоуправління, союзу племен, обрання ради старійшин, виділення із суспільства верховної влади (фараон, цар та ін.), судової влади, воєнної влади.

Об'єктивні причини створення держави та права (функції держави):

- ✓ необхідність захисту приватної власності свого майна від свавілля сусідів (економічна);
- ✓ необхідність захисту своїх титулів, посад та привілей (соціальна);
- ✓ необхідність захисту населення від нападів армій інших держав;
- ✓ розробка правових норм, що скріплюють владу правлячого класу (закони Хаммурапі, Римське право).

Ці документи стали фундаментом для формування правових норм в послідувачі епохи.

В стародавніх цивілізаціях суспільство пройшло шлях від рівноправності та особистої свободи до загальної несвободи в період рабства; далі, в період античності, демократія торкнулась частини суспільства, а суспільне життя регламентувалось багаточисленними законами.

д) *духовне життя стародавніх суспільств*

За минулий період духовний світ людини розвивався з незрівняною швидкістю. Дикун неоліту – людина з примітивним анімізмом – цивілізована

особистість античності, ось результат перших трьох ступенів історичного прогресу у формуванні духовної сфери суспільства за півтори тисячі років.

В яких напрямках духовне життя стародавніх суспільств еволюціонувало?

- в науковому;
- в культурі та мистецтві;
- в системі освіти;
- в ідеології та моральній сфері.

➤ Еволюція стародавнього суспільства в науковому пізнанні.

Формування будь-якої науки проходить три стадії: *накопичення фактів, наукові узагальнення, теоретичні виводи.*

Емпіричні основи науки були закладені в період неоліту та носили прикладний характер (для землеробства, скотарства, будівництва та побутових потреб).

В бронзову епоху із складу суспільства сформувалась група жерців, мореплавників, будівників, статистів, писців та ін., діяльність яких мала величезне прикладне значення для зародження основ природознавчих, технічних та суспільних наук.

В античний період в духовній сфері виникла перша наукова революція, зміст якої полягав у формуванні наукових поглядів (Фалес, Геракліт, Сократ, Платон, Демокрит, Архімед, Гіппократ, Геродот, Аристотель та ін.). Епіцентр наукового прогресу з Єгипту та Месопотамії перемістився до Греції. Олександрійський музей, створений в Стародавній Греції (330-20 рр. до н.е.) був першим державним дослідницьким інститутом. В Римський період античної історії центр ваги був перенесений на прикладні дослідження (Лукрецій, Сенека, Тит, Лівій та ін.).

Немалий вклад в розвиток наукового пізнання внесла цивілізація Китаю (Конфуцій) та Індії (Паніні).

Таким чином, античний світ завершив першу спіраль пізнання, повністю реалізував потенціал інтелекту еллінів та римлян, які, збагнувши таємниці природи, створили систему наук, що слугує фундаментом будівлі сучасної науки.

➤ Еволюція культури та мистецтва стародавніх суспільств

Поряд з наукою, ще одною спадщиною духовного світу стародавніх суспільств була культура (величні піраміди та палаци, різноманітні скульптури, літературні твори). До нашого часу дійшла лише невелика частина цього духовного та матеріального багатства, створеного в період зародження цивілізацій, але і те, що збереглося, не перестає нас дивувати.

В епоху неоліту були створені всі передумови для злету культури, хоча тих пам'яток культури, що збереглись, залишилось небагато. Найвидатнішими осередками культури того часу (бронзова та залізна доба) були Месопотамія, Єгипет, Греція, Рим, Індія, Китай. Архітектурні пам'ятки в Шумері, палаци Аменхотепа III, асирійський царів, Кносський палац, афінський Акрополь, храм Зевсу, піраміда Хеопсу, Колізей – це невеличкий перелік величних архітектурних пам'яток давнини.

Велике місце в культурній спадщині стародавнього світу, яка збереглась до наших днів, займає скульптура. Вона прикрашала палаци, храми, піраміди, центральні площі міст. Скульптурні витвори до наших часів виявляються неперевершеними, вони висловлювали преклоніння стародавніх греків перед красою людського тіла.

В стародавніх суспільствах створювались літературні шедеври: перекази, міфи, поеми. Найяскравішими пам'ятниками вважаються поеми Гомера «Іліада» та «Одіссея», урочисті пісні індійських «Вед», література Шумеру, стародавнього Єгипту, Китаю та Індії.

Драматургічні твори Есхіла, Софокла, Еврипіда, Аристофана і в сучасності є актуальними в європейських театрах. Література елліністичного періоду визначається видатною поемою Вергілія «Енеїда», любовною лірикою Овідія, віршами Горація тощо.

Високого рівня досягла культура Індії («Махабхарата», «Рамаїя»), американського континенту (ольменська, майя).

В цілому, культура цього періоду характеризується, як оптимістична, радісна, переслідує мету висловити досконалість прекрасного, надаючи людям благородство душі богів, а богам – красу людського тіла.

➤ Еволюція системи освіти стародавніх цивілізацій.

Накопичення та передача знань, навичок та культурної спадщини наступному поколінню викликало у людей стародавніх суспільств потребу радикально змінити процес їх виховання та навчання. В епоху неоліту навчання в основному проходило в родині, підростаючи, діти приймали участь в найпростіших або допоміжних операціях вдома, в полі. Школою та суворим екзаменатором було саме життя, а розплатою за помилки – загибель.

На наступному етапі розвитку стародавнього суспільства сталося відділення розумової праці від фізичної, роздвоєння освіти. Для працівників фізичної праці процес навчання був невіддільним від виробництва. Для працівників розумової праці стали створювати школи філософів, писців, жерців. З'явилися люди, які професійно займалися навчанням підростаючого покоління.

Виникли перші начальні заклади. Це було першою революцією в освіті, величезним кроком уперед в розвитку людства. Створились умови для виникнення науки як системи знань, для подальшого удосконалення техніки, а також для інших видів діяльності.

Відділенню процесу навчання сприяло виникнення писемності. Для засвоєння грамоти необхідні були спеціальні напружені заняття, вчителі, навчальні посібники.

Вже в шумерському суспільстві в середині 3 тис. до н.е. виникла школа Едубу, яка готувала писців та землемірів. Школи писців та інші навчальні заклади існували в Стародавньому Єгипті, Китаї, а в імперії Інків існували два типи спеціальних навчальних закладів. В одому з них отримували вищу освіту аристократи, в іншому – навчались найбільш вродливі дівчата, які були призначені для служіння богу Сонця або до вступу в брак з представниками імперської знаті.

Підйому творчості, розквіту вільної думки в Афінах сприяли школи філософів Сократа, Академія Платона та Ліцей Аристотеля та багатьох інших, в яких молодь навчалась мистецтву пізнання та розмірковування. Аристотель за допомогою учнів склав опис державного устрою 158 полісів ті довів циклічність змін форм державної влади від монархії до тиранії, аристократії, олігархії, демократії та охлократії.

Таким чином, перша революція в освіті сприяла оволодінню підростаючого покоління основами грамотності, науки, культури, управління, військової справи.

➤ Еволюція моральності та ідеології в стародавніх суспільствах.

В періоди мезоліту та неоліту моральні норми та релігійні уявлення були тісно переплетені, додаючи та скріплюючи один одного. У вироблених століттями правилах поведінки, міфологічних або релігійних відчуженнях присутня своя протоетика, яка носить автоматичний характер поза будь-якої логічної схеми: добрим є те, що корисне для своєї общини, дітей, співтоваришів; а так як за межею своєї общини всі люди не є друзями, а може бути і вороги, то перехитрити або вбити їх – безумовно, добре. А то, що є поганим, в більшості випадків магічно заворожено, табуіровано; зробиш заборонене – помреш, навіть не тому, що за це вб'ють, а від страху перед самим собою. Тут етика невіддільна від магії.

В первісному суспільстві володарювало усупільнення природи, анімізм. Жерці, які слідкували за дотриманням обрядів та релігійно-етичних правил, виконували корисну функцію, збираючи крихітки накопиченого досвіду. З переходом суспільства до виробничого господарства та до приватної власності,

з появою держав та права функцію тлумачення та контролю за етичними нормами взяли на себе жерці, правознавці, вчителі, філософи. За порушення правил поведінки співплемінники, общинники каралися – перетворювались на рабів, втрачали власність.

Найбільш близькою до людини були міфологія стародавніх греків з олімпійськими богами, героями, життя та діяльність яких були близькими до простих греків.

Наступний переворот у галузі моральності та ідеології стався на зламі нової доби. Карл Ясперс назвав його «осьовим часом». Головний зміст цього перевороту – формування світових релігій (буддизму, християнства, іудаїзму, а дещо пізніше – в VII ст. н.е. – мусульманства).

➤ Виникнення світових релігій мало глибокі причини:

- ✓ перша причина – зростання населення Землі та сповільнення темпів росту виробництва призвело до розкладу моралі пануючих верств, що підштовхувало «низи» до пошуку нових ідеалів та норм моральності. Повністю був вичерпаний економічний та моральний потенціал стародавніх цивілізацій;
- ✓ друга причина – намагання послабленої центральної влади імперії об'єднати всі верстви населення метрополії та народи провінцій на єдиній ідеологічній, державній, релігійно-християнській основі.

Засновники світових релігій – люди, що реально існували. Сиддхартхе (Гаутама), який народився в 623 році до н.е. в будинку раджі та пізніше названий Буддою (прояснений), Ісус Христос, син тесляра, від дати народження якого відраховується Нова ера, Мухаммед (Магомет) – засновник ісламу – прийшов до своїх пророцтв у 622 р. Подібних проповідників на ті часи були сотні, якщо не тисячі. Етичні вчення склалися в догматичні релігії, фіксувались в письмовій формі і були загальнообов'язковими канонами для віруючих (зароїстрим, джайнізм, індуїзм, брахманізм, конфуціанство, даосизм, маніхейство та ін.).

Таким чином, наприкінці історії стародавніх цивілізацій сталась криза в соціальній галузі та масовій психології, яка стала основою зародження світових релігій.

Питання для самоконтролю:

1. В чому полягає зміст та історичне значення неолітичної революції?
2. Перелічите основні досягнення ранньокласової цивілізації (бронзова доба).
3. Які головні досягнення античної цивілізації Вам знайомі?
4. В чому полягають основні фактори неоліту, бронзової та залізної доби на території України?
5. Назвіть основні фактори, що розкривають соціальний потенціал людини в стародавніх цивілізаціях.
6. Як і чому змінювались функції родини протягом перших трьох цивілізацій?
7. Як змінювались потреби, інтереси та мотиви людини в стародавніх цивілізаціях?
8. Як змінювались знання та навички людини протягом стародавніх цивілізацій?
9. Назвіть основні етапи розвитку, досконалості та використання знарядь праці в стародавніх суспільствах.
10. Які зміни у співвідношенні родинного та общинного господарства відбувались на різних ступенях розвитку стародавніх суспільств?
11. Назвіть основні етапи розвитку технологічного засобу виробництва в стародавніх суспільствах.
12. Чому виникли класи, держави і якими були їх функції?
13. В чому містяться найважливіші досягнення стародавніх суспільств в галузі культури та мистецтва?
14. Чому виникла релігія і як вона вплинула на розвиток етики?

Додатковий матеріал до теми №3

Питання №1. Передісторія людського суспільства

1. Палеоліт.
2. Мезоліт.
3. Неоліт.

1. Палеоліт – період, який передував неолітичній цивілізації. Розпочався з формування *Homo sapiens*, людини розумної.

Людина розумна – продукт біологічної еволюції. Виникненню сучасного типу людини сприяли зміни в будові тіла та образу життя:

- ✓ формування мозку, здатного переробляти інформацію;
- ✓ прямоходження,
- ✓ використання ускладнених знарядь праці;
- ✓ різноманітна їжа (рослинного та тваринного походження);
- ✓ засвоєння вогню (здобування його за допомогою терті);

Були сформовані:

- ✓ родина (парна) як первинний осередок суспільства;
- ✓ родова община (від 20 до 300 людей).

Щільність населення складала 1 людина на 50 – 100 кв. км. Общини кочували вслід за стадами – об'єктами полювання. Були заселені Європа, Азія, Африка, Америка.

В основі організації виробництва людської общини лежать:

- ✓ статевікове (природне) розділення праці;
- ✓ первісна кооперація.

Жінки займались збиранням та домашньою працею, вихованням дітей. Чоловіки – полюванням, рибальством, виготовленням знарядь праці та зброї. Господарство стало комплексним (полювання, рибальство, збирання).

Вчені вважають, що до цього часу виникла *екзогамія* – табу на кровозмішення в межах одного колективу. Тільки упорядженим відношенням статей можна пояснити те, що фізичний облік неандертальця удосконалювався, потомство його ставало більш здоровим. До кінця льодового періоду неандерталець перетворився на кроманьйонця.

До цієї епохи належать перші поховання небіжчиків, що свідчить про виникнення більш складних ідеологічних уявлень. Знахідки поховань з великою кількістю зброї, прикрас говорять про наявність культів вождів, старійшин.

Розвиток членороздільної мови допомагало:

- ✓ спілкуванню;
- ✓ передачі накопичених знань та досвіду.

Виникло первісне мистецтво, яке свідчить про високий рівень розвитку інтелекту:

- ✓ різьба по дереву;
- ✓ наскальний живопис в печерах.

Вірогідно, це мистецтво було пов'язане з магічними обрядами. Можна казати про зародження тотемізму (наприклад, культу ведмедя).

На верхньопалеолітичних стоянках Євразії знайдено багато жіночих фігурок, що символізують життєву силу та плодovitість, підкреслюючи наявність культу жінки.

Вчені зробили висновок, що культ жінки викликаний *матріархатом* – першістю жінок у суспільстві. Матріархат виник внаслідок того, що:

- ✓ в силу примітивних відношень статей діти інколи знали тільки своїх матерів;
- ✓ жінки охороняли помешкання, дітей, домашнє вогнище;
- ✓ жінки старшого віку вели відлік спорідненості, слідкували за дотриманням табу та ін.

2. Мезоліт – перехідний період (9-8 тис. до н.е.) від льодового до сучасного клімату. В цей час змінились кліматичні, природні умови:

- ✓ потеплення;
- ✓ поява повноводних річок та великих ділянок оголеної землі;
- ✓ розвиток рослинності;
- ✓ скорочення числа крупних тварин (мамонтів, носорогів).

Людина була вимушена шукати нові джерела харчування, зменшувати свою залежність від природи.

Винаходи епохи мезоліту:

- ✓ лук та стріли (дозволяли успішно полювати на дрібну добичу);
- ✓ човни, плоти, сіті для рибальства.

Відбувся перехід від споживацького господарства до виробничого, до відтворення основних продуктів харчування:

- ✓ виникло землеробство (першим злаком був ячмінь);
- ✓ винахід дерев'яних та кістяних серпів з кременевими лезами, рогових та кам'яних мотик;
- ✓ виникнення скотарства (приручена собака, потім – дрібна рогата скотинка, корова та свиня).

Технічний переворот сприяв формуванню нового економічного устрою:

- ✓ посилилась майнова диференціація родин в залежності від виробництва праці;
- ✓ виникла необхідність в засвоєнні пасовиськ, ділянок для землеробства;
- ✓ все частішими стали зіткнення за мисливські угіддя, посіви, пасовиська знаряддя полювання стали використовуватись як зброя.

Заняття сільським господарством вимагало осілий засіб життя. Виникають поселення з більш упорядкованими помешканнями, які були оточені стіною (Єрихон, Чатай-хююк в Малій Азії).

В 8-7 тис. до н.е. відбулось розселення людей по Євразії та Північній Африці, Близькому Сходу.

Зміни в духовному світі людини мезоліту – засвоюючи землеробство та скотарство, людина:

- ✓ вивчала природні процеси, річні цикли рослин та тварин;
- ✓ удосконалювала виробничі навички;
- ✓ винаходила все більш удосконалені знаряддя праці;
- ✓ збільшувала кількість видів діяльності: скотарство, землеробство, обробка продукті, виготовлення гончарних виробів, будівництво житла та ін.

Це вимагало регулювання:

- ✓ економічних відносин;
- ✓ розподіл продуктів.

В надрах епохи мезоліту зароджувалась перша цивілізація – неолітична.

Питання №2. Неоліт

- 1. Неолітична революція. Економічні відносини.***
- 2. Соціально-політичні відносини.***
- 3. Духовний світ людини неоліту.***
- 4. Енеоліт.***
- 5. Духовна сфера ранньокласового суспільства.***

1.3 епохою неоліту пов'язаний найважливіший технічний переворот – перехід до виробничого господарства, *неолітична революція*.

До неоліту відносять 7-5 тис. до н.е. В залежності від зон розселення людство йшло різними темпами. Так, племена, що жили в суворих умовах Півночі, довгий час залишались на попередньому рівні розвитку.

Началом історії цивілізації прийнято вважати цей неолітичний перехід від привласнюючого господарства до виробничого. Людина почала цілеспрямовано виробляти основні продукти землеробства та скотарства, використовувала

шліфовані та сверлені знаряддя з рукоятками, ткацький верстак, човни, плетені сіті. В 6 тис. до н.е. був винайдений гончарний круг, який підвищив виробництво праці та якість посуду. Також було винайдено колесо і зроблені перші колісні повозки. Людина стала використовувати тяглову силу тварин.

Відбувся суспільний розподіл праці:

- ✓ виділення землеробства та скотарства;
- ✓ виділення ремесел;
- ✓ виділення будівництва;
- ✓ виділення вождів, жерців та воїнів.

Заняття землеробством вимагало осілого образу життя. Виникли територіальні общини, крупні постійні поселення. Неолітичні міста складались із сотні жилих будинків, храмів, та оборонних укріплень. Виготовлення будівничих матеріалів та спорудження будинків вимагали надати будівництву статус самостійного, окремого виду діяльності.

Відбулось виділення вождів, жерці та воїнів у зв'язку з необхідністю:

- ✓ слідкування за природними циклами;
- ✓ визначення строків посіву та збору врожаю,
- ✓ розподілу праці;
- ✓ поєднання основних видів діяльності з релігійними обрядами;
- ✓ захисту майна общини від сусідніх общин та кочових племен.

Економічні відносини в неолітичній цивілізації:

- ✓ розширюється коло об'єктів присвоєння;
- ✓ стверджується общинна власність на засоби виробництва.

Відбувається:

- ✓ спеціалізація родин (общин) на певних видах праці;
- ✓ зародження товарного виробництва (кількість створеного продукту перевищує потреби родини або общини);
- ✓ формування примітивних ринкових відносин (натуральний обмін).

2. Ознаки соціально-політичні відносини в неолітичному суспільстві:

- ✓ розпочинається соціальне розшарування общини (вожді, жерці, воїни привласнюють все більшу долю багатства общини);
- ✓ виникають племена об'єднання общин;
- ✓ стають частішими військові зіткнення за землі та ін.

3. В духовному світі людини неоліту споглядаються значні зміни – зростає рівень пізнання навколишнього середовища:

- ✓ сформувались зачатки наук (агрономія, астрономія, біологія, медицина та ін.);

- ✓ знайшло відображення в системі вірувань, міфів, які підтримуються жерцями та колдунами, світоспоглядання людини;
- ✓ відобразились міфи в мистецтві неоліту – живописі, ритуальній музиці та танцях.

4. Енеоліт – мідно-кам'яна доба. До цього періоду відноситься трипільська культура (6-3 тис. до н.е.), яка розташовувалась між Дніпром та Карпатами.

Переважаючим матеріалом став метал – *мідь*, потім сплав міді та олова – *бронза*.

В епоху неоліту людство засвоювало:

- ✓ нові матеріали (метали);
- ✓ нові технології (зрошене землеробство);
- ✓ перехід до приватної власності.

У зв'язку з розвитком скотарства та землеробства зростає значення чоловіка в суспільстві. Матріархат змінюється патріархатом. В середині родової общини виникають родини з чоловіком на чолі, які вели самостійне господарство.

Намітились великі культурні спільноти, які, можливо, співвідносились з мовними родинами (індоевропейці, угро-фіни, тюрки ат кавказькі племена).

Велись багаточисленні війни за володіння:

- ✓ родючими землями;
- ✓ природними покладами металу та ін.

5. В духовній сфері ранньокласового суспільства відбувся підйом. Друга світова інформаційна революція (після виникнення мови) сприяла виникненню писемності.

Розвивається процес відособлення духовної сфери: зображального мистецтва, музики, скульптури та архітектури.

Відбувся черговий розподіл праці – з'явилися професійні архітектори, скульптори, художники, літописці, історики, писці та ін., а також виникли школи для підготовки спеціалістів.

В центрах локальних цивілізацій спостерігались:

- ✓ швидкий ріст чисельності та щільності населення;
- ✓ розвиток ремесел та будівництва;
- ✓ формування адміністративних центрів держав тощо.

Відбулась та звана «*міська революція*» – виникнення мережі міст.

Питання №3. Стародавні цивілізації Росії

1. Неолітична революція на території Росії.

2. Бронзова доба.

3. Залізна доба.

1. На території сучасних країн СНД *період неоліту* розпочався на 2000 років пізніше, ніж в Середземномор'ї та Міждуріччі. Це обумовлено більш пізнім відступом льодовиків.

В 5-4 тис. до н. е. почався *перехід мисливських общин до територіальної общини*. З'явилися *поселення осілих землеробів* (майкопська культура).

В общинах відбуваються:

- ✓ штучне відтворення;
- ✓ суспільний розподіл праці;
- ✓ натуральний товарообмін;
- ✓ соціальна диференціація суспільства.

Джерелами існування людини неоліту були:

- ✓ полювання та рибальство;
- ✓ збирання, бортництво;
- ✓ землеробство;
- ✓ ремесла (кераміка, ткацтво та ін.).

2. У 3-2 тис. до н. е. спостерігається *перехід до бронзової доби* (після короткого періоду енеоліту).

Фат'янівська, триолетська кобанська культури – племена, які опанували металургію. На Уралі, Прикарпатті, Північному Кавказі, Причорномор'ї:

- ✓ виплавляється метал та виробляються з нього знаряддя праці, зброя, прикраси;
- ✓ збільшується кількість поселень та їх розміри;
- ✓ виділяється родова знать, яка привласнює більшу частину общинного багатства;
- ✓ формуються військові сили, що підтримують панування знаті;
- ✓ складаються союзи племен (зародки держав).

3. *Залізна доба* розпочалась в 1 тис. до н. е. в Придніпров'ї, Поволжі, на Північному Кавказі, в 7 ст. до н. е. – в Західній Сибірі, на Алтаї.

В 6-4 ст. до н. е. відбулась колонізація Причорномор'я переселенцями з грецьких полюсів. Під впливом більш розвинутої культури причорноморські племена зробили величезний стрибок до античної цивілізації.

В ті ж самі часи племена на території Центральної та Північної Росії та Сибіру залишались на рівні первісної культури. Їх розвиток відбувався поступово, від неоліту до бронзової та залізної доби.

Взаємовплив грецької та причорноморської локальних культур призвело до створення в 4 ст. до н.е. *держави скіфів* (на території Дону та Дунаю). Вона знаходилась від впливом Боспорської держави – союзу античних полюсів.

Цей союз об'єднував деякі грецькі міста та туземні племена, які мешкали на узбережжі Криму та Кавказу. Столиця Боспорської держави знаходилась в Пантикапеї (Керч).

Боспорське царство мало тісні зв'язки з Грецією, а потім – з Римом. Скіфські племена імпортували:

- ✓ хліб у великій кількості, іншу сільськогосподарську продукцію;
- ✓ ремісничі вироби;
- ✓ рабів.

Античний рабовласницький устрій існував поруч із патріархальним скіфським рабством.

Боспорське царство проіснувало з 480 року до н.е. до кінця IV ст. н.е. В його історії спостерігалось два підйоми:

- ✓ IV – III ст. до н.е. (грецький вплив)
- ✓ I – II ст. н.е. (вплив Риму).

Наприкінці IV ст. н.е. у зв'язку з навалою гунів Боспорське царство перестало існувати. Міста були зруйновані, залишки рабовласницького устрою знищені. Інші держави на території Росії існували у вигляді *союзу племен*.

Їх особливістю було сполучення:

- ✓ влади племінних вождів (князів);
- ✓ вічової демократії.

Спостерігалось відставання духовного розвитку племен, які населяли територію Росії. Наукові пізнання були розвинуті у межах, необхідних для заняття землеробством, скотарством, металургією тощо. Релігія існувала у виді тотемізму.

На прискорення процесу племен стародавньої Росії впливали *контакти з центрами античної цивілізації*:

- ✓ крізь грецькі міста та Боспорське царство;
- ✓ крізь Південну Сибір (з Китаєм та Індією).

Народи прадавньої Росії одночасно з європейськими цивілізаціями вступили в перехідний період до середньовіччя.

Питання №4. Стародавні цивілізації Японії та Америки

1. Цивілізації Японії.

2. Цивілізації Америки.

1. В історії Японії виділяють наступні періоди:

- ✓ неоліт (сер. 4 тис. до н.е. – 300 рік до н.е.);
- ✓ енеоліт (300 р. до н.е. – 300 р. н.е.);
- ✓ ранньокласове суспільство (300 р. н.е. – 700 р. н.е.).

В період ранньокласового суспільства Японія розподілилась на багато ворогуючих царств.

Наприкінці періоду склалась федерація під керуванням вождя Ямато.

Суспільство стародавньої Японії розподілялось на класи:

- ✓ тенно («небесний Володар»);
- ✓ землевласники (знать);
- ✓ вільні селяни;
- ✓ селяни, які не мають власності (напіввільні);
- ✓ раби.

Крім приватної власності існувала власність общинна (рисові поля).

Релігія Японії поєднувала:

- ✓ стародавній синтоїзм;
- ✓ розповсюджений буддизм.

На основі китайського ієрогліфічного письма сформувалась *японська писемність*.

В середині VII ст. н.е. були проведені так звані «реформи Тайко». Їх результати стали передумовами *формування середньовічної держави*:

- ✓ новий адміністративний устрій, який підривав панування класів;
- ✓ єдина податкова система;
- ✓ перерозподіл землі (наділи за державну службу);
- ✓ обмежені рабства.

Як і Росія, Японія пройшла три історичних етапи у прискореному вигляді.

2. Заселення *Америци* відбулось 50-40-тис. років тому в результаті міграції з Азії через Берингський міст, коли рівень океану знизився. Племена мисливців йшли за стадами мамонтів на північноамериканську землю.

Потім була заселена Південна Америка. Тут в 5 тис. до н.е. джерелами існування людини були:

- ✓ землеробство (маїс, квасоля та ін.);
- ✓ скотарство, полювання, рибальство;

- ✓ ремесла (кераміка).

Землеробські культури склались на територіях сучасної Мексики, узбережжі Тру. У 2 тис. до н.е. сформувалось ранньокласове суспільство. Виникли держави ацтеків, майя, Ольмекська культура.

Суспільство розподілилось на соціальні групи:

- ✓ володар;
- ✓ військові вожді;
- ✓ вільні члени общини, ремісники, торгівці;
- ✓ раби.

Досягнення суспільства:

- ✓ будівництво великих міст;
- ✓ крупні культові споруди;
- ✓ іригаційні системи;
- ✓ високий рівень астрономії, математики та ін.
- ✓ упорядковані дороги, мости, канали.

Людина починає обробляти метали (золото, срібло, мідь, бронзі). Залізо населенню Америки не було знайомим.

Наприкінці 1 тис. до н.е. відбулось виникла цивілізація *Тиаунака* (центр розповсюдження – Болівійське плоскогір'я).

Найбільшої могутності досягла *Імперія інків*. Її очолював Великий Інка – імператор.

Для «соціалістичної Імперії інків» (Л.Бодін) були характерні:

- ✓ загальний обов'язок праці (без винятку) на благо в міру можливостей;
- ✓ кожний без винятку отримував наділ землі;
- ✓ після обробки приватного наділу, кожний був забов'язаний працювати на землі Інки (державній) та Сонця (храмовій);
- ✓ частину продуктів, отриманих з державних та храмових земель, направлялась в страхові та пенсійні фонди;
- ✓ виготовлення знарядь праці здавались на державні склади.

Структура влади Імперії інків:

- ✓ верховна влада належала Інці (передавалась у спадщину);
- ✓ рядові громадяни (голови родин) приймали участь в управлінні державою на нижчому та середньому рівні.

Рівень життя населення Імперії інків був достатньо високим.

В XV – XVII ст. локальні цивілізації Америки були варварські знищені європейськими колонізаторами.

ТЕМА №4. ФЕОДАЛЬНО-КАПІТАЛІСТИЧНІ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Періодизація феодално-капіталістичних цивілізацій

Хронологічні рамки другого історичного суперциклу (включаючи перехідний період) – з 476 р. н.е. (рік, коли був скинутий останній римський імператор) до 1973 року (початок світової кризи, перехід до постіндустріальної цивілізації), тобто 1,5 тисячі років. В цьому періоді феодално-капіталістичних цивілізацій можна виділити чотири етапи:

- перехідний (з 476 року н.е. до кінця VIII століття);
- середньовічної цивілізації (IX - початок XVI ст.);
- передіндустріальної цивілізації (середина XVI – XVIII ст.);
- індустріальної цивілізації (з останньої третини XVIII ст. – начало промислової революції – до останньої чверті XX ст.);

Періодизація надана за Ю.В.Яковцем.

Пропонується розглянути наступні підпитання:

- а) основні шляхи (моделі) генези феодалізму;
- б) характерні риси та епіцентри середньовічної цивілізації;
- в) основний зміст та історичне значення передіндустріальної цивілізації;
- г) особливості процесу зміни світових цивілізацій в країнах СНД (Україна, Росія).

Основні шляхи (моделі) генези феодалізму.

Період від античності (V ст.) до середньовічної цивілізації (VIII ст.) розглядається як перехідний – від трьох цивілізацій до трьом феодално-капіталістичним цивілізаціям. У 395 році імператор Феодосій розподілив Римську імперію між своїми синами на дві частини – Західну, яка зазнала остаточної поразки у 476 р., та Східну (Візантія), яка проіснувала до 1453 р. Генеза феодалізму в різних регіонах планети йшла різними шляхами.

Основні типи (моделі) формування феодалізму в перехідний період:

1. Візантійський шлях, по якому пішла Східна Римська імперія. Вона зберегла всі основні елементи античної цивілізації, перетворила, їх зростила та поступово підійшла до феодалних відносин. В цій державі все ще зберігся рабовласницький устрій з державним, малоселянським, общинним ствердженням феодално-вотчиного. В містах склалися корпорації вільних ремісників, купців, моряків.

Таким чином, процес переходу Візантії до феодалної цивілізації (IX ст.) був повільнішим, але найменш болючим. Тривалість зберігання

рабовласницького устрою та консервативність влади призвела в середині XV ст. до загибелі Візантійської локальної цивілізації.

2. Італійська модель. Генеза феодалізму була руйнівною та болючою, але більш короткою, ніж візантійська. Послаблений Рим зазнав пограбування з боку варварських племен, а культурна спадщина античності перетворилась на більш примітивний лад. Варварська культура пройшла довгий еволюційний шлях, зазнав впливу азійських культур іранського, а також греко-римського світу. Незважаючи на всі руйнівні дії, в кінці кінців варвари улили свіжу кров в загниваючі залишки колишньої Римської імперії. Верхівка завойовників стала крупними землевласниками, а колишні воїни – дрібними вільними землевласниками. Феодальні стосунки на території Римської імперії ствердились у IX ст. З 843 р. Італія стала самостійною феодальною державою.

3. Французький шлях до феодалізму був найбільш швидким у порівнянні з іншими країнами, які побували під римським пануванням. Могутнє франкське королівство VIII-IX ст., в якому перебільшувала крупна феодальна вотчина з коланами та сервами, об'єднавши античність з варварством, заклало фундамент нового християнського світу на Заході епохи середньовічної цивілізації.

4. Скандинавсько-російський шлях до феодалізму – це шлях від первісного устрою до нової формації, минаючи рабство. Зачатки нової формації у цих народів проявились у феодальній та общинній землевласності, в особливій агресивності скандинавських народів та захваті ряду земель, що в результаті дозволило значно прискорити шлях до прогресу та практично одночасно з більшістю народів Європи завершити генезу феодалізму. Цей шлях пройшли Скандинавія, Русь, народи Східної Прибалтики.

5. Мусульманська модель. Генеза ранньофеодальної цивілізації пов'язана з виникненням ісламу (VII ст.), проповідувати який стали ближньосхідні та північноафриканські народи. Експансія арабів привела до примушеної боротьби проти мусульман, а завоювання деяких європейських країн сприяло синтезу західної та східної культур, становленню в цьому регіоні феодальних земельних відносин, середньовічної цивілізації.

6. Східна модель переходу до ранньофеодальної цивілізації (Китай, Індія, Персія, Середня Азія). В цьому регіоні ствердження феодальних відносин здійснювалось поступово і в різноманітних формах. Тут не було класичного рабства.

Деякі її особливості:

в Китаї перехід до середньовіччя завершився у II ст. н.е. Про це свідчить ствердження «магнатського» землеволодіння, з особисто незалежними селянськими господарствами. Іншою ознакою – розповсюдження конфуціанства, який оправдовувало новий феодальний устрій. В III-IV ст.

наступає розквіт китайської локальної цивілізації. Грядкове землеробство, розширення рисоводства, розвиток торгівлі та грошового звернення, винахід книгодрукування (IX ст.) сприяло становленню феодально-середньовічної цивілізації.

В Індії перехідний період від стародавніх суспільств до середньовіччя відносять V-VIII ст. н.е. Доля рабської праці зменшувалась, а вільні общинники перетворювались на феодально-залежних селян. Частина земель роздавалась у «кормління» сановникам. Важливу роль у феодалізації суспільства зіграли монастирі, які володіли великими господарствами з прикріпленими до землі селянами. Із стародавніх часів у середньовічний період в Індії збереглась станово-кастова система.

В Ірані ознаки переходу до середньовіччя спостерігаються у III-VII ст., коли ствердилось «магнатське землевласництво», розподіл суспільства на стани та залежність селянства.

В період становлення феодально-капіталістичних цивілізацій особливо яскраво проявилась закономірність історичного прогресу, яка виявилась у різкому посиленні переселення народів. Хвиля за хвилею насувались зі Сходу та Півночі на послаблений Рим агресивні народи (готи, вандали, варяги, гуни, авари, угорці, болгари), які знаходились на стадії становлення ранньокласового суспільства і були більш згуртовані та володіли військовою технікою залізного століття.

На своєму шляху переселенці грабували та руйнували міста та сели, вбивали їх мешканців, знищували пам'ятники культури та врешті решт осідали на завойованих землях, примітивно переймаючи античну економіку та культуру.

Це був регрес в культурі, але з точки зору історії людства – прогрес. Відступив крок назад, людство зробило потім три кроки уперед до середньовічної, передіндустріальної та індустріальної цивілізаціям.

Наприкінці середньовіччя хвиля переселень знову відновилась – татаро-монголи, хрестоносці, паломники.

Таким чином, перехідний період до феодально-капіталістичних цивілізацій характеризується різноманітністю форм переходу, широтою охопту, часовими рамками та численністю напрямів руху локальних цивілізацій, які приблизно в один і той же час підшли до чергової історичної ступені середньовічної цивілізації, яка охопила величезну зону населеної частини Землі.

Характерні риси та епіцентри середньовічної цивілізації

Починаючи з IX ст. центр світового прогресу знову перемістився до Європи, а к середині XIII ст. середньовічна цивілізація цього континенту

досягла розквіту. Особливістю цього періоду був диктат релігії, який охопив всі галузі людської діяльності. З середини XIV ст. почалась глибока криза ранньофеодальної цивілізації та перехід до наступної цивілізації.

Які характерні ознаки середньовічної цивілізації стали основою її вкладу в історичну, економічну та духовну спадщину людства?

- ✓ Панування світових релігій – християнства, мусульманства, буддизму.

Ці релігії носили інтегруючий та стабілізуючий характер в економіці, політиці, архітектурі, мистецтві, освіті тощо. Однак релігійний диктат сковував вільну думку, виявляв нетерпимість до інакомислення та до «невірних». Вісім хрестових походів (з 1096-1099 по 1270 р.), які приймали іноді фанатичні форми, призвели до зруйнування та пограбування десятків міст, гибелі сотні тисяч людей з обох боків. Але водночас хрестові походи сприяли пожвавленню торгівлі та судноплавства, засвоєнню багатьох технічних та культурних досягнень Сходу.

- ✓ Інша характерна риса середньовічної цивілізації – більша власна свобода та економічна зацікавленість селян та ремісників. Власність на землю, прикріплення до неї селян склали переважаючий фон економічних відносин в селищі. Життя ремісників та купців в місті була також строго регламентована. Місто створило клас буржуазії, який за допомогою інших верств стверджує республіканський устрій в містах-полісах (Венеція, Генуя, Флоренція). Венеція та Генуя боролись між собою за володарювання на морях, створювали ряд колоній, в тому ж числі в Криму. Ці міста були центрами світової культури: архітектурного будівництва та образотворчого мистецтва, розвитку ремесел та землеробської техніки, виготовлення шерстяних виробів та спорудження унікальних палаців. Тут вперше склалась промислова буржуазія та наємні робітники – основні класи послідувачих цивілізацій.

- ✓ В політичній галузі цей період характеризується боротьбою феодальних монархій (королівств) з багаточисленними васалами за єдину державу. Церковні ієрархи в цій боротьбі відіграли вирішальну роль. Християнство втрачало вплив на європейські народи, а піднесення арабського халіфату, Монгольської імперії, Золотої Орди, Тамерлану, Великих монголів внесло ряд економічних та політичних перебудов на завойованих територіях.

З XIV століття почалось формування Османської імперії, яка охопила Малу Азію, Софію, Сербію, Константинополь, Сірію, Єгипет, Белград, Угорщину, Крим, Молдову, Валахію; наприкінці XVI ст. підкорила Грецію, Ширван (Азербайджан). Османська імперія з

пануючою релігією іслам проіснувала до середини XIX ст. і була постійним супротивником українського народу та Російської імперії.

В основі політичної системи держав Європи були торгово-економічні союзи, які сформувались на базі ганзейських міст, Венеціанської та Генуезької республік. Вони стали моделлю формування ринкової інфраструктури та відносно демократичного політичного устрою, терплячого до різноманітних віросповідань.

- ✓ Техніка середньовічної цивілізації не мала вражаючих стрибків, якщо не враховувати удосконалення плугу для трьохдолого севоберту, винаходження вітряків («революція вітряків») – повітряних та водяних. До крупних нововведень тієї епохи слід віднести використання паперу та пороху, розвиток часового виробництва, застосування лінз, окулярів та кольорового скла, морського компасу та кормового руля, що розширило можливості пароплавання.
- ✓ Погіршення умов життя. Незважаючи на війни, релігійні переслідування, в епоху середньовіччя спостерігається суттєве поліпшення умов та зріст чисельності міського населення. Цьому сприяв прогрес землеробської техніки, ремісницької, будівничої та транспортної техніки, енергетична революція (вітряки). Так, в Європі населення зросло з 2,7 млн. людей в 700 р. до 73 млн. у 1300 р. – у 2,7 раз, тоді як за минулі 500 років воно скоротилось у 2,5 разів. Це підштовхнуло будівництво багатьох крупних та середніх міст, палаців, церков нової архітектури як на Заході, так і на Сході.

Основний зміст та історичне значення передіндустріальної цивілізації

К середині XIV ст. склались передумови кризи середньовічної цивілізації, які стали ознаками перехідного періоду до наступної – передіндустріальної. Цими передумовами були: епідемія чуми в Європі в 1347-1353 рр. (загибло приблизно 24 млн. людей), хлібна криза та голодовка, припинення орання земель, хвилею повстань та міських бунтів.

Через століття, к середині XV ст. розпочинається новий тривалий період підйому економіки та культури в Європі, який продовжується розвиватися за двополюсною схемою. Один полюс – в Італії періоду Ренесансу (з центром в Генуї), інший – на півночі Європи (Антверпен), а потім в Англії (Лондон). Пік цього сторічного циклу припадає на 1650 р., завершення – на 1733-1753рр. В історичній літературі цей п'ятий цивілізаційний цикл названий початком «Нового часу», яке тривало з XVI по XIX ст. В марксистській літературі епоха XVI – XIX ст. характеризується як розвинутий феодалізм, абсолютизм. Але в

цей же час йде процес накопичення капіталу, ствердження буржуазії, яка встала на чолі двох перших буржуазних революцій – нідерландської та англійської.

Передіндустріальна цивілізація мала свої основні діагностичні ознаки: введення вогнестрільної зброї, виникнення класів буржуазії та наємних робітників, формування національної самосвідомості, поява стабільних абсолютистських держав, великі географічні відкриття кінця XV ст., заморські завоювання Португалії, Іспанії та Англії, італійське Відродження, реформація в Німеччині, початок промислової революції, зріст народонаселення, прибуток з колоній золота та срібла тощо.

В епіцентрі становлення передіндустріальної цивілізації знаходились такі держави, як Італія, Великобританія, Нідерланди, Франція, Німеччина. Саме тут зароджувались ідеали буржуазних республік Європи.

Ті держави, в яких склався прошарок радикальної буржуазії (Китай, Туреччина, Іран, Монголія, Індія, Південно-Східна Азія), не вийшли за рамки середньовіччя та надовго відстали, а Росія та Японія (за рядом причин) запізнювались на шляху до нової історичної епохи.

Чим збагатила скарбницю історичної спадщини ця епоха?

1). Злетом духовного життя, який отримав блискуче відтворення в італійському Ренесансі (XIV – XVI ст.). Ренесанс – це епоха відродження давньогрецької спадщини; епоха гуманізму та визволення від релігійних догматів; Великою науковою та інтелектуальною революцією; епоха захоплюючих успіхів в астрономії, філософії, медицині, живопису, скульптурі та архітектурі (Леонардо да Вінчі, Рафаель, Тиціан, Мікеланджело, Дюрер).

2). Загальнотехнічною революцією, науковим переворотом, основою якої стала мануфактура, що заснована на розподілі праці та багаторазовому підвищенні його продуктивності. Особливо значний розвиток отримало виробництво вогнестрільної зброї. Морський флот став здійснювати океанські плавання. Лише в сільському господарстві переважала праця кріпаків.

3). Розширювальними економічними відносинами та межами ринку. Становлення економічних основ капіталізму в торгівлі, промисловості, морському транспорті, частково в сільському господарстві (Англія), здійснювалось поступово шляхом переходу влади від землеробів, аристократії та церкви до торгового, фінансового та промислового капіталу. В цей період капіталізм, переможно крокуючи по світу, сформував локальні та регіональні ринки, злив їх в єдині національні, тісно пов'язані з міжнародною торгівлею.

Економічний прогрес в Європі характеризувався «мануфактурним капіталізмом» (Голландія, Англія) з банками, біржами, векселями, які стали першою фазою капіталістичного суспільства.

4). Різномірними тенденціями в соціально-політичній галузі. Найбільш крупним досягненням було формування стабільних абсолютистських держав, що створювало кращі умови для виробництва та торгівлі усередині країни.

Ріст гуманізму, боротьба за політичну рівність, ствердження в містах купецьких республік, посилення політичного впливу «третього стану» – все це в результаті призвело до буржуазних революцій (Нідерланди, Англія), до введення парламенту в деяких країнах, до громадянських та релігійних війн, народних повстань та бунтів. (Жакерія у Франції, селянська війна в Німеччині).

5). Географічними відкриттями та формуванням світових колоніальних імперій. Першою колоніальною імперією в результаті географічного відкриття Колумбом та засвоєння Америки стала Іспанія. Колоніальними імперіями в подальшому стали Британія, Португалія. На території Північної Америки, яка раніше була британською колонією, в XVIII ст. утворилась капіталістична держава з парламентом та президентом. Саме ця держава на два століття була взірцевою для всієї Європи та всього світу в становленні влади ліберальної демократії, проголошення свобод та формування громадянського суспільства.

Саме в цю епоху був створений «великий прорив» до сучасного світу в різних галузях людського існування, а Відродження та Реформація заклали основи сучасного знання та якісної перебудови нашої епохи.

Основні етапи та риси розвитку індустріальної цивілізації

Перехідний період до індустріальної цивілізації охоплює кінець XVII ст. та майже все XVIII століття. В цей час різко звеличились темпи приросту населення. Але задоволення потреб все більш зростаючого населення навіть за рахунок гра біжок колоній було недостатнім. Назрівав переворот в технологічному виробництві, який став неминучим. Він перевершував у вигляді промислової революції останньої третини XVIII ст. – початку XIX ст.

Хронологічні рамки та фази індустріальної цивілізації

Становлення капіталізму відноситься до передіндустріальної цивілізації. Зміст індустріалізму полягає в машинному характері виробництва, організації праці, у формі заводів та фабрик. Індустріальне суспільство охоплює фази становлення, розповсюдження, підйому та заходу капіталізму.

- **Фаза становлення** – остання третина XVIII – початок XIX ст. з епіцентром в Англії, послідуєчим переміщенням до Європи та США.
- **Фаза швидкого розповсюдження** – тривало до середини XIX ст.
- **Фаза підйому та зрілості** – до першої світової війни.

- **Фаза заходу** – з останньої чверті XX ст. трансформувалась у перехідний період до постіндустріальної цивілізації.

Характерні риси індустріальної цивілізації

1. Створення умов для більш чіткого прояву закономірностей циклічної динаміки економічних криз. Раз в десятиріччя розвиток країни зворушують економічні кризи. (1973-1974; 1980-1981; 1991-1993).

2. Розповсюдження систем машин із швидко зростаючою механізацією, автоматизацією та концентрацією виробництва, тісно пов'язаною в один технологічний ланцюжок. Технологічний процес лежить в основі економічного росту та конкурентоздатності продукції, основаної на досягненнях інноваційної науки.

3. Підвищення ролі людини як творця, будівника, користувача та раба машинного світу. Удосконалення та зміна техніки загрожує людині безробіттям та стає її Деміургом (гр. – майстер, творець; бог, творець світу).

З торжеством машинного виробництва закінчилась епоха гуманізму, культура стає індустріалізованою, настає криза в духовній галузі.

4. Підйом економіки за рахунок технологічного використання науки, росту виробничих сил дозволило підвищити комфортність помешкань, що оснащуються телевізорами, побутовою технікою, комп'ютерами, відеосистемами, автомобілями, туристичними подорожами тощо.

Але подібне благополуччя та процвітання небагатьох розвинутих країн засновано на безжалісній експлуатації трудових та природних ресурсів в країнах, що розвиваються

Від епохи вільної конкуренції залишились тільки спогади. Монополія, транснаціональні корпорації, демократизація капіталу з акціями та облігаціями для народу – ось характерні зовнішні риси економіки цього періоду. Але за цією обманливою демократичною завісою приховувалась економічна (і політична) могутність вузького прошарку еліти.

5. Концентрація політичної влади та державно-правових інститутів. Концентрація економіки призвела до концентрації влади політичної, до диктатури, прикритої завісою демократії. Так було в Німеччині в 1933 році. Ідеологічний вплив через могутні індустріальні засоби створював базу такого режиму, уніфікував політичні погляди людей.

Політичні партії стали визначальною силою в боротьбі за політичне панування (раніше – класи, касты, релігії) та забезпеченням формування правлячої еліти, яка зрощувалась з державною верхівкою.

В індустріальному суспільстві правові інститути стверджували правовий порядок з рівноправ'ям всіх громадян та соціальних верств перед законом, з першістю закону у регулюванні правових відносин.

В еволюційному розвитку всіх інститутів, політичному житті індустріальна цивілізація пройшла наступні фази:

- ✓ ствердження та розповсюдження буржуазної демократії через революції (нідерландська, англійська, північноамериканська, французька та ін.);
- ✓ торжество демократії у II пол. XIX ст. у розвинутих країнах (Великобританія, США, Франція, Німеччина та ін.);
- ✓ занепад демократії та створення тоталітарних держав (20-ті роки XX ст. – кінець XX ст.).

Особливості процесу зміни світових цивілізацій в країнах СНД (Україна, Росія)

В перехідний період (для східних країн VI – VIII ст.) в Україні йшло формування племінних союзів. Провідну роль в об'єднанні східних слов'ян (сіверяни, ільменські слов'яни, радимичі, кривичі, дреговичі, в'ятичі, уличі, тиверці, дуліби та ін.), у створенні Руської землі зіграли поляни. Один з найяскравіших періодів української історії – формування та розквіт середньовічної цивілізації в IX – XII ст. (Київська та Новгородська Русь).

Економіка початкової фази цієї цивілізації будувалась на землеробстві та скотарстві, полюванні, бортництві, торгівлі. Основними центрами культури були міста – Київ, Чернігів, Новгород, Белозеро, Ладога, Полоцьк, Смоленськ. Релігія була язичницькою. Політичній устрій – демократичний, вічевий.

Перша хвиля середньовічної цивілізації досягла верхівки в IX ст., при Ярославі Мудрому (1019-1054 рр.). Київська Русь при ньому була крупнішою європейською державою, простягалась від Дністра та Вісли до Дону та Волги, від Північної Двіни до Таманського півострова. Важливішу роль у формуванні великої держави, розвитку зв'язків з країнами Європи, Візантійською імперією стало прийняття в 988 році християнської релігії. Розповсюдження писемності, будівництво храмів, зріст чисельності міст (25 в IX ст. до 90 у XI ст.), соціальне розшарування, появлення ремісників та купців – це головні ознаки високого рівня розвитку України в епоху середньовічної цивілізації.

Свої особливості у становленні ранньофеодальної цивілізації були в Новгороді. Тут ствердились стійкі демократичні вічеві традиції, більш тісна торгівля із західними та північними країнами, розповсюдилась писемність, грамотність. Новгороду вдалось уникнути татаро-монгольську навалу. Новгородські купці вели активну торгівлю з ганзейськими містами.

Таким чином, Давньоруська держава зіграла видатну роль у формуванні обліку середньовічної Європи в цілому. Однак в XII ст. почався період занепаду Київської Русі, період міжусобних феодалних війн, а в першій половині XII ст. руські землі були завойовані Золотою Ордою.

З XVI ст. західноукраїнські землі стали об'єктом експансії сусідніх католицьких держав (Польща, Литва, Угорщина та ін.). Землі північно-східних слов'ян та їх сусідів до 1480 року були під навалом татаро-монгол. З XIV ст. почався новий сторічний цикл російської історії, друга стадія середньовічної цивілізації, епіцентром цього стала Москва. Від князя Івана I Калити (1325-1340 рр.) до царя Івана IV Грозного (1542 р.) Москва стала центром збирання руських земель, а в подальшому оволоділа Сибір'ю, Заураллем, Чукоткою та Дальнім Сходом. Російське царство, поширюючись з Заходу на Схід з 2,1 тис. до 6,2 тис. км, досягло доволі високого рівня культури. До середини XVI ст. в Росії мешкало 6,5 млн. людей, існувало 160 міст (в Москві проживало до 100 тис. людей). Було розвинуто ремісницьке виробництво. Розвивалась архітектура – Московський Кремль, Покровський Собор та ін. Найвідоміші живописні шедеври цього часу – ікони А.Рубльова, Діонісія, Феофана Грека. В монастирях створювались літописи, а в 1553 році Іван Федоров надрукував першу книгу.

В землеробстві переважала трьохпольна система, яка давала достатні врожаї. Укріплялись феодалні відносини, йшло поступове закріпацтво. Царювання Івана IV привело Росію до спустошення, загибелі династії та розвалу державності.

Процес становлення російського історичного циклу, аналогічного передіндустріальній (ранньокапіталістичній) цивілізації починається (з 1613 р.) з обрання Земським собором руським царем Михайла Романова. Цей період продовжувався практично все XVII ст., а найвища фаза розквіту цього циклу припадає на XVIII ст – від енергійного стрибка «революції зверху» Петра I до царювання Катерини II (1762-1796 рр.) включно.

Характерні риси та досягнення епохи (XVII – XVIII ст.)

- ✓ зближення (за Петром I) із західними країнами («прорубав вікно» до Європи);
- ✓ будівництво Петербургу як західноєвропейського міста;
- ✓ створення промисловості, мануфактур, розвиток ремесел;
- ✓ злет духовного світу вільної людини;
- ✓ відкриття Академії наук (1724 р.), створення Московського університету (1755 р.), Академії мистецтв (1757 р.);
- ✓ багатогранна діяльність М.В.Ломоносова;

- ✓ зародження та розвиток капіталістичного укладу;
- ✓ укріплення могутності воєнно-панської держави.

Росія в період індустріальної цивілізації

XIX ст. – період кризи феодалізму та початок переходу до індустріальної цивілізації.

Головною перешкодою на цьому шляху було кріпацтво, яке стримувало розвиток продуктивних сил країни. З 1800 р. по 1860 р. населення імперії збільшилось в 2,1 рази, а збір хліба виріс всього на 42 %. Виплавка чугунка збільшилось в 1,7 рази, а в Англії за цей же період – в 24 рази. Припинився вивіз заліза та виріс в 5,4 рази експорт зерна. Росія за об'ємом виробництва промислової продукції у 1864 році уступала Великобританії в 18 разів, в Німеччині – в 9, у Франції – 7,2 рази та її доля у світовій промисловому виробництві упала до 1,7%.

Етапи півторасторічної історії індустріальної цивілізації Росії (60-ті роки XIX ст. – до кінця XX ст.)

1. 1861 – 1916 рр. – період прискореного розповсюдження індустріальної цивілізації, промислового перевороту; ствердження капіталізму та вступ його в імперіалістичну стадію; підйом науки, культури та освіти; перші ознаки кризи (поразка в русько-японській війні, революція 1905-1907 рр.).
2. 1917 – 1964 рр. – період загальнонаціональної кризи та спроби його рішення в рамках соціалістичного варіанту розвитку (перемога у війні 1941 – 1945 рр., створення могутньої воєнно-індустріальної держави).
3. З 1965 р. – період завершення фази індустріальної цивілізації – спроба реформувати суспільство, яке завершилось чергою кризою, розпадом СРСР та пошуком нових шляхів радикальної трансформації в постіндустріальну цивілізацію.

Характеристика етапів індустріальної цивілізації:

1. Перший етап промислового перевороту та ствердження капіталізму поділяється на п'ять середньострокових циклів, які співпадають з ритмами світових економічних циклів.

- 1861-1871 рр. – вихід з кризи, проведення реформ, за допомогою яких вдалось виникнути соціального вибуху;
- 1872 – 1882 рр. – початок прискореної індустріалізації, підйому рівня науки та освіти. Збільшилась добича вугля в 3,5 рази, нафти – в 32,8,

виплавки сталі – в 27 разів та ін. Капіталізм ствердився як панівний устрій.

- 1883-1892 рр. – подальший розвиток економіки, але більш повільними темпами (добича вугля зросла на 84%, нафти – в 5,9 рази, виплавка сталі – в 2,1 рази).

В цей період сталася нова хвиля контрреформ, посилювався розкол між суспільством та державою.

- 1893 – 1903 рр. – період прискореного промислового підйому, пов'язаного з масовим припливом іноземного капіталу. За темпами економічного росту Росія обігнала розвинуті країни, за виключенням аграрного сектору, в якому криза призвела до неврожаїв 1889, 1891, 1892 рр.; зменшився вивіз хліба.
- 1904 – 1916 рр. – період промислового підйому (темпи 8,9% на рік), концентрація виробництва, збільшення національного доходу, спроби реформування сільського господарства (реформи Столипіна). Таким чином, Росія скорочувала відставання в економічному розвитку від центрів світового економічного прогресу, але це відставання було ще більш значущим (від США в 15 разів, Німеччини – в 10 разів, Франції – в 4 рази).

У цей період різко загострюються соціально-політичні протиріччя (поразка у війні з Японією, 1905 – 1907 років, Перша світова війна, революція).

Головні результати першого півсторічного індустріального циклу.

1. Порівняно швидке просування на шляху індустріального прогресу, скорочення відставання від лідуючих країн (складало 10-15 разів).

2. Лідерство у світовому інтелектуальному прогресі (Д.І. Менделєєв, І.М. Сеченов, І.І. Мечніков, І.П. Павлов, О.С. Попов, В.І. Вернадський, М.І. Бердяєв, М.І. Туган-Барановський, І.С. Тургенєв, Л.М. Толстой, Ф.М. Достоєвський, Т.Г. Шевченко, П.І. Чайковський, І.Ю. Рєпін, Ф.І. Шаляпін та ін.)

В чому полягає сутність парадоксу історії?

З одного боку, гострота економічних та соціальних протиріч та з іншого – сконцентрованість інтелектуальних зірок світового значення в одній державі, творчість яких підштовхувало думку до нових рішень та шляхів еволюційного переходу багатонаціонального суспільства до нової формації.

3. Зроблена спроба компромісного, половинчастого вирішення соціально-політичних протиріч через реформи 60-х років XIX ст. Несформований повністю буржуазний устрій, з приголомшливою частиною найбіднішого населення, не зміг вплинути на стабілізацію суспільства, що консервувало

відставання в соціально-політичній області Росії у світовому прогресі країн на ціле століття.

4. Підвищення відкритості Росії зовнішньому світу. Об'єм зовнішньої торгівлі (з 1860 по 1901 рр.) збільшився в 7,5 рази, в 1910 р. експорт на третину перевищував імпорт. Із загальної структури експорту 51,6% складав хліб. Доля іноземного капіталу у 1860 р. – 1880 р. складала від 47% до 72%, що прискорювало індустріалізацію країни.

2. Другий етап довгострокового індустріального циклу характеризується початком глибокої національної кризи та охопив майже половину століття. (1917-1964 рр.)

Етапи циклу

- 1917 – 1923 рр. – загальнодержавна криза (поразка у війні, революція 1917 р, громадянська війна, НЕП).
- 1924 – 1934 рр. - період від НЕПу до тоталітаризму.
- 1935 – 1952 рр. – індустріалізація, II світова війна, відновлення довоєнного рівня економіки, формування соціалістичного табору.
- 1953 – 1964 рр. – спроба реконструкції соціалістичної моделі, прискорення темпів економічного росту, «відлига », криза.

Загальні досягнення та невдачі другого довгострокового індустріального циклу (1917 – 1964 рр.)

1. Спроба здійснити на практиці ідеал, мрію людства (створення Раю на Землі) в окремі країні пройшла від злигоднів, революцій, війн, загибелі мільйонів людей до будівництва на практиці соціалістичного-комуністичного суспільства.

Вся історія соціалізму мала свої передумови. Це – багатовікова мрія бідноти та передових людей суспільства про рівність та краще життя; науково-утопічне обґрунтування зміни формацій; уявна безперспективність капіталістичного устрою з його кризами на занепаді індустріальної цивілізації (кінець XIX – початок XX ст.), падіння моральності серед правлячої верхівки; багатовікові общинні традиції слов'ян, що мали багато спільного з соціалістичними ідеалами. Але заперечення законів, панування зрівняльності, репресивність держaparату, партійна монополія, бюрократизм, відсутність прав, свавілля та корупція призвели до загибелі російської моделі соціалізму.

2. Сталась корінна зміна економіки Росії, націоналізація промисловості, банків, транспорту та ін., що призвело до ліквідації приватнокапіталістичного укладу. НЕП, індустріалізація, колективізація, які були проведені напередодні

II світової війни, дозволили підігнати розвиток економіки на базі передових технологій у важкій промисловості. Після війни, за рахунок високих темпів розвитку економіки та нафтодоларів, СРСР досяг паритету у воєнно-політичній галузі із США. Індустріальна могутність досягала за рахунок низького життєвого рівня людей.

3. Створена унікальна модель соціально-політичних відносин із спрощеною структурою класів, відсутністю їх прав, репресіями, ігноруванням національних особливостей; формуванням партійно-державної еліти, по сутності нового правлячого класу.

4. Проголошення лозунгів рівності, братства, свободи та проведення на практиці репресій та примусової депортації інакомислячих.

Основний зміст третього довгострокового циклу індустріальної цивілізації в Росії (з 1964р. – по XXI ст.)

Основним змістом є спроба реформувати соціалізм, який йде до занепаду. В рамках цього довготермінового циклу можна виділити три середньотермінових цикли:

- 1965 – 1984 рр. – невдала спроба реформувати соціалізм через деякі риси ринкової економіки, які в результаті привели до застою;
- 1985 – 1995 рр. – спроба радикальних змін суспільства за допомогою перебудови, яка призвела до розвалу СРСР;
- 1995 – 2010 рр. – болючий вихід із кризи, визрівання передумов постіндустріальної цивілізації.

Основні результати третього періоду

1. Реформування соціалістичної моделі соціалізму в економічному змаганні з капіталізмом (програми О.М.Косигіна, Ю.В.Андропова, М.С.Горбачова) та безперспективність моделі державно-бюрократичного соціалізму.

2. Жорстка перевірка соціально-політичного устрою, який орієнтований на згладжування класових інтересів та національних відмінностей, на багатопартійність системи, що призвела до корупції та завершилась його крахом.

3. Розвиток та оновлення технологічної бази, опанування атомної енергії та космічного простору з послідуочим відставанням в науково-технічному змаганні з капіталістичними країнами.

4. Міцніючі протиріччя в галузі економіки, що пов'язані з диспропорцією в розвитку воєнно-промислового комплексу та відставання сільського

господарства, в галузі планового господарства, що продовжує зберігатися та елементів ринкової економіки, яка щойно зароджується.

5. Досягнення в духовній сфері за рахунок держави з постійно присутнім контролем в ідеології.

6. Посилення воєнно-політичної могутності СРСР на світовій арені призвело до формування двохполюсного миру, до створення воєнного паритету (СРСР – США). На початку 90-х років ХХ ст. соціалістична імперія була зруйнована. Світ перестав бути двохполюсним. Росія та інші країни СНД увійшли у перехідний період до постіндустріальної цивілізації.

Таким чином, історичний шлях локальної цивілізації країн СНД (Росія, Україна та ін.) більш ніж за тисячолітній період поєднував ознаки Сходу та Заходу, але все-ж-таки був генетично західний, він синхронізувався із загальноісторичним ритмом, то відступаючи, то наздоганяючи авангардні країни. Росія за всю свою історію неодноразово брала на себе тяжку місію пошуку та експериментального засвоєння нових шляхів історичного прогресу (концепція «третього Риму», реформи Петра I, духовне лідерство у ХХ ст., соціалістичний експеримент).

Людина та економіка у феодально-капіталістичних цивілізаціях

Дане питання передбачає розгляд наступних положень:

- *основні тенденції динаміки чисельності населення*, зміни потреб та здатностей людини, його мотивацій та спонукань до праці на різних етапах феодально-капіталістичних цивілізацій.

Цей період характеризується швидким зростом чисельності населення, особливо в індустріальному суспільстві. Якщо за дев'ятнадцять століть, а саме – з 1000 р. до н.е. по 900 р. н.е. – воно зросло з 80 млн. до 320 млн. людей, тобто в 4 рази, то за наступні одинадцять століть (по 1990 р.) – до 5670 млн. людей – в 17,7 рази. Надані темпи приросту надзвичайні за всю історію людства. Це свідчить про величезний прогрес у зрості продуктивності праці, збільшенні кількості матеріальних благ, послуг та тривалості життя. Проте ця тенденція мала і негативні моменти. Сутність її містилась у звеличеному розриві між розвинутими країнами та країнами, які щойно розвиваються, за рівнем продуктивності праці та особистого доходу на душу населення.

Основні тенденції змін потреб та здатностей людини. Зміни, які сталися з людиною за півтора тисячоліття феодально-капіталістичних цивілізацій, незрівнянно були меншими, ніж за 7 тис. років перших трьох цивілізацій. Але все-ж таки, в цей період сформувалась сучасна людина з різноманітними потребами, здатностями, значним об'ємом знань та навичок

античного світу. В наявності – еволюція від вільної людини грецького полюсу та римської держави з пріоритетом прекрасного, схильного до філософування до людини войовничої, зневажливої, яка досягає успіхів у війнах, пограбуваннях. В цих умовах спасінням від деградації було християнство, що стало носієм передачі від цивілізації до цивілізації наукового, культурного, етичного генотипу, але в дуже збіднілому та перекрученому вигляді. Однією з найважливіших духовних потреб людини вважалась свобода, яка протистоїть як волюнтаризму, так і фанатизму. В середньовічному суспільстві раніше існуюча особиста свобода сколихнулась до несвободи кріпаків, васалів, еретиків та іновірців. Передіндустріальна цивілізація епохи Ренесансу та Просвітництва – це зразок чергового повороту до свободи, звеличення особистості, торжества духу. Наприкінці передіндустріальної цивілізації в періоди Реформації і, особливо, контрреформації посилювався абсолютизм, зрости несвободи, інквізиція та свавілля. Але феодалізм був приречений. Буржуазні революції, що відбулись в Англії та Франції, відкрили дорогу до визволення особистості від релігійних догм в науці, освіті і стали передумовою до підйому та розквіту індустріальної цивілізації.

В цей період відбувались зміни і в *інституті сім'ї*. Велика патріархальна *родина середньовіччя* витратила своє економічне та духовне значення, особливо серед пролетаріату та інтелігенції.

Хвилеподібно змінювалось співвідношення біологічних та соціальних потреб, які націлені, перш за все, на виживання людини, родини, сільської общини.

Економічні, соціально-політичні потреби обмежувались вузькими рамками общини, цеху, васальної залежності. Духовні потреби зменшувались та спрощувались, не виходили за рамки християнського та мусульманського аскетизму та догматизму.

Людина буржуазного суспільства, з його соціально-політичними та духовними потребами, була підпорядкована інтересам економічним, а завойовані політичні свободи мали забезпечити рівні умови для конкуренції та охорони власності.

Циклічна динаміка спостерігалась і в розвитку *здатностей людини*. З ускладненням та примноженням видів діяльності якісно змінилась система освіти (школи, гімназії, технікуми, інститути, університети), що відповідала вимогам своєї епохи. Таким чином, людина буржуазного суспільства – це *homo economicus*, незалежно від того, яке місце вона займає в системі розподілу праці.

Динаміка мотивацій та спонукань людини до праці на різних етапах феодально-капіталістичних цивілізацій

В основі мотиваційного механізму знаходиться необхідність вижити та продовжити свій рід, добути хліб для себе та своєї родини. Цей біологічний та економічний стимул з кожною сходинкою розвитку людства ускладнюється. У феодальному та капіталістичному суспільствах переважало економічне примушення до праці (кріпацтво, продаж своєї робочої сили, примусова рабська праця в колоніях, концтаборах). В часи соціалізму воно продовжувалось в сталінських ГУЛАГах і в колгоспах. Але мотиваційний механізм до праці, крім примушення, складався ще і в творчому самовиразі здатностей, таланту та облагороджуванні праці.

Християнська релігія спонукає людину до праці, а протестантство та кальвінізм вважали гріхом, якщо людина активною працею не реалізувала здатності, закладені в ній найвищою волею.

➤ *Прискорення темпів технічного прогресу на різних етапах феодально-капіталістичних цивілізацій.*

Кожна наступна цивілізація – це крок уперед в технологічному засобі виробництва. Але технічний прогрес не розвивається рівномірно. Саме з регресу почався перехід до другого історичного суперциклу в колишніх центрах античної цивілізації. Для варварських племен Північної та Східної Європи сприйняття частини досвіду технічної культури античності було не таким тривалим. Проте загальний рівень античної техніки був перевершений лише на початку II тисячоліття.

Технологічний засіб виробництва феодально-капіталістичних цивілізацій пройшов крізь технічні революції феодалізму, промислову революцію та технологічні перевороти індустріального суспільства, крізь науково-технічну революцію XX ст.

Технічні революції епохи феодалізму:

- ✓ технічна революція ранньофеодального суспільства (XI – XV ст.);
- ✓ загальнотехнічна революція мануфактурного періоду (XVI – XVIII ст.).

Технічна революція ранньофеодального суспільства (XI – XV ст.) розгорнулася в Європі в XI-XII століттях та почалась з перевороту в землеробській та військовій техніці. В землеробстві завершився перехід від мотичної обробки землі до орної з пристосуванням удосконаленого плугу, трьохпілля та органічних добрив. З XIV ст. трьохпілля впроваджувалось і на російських землях.

Іншим стимулом технічного прогресу стала військова справа, яка спрямовувала людський ум на винахід зброї (арбалети, мечі, гармати, катапульти, «грецький вогонь», порох).

Швидкий попит на техніку призвів до перевороту в металургії, в здобичі корисних копалин, в кузнецькій справі тощо. Основою енергетичної революції цього періоду стало масове використання водяних та повітряних вітрил. Північ Європи був усіяний вітряками. Винахід механічних годинників, засвоєння книгодрукування (1434 р. – німець Гуттенберг) – стало верхівкою технічного прогресу цієї епохи.

Французький історик Фернан Бродель оцінює періоди XI-XIII ст. як першу промислову революцію Європи. Вона складалась із землеробської революції, енергетичної революції, а також із революції міської, яка була пов'язана з демографічним підйомом.

Пік загальнотехнічної революції мануфактурного періоду припадає на XVI ст. Великі географічні відкриття, розвиток міжнародної торгівлі дали поштовх до підйому суднобудівництва, що сприяло революційним змінам у суміжних галузях. Стрімко розвивалось книгодрукування: до 1500 р. було віддруковано 40 тис. видань.

Основною формою організації виробництва за часи другої світової технічної революції феодальної епохи стає мануфактура, яка заснована на розподілі праці та спеціалізованих знаряддях виробництва. Переважаючи в Європі з середини XVI до кінця XVIII ст., вона стала основою для стрибка продуктивності праці, розвитку масового виробництва, першопочатковою формою становлення капіталізму; відкрила простір для пристосування ідей та технічних винаходів.

Головні результати технічної революції феодальної епохи:

- 1) переворот в землеробстві, у військовій справі, перетворенні технічної бази ремісницького виробництва;
- 2) використання енергії води та повітря (вітряків), вугілля;
- 3) розвиток суднобудування, великі географічні відкриття, засвоєння нових земель;
- 4) зближення науки та техніки;
- 5) удосконалення форм організації виробництва (родинна, ремісницька, цехова, мануфактурна).

Промислова революція та технологічні перевороти індустріального суспільства

Індустріальна цивілізація веде початок з промислової революції (Англія – 60-ті роки XVIII ст.). Технічний переворот в текстильній промисловості в результаті винаходу прядильних машин та механічного ткацького верстака, дозволив підвищити в Англії в 50,6 разів виробництво тканин при зниженні цін

в 5,5 разів. Ремісницькі вироби не могли конкурувати при такій різниці рівня виробництва та тисячами розорялися.

У 1784 році була винайдена парова машина (Джеймс Уатт), використання якої в Англії розповсюджувалось з фантастичною швидкістю.

В Англії був покладений початок другому етапу промислової революції, коли за допомогою машин стали виробляти машини.

Механізоване сільське господарство, яке зародилось в Англії, стрімко розповсюджувалось в Північній Америці.

Наступний технологічний переворот індустріальної епохи розгорнувся в середині ХІХ ст., він став логічним продовженням промислової революції. Його змістом було: виробництво паровозів та пароплавів, будівництво залізничних доріг та каналів, відкриття електромагнетизму та винахід телеграфу, динамо-машини та газового двигуна. Бурно розвивалась хімічна промисловість.

Набагато крупнішою за масштабами була технічна революція кінця ХІХ – початку ХХ ст. Цю технічну революцію іноді називають електротехнічною. Електрифікація продуктивних процесів та побуту відкрила нові можливості поліпшення умов праці та життя. Автомобіль та літак революціонізували транспорт, дали поштовх до переробки ряду змішаних галузей, а прогрес в хімічній промисловості став основою технологічного перевороту в сільському господарстві. Цей період характеризується черговою військово-технічною революцією (літаки, танки, морські судна, вибухові речовини, зв'язок), яка створила базу для першої та другої світових війн. Винаходи людського інтелекту оберталися проти свого творця.

Основні особливості технічної революції індустріальної цивілізації:

- 1) зростання ролі науки у перетворенні технологічної бази виробництва;
- 2) машинне виробництво стало основою технічних революцій індустріальної цивілізації;
- 3) поява нових видів енергетичних джерел;
- 4) зародження монополій – як нового виду організації суспільної праці;
- 5) якісна зміна у складі та рівні кваліфікації робочої сили;
- 6) підвищення продуктивності праці;
- 7) зростання протиріччя технічного прогресу з використанням досягнень техніки в локальних та світових війнах.

Науково-технічна революція ХХ ст.

Дві рушійні сили поновили матеріально-технічну базу суспільства – науковий інтелект та його матеріалізація в нових поколіннях техніки дали підстави казати про науково-технічний прогрес та його втілення в науково-

технічні революції (НТР). Тенденція взаємопроникнення, зрощування науки та виробництва, їх інтеграція – важливіша умова науково-технічного прогресу.

У ХХ ст. людство пережило дві НТР.

Перша НТР (50 – 60-ті роки ХХ ст.) базується на засвоєнні енергії атому, квантової електроніки та кібернетики (ЕВМ). Але успіхи першої НТР мали і свої негативні наслідки:

- створення надпотужної зброї величезної руйнованої сили, забруднення навколишнього середовища та ін. Все це стало причиною ряду криз, що вибухнули в 70-ті роки.

Матеріальною основою подолання цих криз стала *друга НТР* (остання чверть ХХ ст.), яка поклала начало переходу до постіндустріального технологічного засобу виробництва.

Її основою став синтез трьох базових науково-технічних напрямків: мікроелектроніки, біотехнології, інформатики. Ці напрямки стали фундаментом якісних перетворень всіх сфер виробничої техніки, відкрив дорогу комплексній автоматизації.

Корінні зрушення відбуваються: в техніці зв'язку та транспорту (волоконно-оптичний, сотовий зв'язок, екранолітаки), в науковому та військовому засвоєнні космосу, у формах організації виробництва з гнучко програмованими та «м'яко» інтегрованими формами підприємств, у використанні ЕВМ (персональний комп'ютер) у сфері автоматизації та управління виробництвом, у створенні нових засобів медичної техніки, в інтенсифікації (за рахунок комп'ютеризації) навчального процесу.

Головні результати НТР ХХ ст.:

- відбулась інтеграція наукового та технічного прогресу;
- розширилась сфера використання НТР;
- змінились форми організації виробництва (перехід від монополізації до деконцентрації);
- створена зброя масового знищення;
- в першій НТР – масове залучання у виробництво наукових ідей, у другій НТР – перехід до екологічно чистих, ресурсозберігаючих технологій.

Еволюція економіки феодально-капіталістичних цивілізацій

Значні зміни відбулись в цей період в структурі економіки, відносин власності, обміну та розподілу, механізмі економічного управління.

Еволюція в структурі економіки

Що відбулось в структурі економіки за півтори тисячі років феодально-капіталістичних відношень?

Дана проблема розглядається з шести різних боків: відтвореній, галузевій, ієрархічній, технологічній, економічній, вартісній.

1). У відтвореній структурі економіки розглядається співвідношення особистого та державного споживання виробничої продукції. За 1,5 тис. років доля виробничої продукції для особистого споживання скоротилась вдвічі, проте втричі збільшилась доля інтелектуального продукту у зв'язку з підвищенням кількості зайнятих в науці, освіті та культурі.

2). В галузевій структурі економіки раніше домінуюче сільське господарство до середини ХХ ст. скоротилось у 4 рази, що дозволило визволити більшу кількість робітників для виробництва інших матеріальних благ.

3). В ієрархічній структурі економіки доля домашнього натурального господарства, яка раніше задовольняла в середині першого тисячоліття основну частину потреб родини, скоротилась у три-чотири рази, а доля національного та інтернаціонального відтворення до кінця індустріальної епохи зростає.

4). Динаміка технологічної структури економіки відображає зміну засобів виробництва та укладів. Людство за 1,5 тис. років пройшло від реліктових технологій до державної індустріальної технології.

5). Радикально змінилась економічна структура, співвідношення різноманітних форм власності, сфера ринкових відносин.

Людство пройшло шлях від общинної та дрібної приватної власності до крупної (до середини ХХ ст. зростає в 10 разів), до державно-монополістичного капіталізму, транснаціональних компаній.

6). Динаміка вартісної структури економіки характеризується збільшенням долі витрат на соціальні потреби (в 2 рази) та падінням долі оплати праці робітників.

Перетворення економічних укладів феодально-капіталістичних цивілізацій

Економіка завжди була багатокладною, такою вона залишиться і в майбутньому, але склад та співвідношення укладів, заснованих на різних формах власності буде завжди змінюватись. Основні уклади: дрібнотоварний, рабовласницький, феодальний, капіталістичний, державний, соціалістичний.

Еволюція ринкових відносин

Ринкові відносини, що зародились в період давніх цивілізацій, в роки феодалізму прийшли у занепад. Проте, після відкриття та засвоєння нових

торгових шляхів, створення мануфактур та індустріального виробництва, ринкові відносини охопили всі верстви суспільства. XX ст. характеризується витисненням вільної конкуренції державно-монополістичним регулюванням. Лавки, ярмарки, біржі – ось основні пункти торгівлі товарів та торгових операцій.

Види ринків:

- ✓ товарно-грошовий ринок;
- ✓ ринок цінних паперів (кредитний, фондовий);
- ✓ ринок праці;
- ✓ ринок природних ресурсів (іпотека).

Взаємодія цих ринків сформувало складну економічну тканину сучасного суспільства.

Становлення механізму ринкового регулювання

Ринок в загалі спрямований на саморегулювання та на визначення криз. В цьому його цінність та гарантія забезпечення простого та розширеного відтворення.

Функції ціни:

- ✓ функція всесвітнього вимірювача ефективності товарного виробництва;
- ✓ функція стимулююча для отримання надприбутку;
- ✓ функція компромісу між інтересами продавця та покупця товарів;
- ✓ функція накопичення капіталу;
- ✓ функція забезпечення розширеного відтворення;
- ✓ функція реалізації інновацій;
- ✓ функція прогресивного зрушення в структурі економіки.

Первісно переважали ціни вартісного типу (сприяли вільному переливу капіталу). Потім поступово формувались ціни виробництва та монополістичні ціни, а в XX ст. ствердилось державно-монополістичне ціноутворення із спробами планового ціноутворення.

Поруч із саморегулюванням ринку вироблювався механізм державного регулювання ринку, який трансформувався на різних етапах зміни та розвитку цивілізацій. Визначені правила гри у взаємовідносинах *товар-ринок-покупець*. Вони були зареєстровані в нормах громадянського (приватного) права у Візантії (кодекс Юстиніана – VI ст.), в Київській Русі («Руська правда» - XI ст.), у Франції (кодекс Наполеону – XIX ст.), в уставі ООН. Іншим напрямком

держрегуляції ринку був розвиток податкового та бюджетно-фінансового механізму (займи, облігації).

Таким чином, ціна та ринок, стан фінансів стали відображенням державного бюджету. Періодичне перевищення витрат над доходами посилювало паразитизм державного апарату та було причиною неодноразової кризи в країні, нерідко приводило до падіння режимів та урядів.

Еволюція соціально-політичної системи феодално-капіталістичних цивілізацій

Соціально-політичні відносини, що в наслідок попередніх епох перетерпіли глибокі перетворення, досягли сучасного стану.

Основні етапи соціально-політичного розвитку суспільства

За останні півтора тисячоліття соціально-політичні відносини пройшли три наддовгострокові цикли.

- *Перший соціально-політичний цикл* охопив вісімсот років (середина V – середина XIII ст.) – період становлення та домінування середньовічного соціально-політичного устрою.

Перший шлях формування соціальних сил та політичних інститутів в одному випадку здійснюється на базі поступової трансформації попереднього суспільства (Візантія, Китай, Індія), і в іншому – в результаті його руйнування (падіння Західної Римської імперії та її синтезу з варварськими племенами).

Другий шлях міститься у формуванні феодалного соціально-політичного устрою на базі трансформації родинноплеменних відносин, мінуючи рабовласницьке суспільство (слав'янські народи, народи Прибалтики, Скандинавії). У двох випадках генеза феодалного устрою завершилась формуванням двох полюсів-землевласників-феодалів (король, цар та ін.) та прикріплених до землі селян та інших станів й каст. Особливість циклу – вплив релігії на соціально-правові інститути. Завершився цей цикл роздрібненістю крупних держав, хрестовими походами та хвилею монгольських завоювань.

- *Другий соціально-політичний цикл* (середина XIII – середина XVIII ст.) характеризується відродженням світових імперій (іспанської, британської), формуванням буржуазії та її претензій на політичне лідерство, що знайшло свій вираз у нідерландській (1566-1608 рр.) та англійській (1642-1646 рр.) буржуазних революціях.

В цей період заявили про себе, як політичну силу, селяни, які дійшли до відчаю поборами: 1358 р. – Жакерія у Франції; 1381 р. – повстання Уота Тайлера в Англії; 1606-1607 – повстання І.Болотникова в Росії та ін. Визначною соціально-політичною силою цього періоду була церква.

Повстання, колоніальні та феодалні війни (сторічна війна 1337 – 1453 рр., тридцятирічна 1618 – 1648 рр.) спустошували країни, руйнували виробничі сили, приводили до буржуазних революцій XVII ст. і, у підсумку, до формування парламентських монархій і в майбутньому – республік.

- *Третій соціально-політичний цикл* (остання чверть XVIII ст. – остання чверть XX ст.), який розпочався з Великої французької революції, містить декілька фаз:

- ✓ 1775 – 1830 рр. – ствердження буржуазного політичного устрою;
- ✓ 1831 – 1870 рр. – швидкого розповсюдження капіталістичної системи;
- ✓ 1871 – 1913 рр. – зрілість;
- ✓ 1914 – 1945 рр. – початок кризи системи індустріального суспільства;
- ✓ 1946 – 1975 рр. – поглиблення кризи індустріальної соціально-політичної системи.

Під час третього циклу політична влада перейшла в руки буржуазії, йшли процеси формування націй через конфлікти та війни.

Політичну погоду у світі в цей час робили імперії – британська, російська, германська, австро-угорська та США.

Найкрупнішою політичною подією початку XX ст. стала революція в Росії, що призвела до влади народ в обличчі більшовиків з їх утопічними ідеалами та диктаторськими методами їх реалізації.

Іншою тенденцією цього періоду стало ствердження диктаторських режимів в Італії, Німеччині, Японії, Іспанії. Ці держави розв'язали другу світову війну та завершили її нищівною поразкою.

У повоєнний період на світовій арені сформувались три центри соціально-політичних сил. Якщо раніше – фашизм, соціалізм та країни західної демократії, то у повоєнні часи – капіталістична система, яку очолили США, соціалістична, що очолював СРСР та нейтральні країни (Швеція, Швейцарія, Фінляндія, Австрія). Змінились соціально-політичні обставини і всередині низки країн, де різко розширилась зона буржуазно-демократичного устрою, має місце пом'якшення режимів, диктатур; зростають тенденції зближення (конвергенції) двох світових систем.

Еволюція соціальної стратифікації суспільства

Середньовічне суспільство успадкувало від античної цивілізації досить складну структуру, яка модифікувалась та збагачувалась новими соціальними групами.

В епоху середньовіччя на вершині соціальної сходинки знаходився клас феодалів. На протилежному полюсі – клас залежних селян, а в містах

виділялась заможня верхівка (патриції, купці, банкіри та ін.), якій протистояв прошарок вільних громадян та клас найманих робітників.

У XVI – XIX ст. вершину соціальної ієрархії зайняв клас буржуазії (капіталістів), а клас поміщиків поступово трансформувався в елемент буржуазного устрою.

Робітник, який існував за рахунок продажу своєї робочої сили, також був неоднорідним. Змінився і облік селянства, яке складалось із селянської буржуазії, основної маси селян – середняків та селянської бідноти. В індустріальному суспільстві склався стан інтелігенції та міської дрібної буржуазії, а також військовослужбовців. Соціальна структура соціалістичного суспільства складалась з робітників, селян, «прошарку» – інтелігенції та правлячої верхівки – партійно-державного апарату.

-

Політичне життя, держава та право феодально-капіталістичних суспільств

У середньовічному суспільстві внутрішня та зовнішня політика була основним заняттям короля та його наблнжених. Партії не існували і незадоволення, які виникали в соціумі, виливалися у повстання.

Лише в буржуазному суспільстві виникають політичні партії (Англія – 1215 р.), засновуються парламенти (Англія – 1265 р., Франція – 1302 р.). У XIX ст. кожний клас в Європі та Північній Америці мав свою парламентську партію. Однак, з середини XIX ст. виникли партії нового типу (бланкісти, комуністи, анархісти, соціал-демократи та ін.), які висловлювали інтереси пригніченої верстви населення і робили ставку на скинення існуючого соціального устрою.

Осередком політичної влади була держава, роль якої весь час змінювалась. Від військової демократії, станової монархії, феодальної демократії, абсолютної монархії, буржуазної демократії, тоталітарних держав до парламентських республік – такий шлях політичної системи держав феодально-капіталістичних цивілізацій.

Зміни в духовній сфері феодально-капіталістичних цивілізацій

В цей період збагачується духовний світ, здійснюються революції в науці, культурі, освіті; людська думка досягає досконалості, іноді навіть небезпечної для життя на Землі. Склад мислення та чуттєве сприйняття світу, що зародився у V – X ст., в майбутньому формували та наповнювали змістом структури послідуєчих цивілізацій.

- Розвиток наукового пізнання.

Наукова думка античності лягла в основу подальшої еволюції пізнання феодально-капіталістичних цивілізацій. У формуванні сучасного наукового світогляду дослідники вбачають існування трьох потоків:

а) перший потік – це підйом наукової думки на Сході. Вчені арабського світу, успадкувавши досягнення грецької науки (Платона та Аристотеля), зробили значний внесок в розвиток філософії, медицини, математики, астрономії, алгебри та інших наук (Авіцена, Аль-Хорезмі, Аль-Біруні). Вони достатньо точно визначили величину Землі, вперше побудували глобус, склали тригонометричну таблицю. Наука арабського Сходу слугувала імпульсом для підйому наукових знань в Європі.

б) другий потік – візантійська наука, яка була прямою послідовницею науки греко-римського світу. Візантійське християнство наклало відбиток на наукову думку всього середньовіччя в Європі, намагаючись нав'язати вченим догмати церкви (звіт історії – від створення світу та ін.). Такі вчені-енциклопедисти, як Лев Математик, Михаїл Псьол, Никифор Григора, Георгій Пліфон – були багатогранними вченими, які внесли вклад в математику, механіку, філософію, логіку, історію та ін. Наукові досягнення Візантії були сприйняті потім в Київській Русі та інших країнах.

в) третій потік – формування західноєвропейської науки, яка сприйняла основи античної науки та східної наукової думки. Але її розвиток знаходився під сильним впливом католицької церкви. Найбільший вклад в розробку теоретичних основ католицької теології зробив Фома Аквінський (XIII ст.). У своїх творах він намагався замирити віру та знання, віддаючи першість церковним догмам.

Переворотним пунктом в динаміці наукового пізнання стала наукова революція середини XV – кінця XVII ст. Визволившись від церковних догматів, вчені були переконані в існуванні строгої природної закономірності, яку можна вилічити математично. Вершиною наукової революції були відкриття в галузі гідравліки та механіки Леонардо да Вінчі, геліоцентрична система Н. Коперника, досягнення в галузі астрономії І.Кеплера та Галілео Галілея. Видатними вченими XVII ст. були: І Ньютон, Ф Бекон, Р.Декарт та ін.

Таким чином, в XV – XVII ст. в результаті наукової революції народилась сучасна наука. Особливістю діяльності нових вчених XVII ст. була універсальність, математична основа досліджень та технічна спрямованість. В послідувачі століття відбувався процес диференціації наук та спеціалізації досліджень.

Зміст довгострокових наукових циклів у XVIII – XX ст.

Перший цикл (1691 – 1760 рр.) характеризувався засвоєнням наукових відкриттів попередньої епохи. Пріоритет отримали технічні науки, винахід машин, швидко розвивалась теорія електрики (Л.Гальвані, А.Вольт, Х.К.Ерстед, Грей, Дюфей, Б.Франклін та ін.). Великі наукові дослідження в цей період були зроблені: Л.Ейлер – математика, С.Гейм – хімія газів, С.Блек – вуглекислий газ, К.Лінней – мінерали. Вершиною досліджень в багатьох галузях науки стали роботи М.М.Ломоносова (оптика, електрика, хімія та ін.).

Пожвавлення спостерігалось і в галузі суспільних наук : Джон Локк, Давид Юм, Д.Віко, Монтеск'є, Вольтер, Ж.Ж.Руссо. Досягнення наукової думки були узагальнені у 28 томах «Енциклопедії наук, ремесел та мистецтв» Дідро та Д'Аламбером.

Другий довгостроковий цикл в розвитку науки (1761 – 1830 рр.) співпав з промисловою революцією та ствердженням ринкового капіталізму.

Найзначніші винаходи та відкриття цього періоду:

- ✓ бавовнопрядильна машина «Дженні» - Д.Харгвіс;
- ✓ парова машина – Д.Уатт;
- ✓ паровоз – Д.Стефенсон;
- ✓ відкриття кисню, аміаку – Д.Пристлі;
- ✓ основи теорії імовірності – П.С.Лаплас;
- ✓ політична економія – А.Сміт;
- ✓ філософія – Гегель, Фейєрбах;
- ✓ утопічний соціалізм – Сен-Симон, Фур'є, Оуен.

В період третього довгострокового наукового циклу (1831 – 1894 рр.) лідерство перейшло до біології, теорії електрики, хімії та суспільствознавства:

- ✓ біологія – Ч.Дарвін;
- ✓ генетика – Г.Мендель;
- ✓ біохімія – Луї Пастер;
- ✓ хімія – Д.І.Менделєєв;
- ✓ електрика – Ладігін, Т.Едісон;
- ✓ металургія – Бесемер, Сименс;
- ✓ економічна теорія – К.Маркс, К.Менгер;
- ✓ філософія – К.Фахт, О.Конт, Г.Спенсер.

Четвертий довгостроковий науковий цикл (1895 – 1944 рр.) співпав з науковою революцією, яка викликала переворот в галузі природних наук, сформувала нову картину світу. Найкрупнішими винаходами та відкриттями цього періоду були:

в природознавстві:

- ✓ квантова теорія, радіоактивність – М.Планк;

- ✓ теорія імовірності – А.Ейнштейн;
- ✓ будівництво атому – Резерфорд, Бор;
- ✓ біологія – М.І.Вавилов;
- ✓ фізіологія – І.П.Павлов;

в технологічних науках:

- ✓ аеродинаміка – Н.Г.Жуковський;

в галузі суспільних наук:

- ✓ теорія марксизму – В.І.Ленін, К.Каутський, І.В.Сталін;
- ✓ соціологія – П.А.Сорокін, Н.Д.Кондратьєв.

в суспільствознанні:

- ✓ філософія – Мах, Авенаріус, Сартр;
- ✓ економіка – Дж.М.Кейнс, А.Афталъон, Дж.Б.Кларк, В.В.Леонт'єв, Л.В.Кантарович.

П'ятий довгостроковий науковий цикл (1945 – 1975 рр.) розвивався у повоєнний період (пік – 50-60-ті роки) і носив прикладний характер. Основним змістом даного циклу були наукові відкриття в галузях: електроніки, лазерної техніки, атомної енергетики, космонавтики, виробництва синтетичних смол та пластмасі, гербіцидів та ін. Ці та інші наукові дослідження дозволили створити прискорювачі – синхрофазотрони, атомну та водневу зброю; збудувати атомні електростанції, засвоїти космос, використовуючи квантову електроніку, лазерну техніку та ін.

Прискорено розвивалась загальна теорія хімії, яка дозволила створити штучні добрива, гербіциди, пестициди, що стало одним з елементів «зеленої революції» в сільському господарстві.

Отримали розвиток теорії економічного зросту (А.Хенсен, П.Самуельсон), державного регулювання економіки (Дж.Гельбрейт).

В західних країнах великих успіхів досягла соціологія (П.Сорокін), соціальна психологія.

Таким чином, інтеграція науки та техніки в єдиний потік НТР мала як позитивний, так і негативний характер.

Позитивність – скоротилась тривалість шляху від народження нової ідеї до її масової реалізації.

Негативність – наука втрачала свою незалежність в результаті зрощування її з виробництвом.

Таким чином, гальмувався черговий науковий переворот. Небачених масштабів досягли одержавлення та мілітаризація науки, пріоритетом якої стало могутні засоби знищення.

Культура середньовічної та індустріальної епохи: злети та падіння

Сучасна світова культура формувалась з чотирьох міцних потоків: візантійська культура, західноєвропейська культура, культура Сходу (Китай, Індія, арабські країни), самобутня-давня культура Нового світу, який був відкритий наприкінці XV століття.

Культурний розвиток Європи протікав асинхронно:

- X-XI ст. – блискучий розквіт культури Київської Русі;
- XII-XIII ст. – розквіт культури Франції;
- XVI ст. (друга половина) – розквіт культури Італії (Відродження);
- XVIII-XX ст. – розквіт культури Іспанії, Нідерландів, Франції;
- XIX ст. – розквіт культури Росії;
- XX ст. – індустріалізація масової культури США, її глобалізація.

Три цикли динаміки культури феодально-капіталістичних цивілізацій

Перший цикл – в період становлення середньовіччя яскравим явищем була *культура Візантії*, яка складалась від впливом християнської релігії. Найяскравіше це виявилось в храмі Святої Софії в Константинополі, побудованому в 523-537 рр. архітекторами Ісидором та Анфілієм. Цей храм став своєрідним еталоном для будівництва православних Софіївських храмів у Києві та Новгороді в XI ст. Високого рівня досягли у Візантії іконопис, художня література, фрескові розписи.

Традиції візантійської культури багато в чому збереглись в Київській Русі особливо після прийняття християнства та сприйняття слов'янської писемності. Вершиною світової літератури цього періоду були «Слово о полку Ігоревім» та «Повість минулих літ». Широко на Русі була розповсюджена грамотність. Ярослав Мудрий організував переклад багатьох грецьких та візантійських книг, склав збірку законів («Руська правда»), заснував бібліотеку при Софіївському соборі. В галузі іконопису на ті часи визначились Феофан Грек, Андрій Рубльов, Діонісій.

Західноєвропейська культура епохи раннього середньовіччя, на перший погляд, була кроком назад у порівнянні з культурою Західної Римської імперії. Але це водночас давало можливість зробити крок уперед для десятків племен народів Європи, які виявились на узбіччі цивілізації. Саме раннє середньовіччя поклало начало власній європейській культурній історії, яка виросла на

фундаменті античності і була надихана християнством. На формування культури середньовіччя величезний вплив мали зв'язки з культурою Сходу.

Підйом культури Європи розпочався з X ст., що найяскравіше виявилось в архітектурі романський та готичному стилі. Ці архітектурні шедеври стали символами тієї епохи.

Особливий напрямок в культурі Середньовіччя – лицарська культура («Пісня про Роланда», «Пісня про Нібелунгів»). Живопис Середньовіччя сповнений біблейськими мотивами.

Другий цикл в динаміці культури Середньовіччя пов'язаний з епохою Відродження, ознакою якої став гуманізм. У джерел Відродження знаходились Данте Аліг'єрі («Божественна комедія») та Франческо Петрарка.

Період Ренесансу зайняв три століття та поділяється на проторенесанс (з кінця XIII ст.), Ранній Ренесанс (XV ст.), Високий Ренесанс (90-ті роки XV ст. – 30-ті роки XVI ст.), Пізній Ренесанс (Венеція – до кінця XVI ст.). Епоха Відродження в інших країнах розпочалась пізніше та була виражена менш виразно.

Видатні творці епохи Відродження:

- ✓ Сандро Ботічеллі, Леонардо да Вінчі, Рафаель Санті, Мікеланджело Буонаротті, Тиціан;
- ✓ Альбрехт Дюрер, Рубенс, Рембрандт, Ель Греко, Дієго Веласкес;
- ✓ І.С.Бах;
- ✓ Е.Роттердамський, Томас Мор, Сервантес, Ф.Рабле, Лопе де Вега, В.Шекспір;

В цей період було винайдене книгодрукування. У 1455 р. в Римі встановлений перший друкувальний верстат.

В культурі Росії домінувала церква.

Третій цикл в динаміці культури охоплює період з середини XVII ст. до останніх десятиліть XX ст. В динаміці культури індустріальної цивілізації Спостерігають наступні тенденції:

- спадщина культури Відродження, що зберігалась тривалий період;
- визволення культури від релігійних канонів;
- втрата ідей гуманізму під впливом машинної цивілізації.

Всі три тенденції зблизили культури в різних країнах та регіонах, а машинний устрій призвів до підриву національних культур, до розмивання аристократичної, елітарної культури та зростаючого проникнення масової (американської) культури.

Чотири довгострокових культурних цикли індустріальної цивілізації та їх характерні досягнення:

1). *Перший цикл – 1650-1789 рр. - ствердження культур.* Його змістом було засвоєння культури епохи Ренесансу (Вольтер, Ж.-Ж.Руссо, І. Шиллер, Мольєр, Бомарше, В.А.Моцарт).

2). *Другий цикл – 1790-1870 рр. – зрілість культури.* Його змістом було ствердження реалізму, визволення від релігійних оков (О.С.Пушкін, Дж. Байрон, Г.Гейне, Стендаль, Оноре де Бальзак, Е.Золя, Д Діккенс, М.В.Гоголь, А.М.Островський, Людвіг ван Бетховен, Ф.Ліст, Ф.Шуберт, Дж.Верді, М.І.Глінка та ін.).

3). *Третій цикл – 1871-1930 – початок кризи культури.* Його змістом було звернення до внутрішнього світу людини, емпіріонізм, абстракціонізм (брати Люм'єр, С.Ейзенштейн, Ч Чаплін, В.Пудовкін, В.Малевич).

4). *Четвертий цикл – 1931-1985 рр. – гостра криза, розклад культури.* Його змістом було поглиблення кризи культури, модернізм, соціалістичний реалізм, використання нових технічних засобів.

До кінця періоду почали пробиватися паростки нового, гуманістичного мистецтва, яке притаманне постіндустріальній цивілізації, в якій культура стає першим пріоритетом громадського суспільства.

Освітнянські цикли та революції в освіті

В період генезу феодалізму в Європі спостерігається занепад освіти у порівнянні з античним рівнем. Пізніше починається відновлення системи освіти, яка знаходилась під опікою церкви. Найбільш високою формою освіти була придворна Академія Карла Великого Аахене, головою якої став Алкуїн (735-804 рр.). Вершиною розвитку системи освіти були університети: XII ст. – Празький, Болонський, Оксфордський; XIII ст. – Кембриджський, Неапольський, Саламанський; XIV ст. – Паризький, Краківський, Віденський.

На території Київської Русі (X-XII ст.), коли держава досягла zenіту свого політичного та культурного розвитку, вона увійшла у родину європейських народів. В Києві, Новгороді та інших містах були створені чоловічі та жіночі школи.

В епоху Відродження у Флоренції організуються світські школи, в яких навчаються діти купців. Наприкінці XV ст. в Європі було 79 університетів, які поступово визволялись від впливу церкви.

Виникають спеціалізовані навчальні заклади, в яких вивчали мореплавну справу, а також інші спеціальності. Центрами гуманізму в Англії стали Оксфордський та Кембриджський університети, в яких читали лекції Томас

Мор, Еразм Ротердамський. Широке розповсюдження та більш світський характер отримали початкова та середня освіта.

Педагогіка в цей період стала самостійною наукою. Великий вклад в її створення вніс Ян Амос Каменський, праці якого до наших часів використовуються в навчальному процесі.

Система освіти індустріального суспільства

З переходом до машинного виробництва виявились потрібними освічені, висококваліфіковані спеціалісти по створенню та обслуговуванню техніки. Освіта все більш стандартизувалась, удосконалювались методи та форми навчання. Сфера освіти ставала все більш масовою, демократичною. Масштаби та глибина перевороту в освіті завдяки промислової революції такі, що це дає підстави констатувати про *революції в освіті* в першій половині XIX ст.

У другій половині XX ст. виявляється чергова криза системи освіти, що призвело до неграмотності та професійної некомпетентності значної частини молоді.

Назріла чергова революція в освіті, яка дозволяє розвивати індивідуальні здатності та творчий потенціал кожної людини та відповідає потребам постіндустріальної цивілізації.

Етика та ідеологія феодально-індустріальних суспільств

В розвитку етичних норм та ідеологій установ людини за останні півтора тисячоліття можна виділити три довгострокові цикли.

➤ ***Перший наддостроковий цикл*** в динаміці етики та ідеології охоплює період середньовічної цивілізації.

Головним в цей період стало становлення світових релігій, намагання церкви підкорити собі духовний світ людини. Світові релігії успадкували елементи язичницьких вірувань та ритуалів народів давніх цивілізацій.

Чим було обумовлено ствердження релігій (християнство, мусульманство, буддизм, іудаїзм) та релігійної моралі?

По-перше – потребами установлення більшого упорядкування людських відносин, підтримка єдиного ідеологічного та етичного простору в межах панування даної релігії. Негативною стороною релігійної ідеології та моралі було заперечення людської радості та переслідування інакомислення, проповідь аскетизму, подвійна мораль для священнослужителів, розв'язання релігійних війн.

По-друге – необхідністю ствердження феодальних відносин, збереження своїх багатств та влади, формуванням єдиних стабільних ринків в межах єдиного релігійного простору.

По-третє – необхідністю подолання феодальної роздрібненості та формуванням сильних держав. Релігія, посвячуючи владик, була ідеологічною основою освіти і збереженням централізованої держави.

По-четверте – необхідністю централізовано впливати на всі сфери науки, культури, освіти. Але морально-ідеологічний монополізм церкви стримував вільну думку та наукові ідеї, що призвело до протиріччя та до вступу людства в епоху Відродження.

➤ **Другий наддостроковий цикл** в динаміці етики та ідеології охоплює період передіндустріальної цивілізації.

Несумісність гуманізму Відродження та всевладдя релігійних догматів виявилась в Реформації. Її початок поклав доктор богослов'я Мартін Лютер, який у 1517 році виступив з 95 тезами проти продажу індульгенцій. Головні результати Реформації виявились в тому, що була зломлена духовна диктатура католицької церкви. Але незабаром церква отямилась та здійснила спробу встановити свою колишню могутність – почалась контрреформація з утворення інквізиції, ордену ієзуїтів (1540 р.) та інших войовничих релігійних орденів, з введення жорсткої цензури, посилення боротьби з інакомисленням. Всі ці міри дали тимчасові деякі результати, але гуманістична етика Відродження стала основою цінностей загальнолюдської моралі цього періоду. В розробку наукових основ гуманістичної етики вніс великий вклад італійський вчений Леон Альберті, який вважав, що людина живе за законами природи і головний його моральний ідеал – активна трудова, творча діяльність: «В безділлі ми стаємо слабкими та нікчемними. Мистецтво жити дізнається в діянні».

✓ **Третій наддостроковий цикл** в динаміці етики та ідеології охоплює період з середини XVII ст. до останньої третини XX ст.

Він починається із століття Просвітництва, головний результат якого – крупна поразка релігійних переконань та його етики, закріплення того здвигу, що був розпочатий Реформацією.

Головні тенденції в галузі ідеології та етики індустріальної цивілізації

Цей період характеризується:

- 1) поступовою втратою світовими релігіями панування в галузі духовного життя, в політиці та економіці;
- 2) науковим проривом та закріпленням наукового світогляду. Вольтер та енциклопедисти відкрили дорогу атеїзму, вірі у всемогутність науки та розуму;
- 3) підкоренням ідеології та моралі потребам ринку. Найвищою моральною цінністю стає придбання багатства, ріст прибутку в тій або іншій формі;

- 4) пануванням в деяких країнах соціалістичної ідеології, яка поєднує в собі наукову утопію з релігією та нетерпимість до церкви;
- 5) радикальними змінами в суспільній моралі, в системі моральних цінностей, взаємовідносин статей, в родині, в побуті.

Однак соціалістична ідеологія та мораль не мали міцних коренів та змінилась ренесансною релігією.

В останній третині ХХ ст. споглядаються ознаки глибокої кризи ідеології та моралі, переходу до чергового наддострокового циклу в цій сфері.

Питання для самоконтролю:

1. Які основні етапи розвитку суспільства другого історичного суперциклу?
2. Які характерні риси та епіцентри середньовічної цивілізації?
3. В чому містяться зміст та історичне значення передіндустріальної цивілізації?
4. Назвіть основні риси та етапи розвитку індустріальної цивілізації.
5. Якими є особливості процесу зміни світових цивілізацій на території країн СНД?
6. Назвіть основні етапи в динаміці індустріального суспільства в країнах СНД.
7. Якими є тенденції динаміки чисельності населення в середньовічному, передіндустріальному і індустріальному суспільствах?
8. Як змінювались потреби та здатності людини на різних етапах розвитку феодально-індустріальних цивілізацій?
- 10 Які зміни стались в мотивації та спонуканнях людини до праці на різних етапах другого історичного суперциклу?
- 11 Які перевороти в технічній базі суспільства відбувались у феодальному суспільстві?
- 12 В чому криється зміст та історичне значення промислової революції?
- 13 Назвіть основні особливості соціально-економічних наслідків технічної революції індустріального суспільства.
- 14 Якими є зміст та соціально-економічні наслідки НТР ХХ ст.?

- 15 Перелічіть основні тенденції динаміки структури економіки феодально-індустріальних цивілізацій.
- 16 Охарактеризуйте зміни співвідношень економічних укладів в середньовічному, передіндустріальному та в індустріальному суспільствах.
- 17 Назвіть основні етапи розвитку ринка та закони його регулювання в середньовічному, передіндустріальному та в індустріальному суспільствах.
- 18 Назвіть основні соціально-політичні цикли за останні 1,5 тис. років.
- 19 Які зміни стались в соціальній, класовій структурі суспільства відбувались в середньовічному, передіндустріальному та в індустріальному суспільствах?
- 20 Які основні етапи розвитку держави і в чому причини виникнення тоталітарних держав в ХХ ст.?
- 21 Які перевороти в галузі науки відбувались за останні півтора тисячоліття?

Додатковий матеріал до теми № 4

Питання №1. Варіанти періодизації історії феодалізму та капіталізму

1. Місце феодалізму та капіталізму в загальноприйнятій періодизації другого історичного суперциклу.
2. Періодизація за Ф.Броделем, Ш. де Гоффом.
3. Періодизація у варіанті посібника «Історія Європи».
4. Періодизація за І.М.Дьяконовим.

1. У другому історичному суперциклі виділяють наступні етапи:

- ✓ перехідний період (3476 р. н.е. до кінця VIII ст.);
- ✓ середньовічна цивілізація (IX – початок XVI ст.);
- ✓ передіндустріальна цивілізація (сер. XVI – XVIII ст.);
- ✓ індустріальна цивілізація (остання третина XVIII – XX ст.).

Феодалізм – етап історичного розвитку, який слідує за рабовласницьким устроєм та передує капіталізму.

Загальноприйнятим є розподіл феодалізму на наступні стадії:

- ✓ становлення (генеза) з V по X-XI ст.;
- ✓ розвинутий феодалізм (XI – XV ст.);
- ✓ пізній феодалізм (XVI – XVIII ст.).

З кінця XVIII ст. ведуть відлік капіталістичної формації.

2.3 точки зору Ф.Броделя, ознаки капіталізму з'явилися значно раніше, в перші століття нашої ери. До них належать:

- ✓ ріст міст;
- ✓ поява ринків праці;
- ✓ поява грошей;
- ✓ міжнародна торгівля.

Концепція «тривалого середньовіччя» Ж де Гоффа (Франція):

середньовіччя розпочалося з II-III ст. (пізня античність) і тривала до XVIII ст. Фаза кризи – XIV-XV ст.

3. Посібник «Історія Європи» пропонує наступну періодизацію:

- ✓ середньовіччя;
- ✓ пізнє середньовіччя;
- ✓ мануфактурний період розвитку капіталізму;
- ✓ період від Великої французької революції до Паризької комуни;

- ✓ період від 1870 р. до Жовтневої революції 1917 року;
- ✓ період з 1917 р. до завершення Другої світової війни;
- ✓ період після 1945 р.

Середньовіччя (IV-XV ст.) характеризуються феодальним засобом виробництва на всій території Європи.

Пізнє середньовіччя (кінець XV – середина XVII ст.):

- ✓ зародження капіталістичного виробництва;
- ✓ виникнення буржуазії;
- ✓ посилення централізації держави;
- ✓ ранньобуржуазні революції;
- ✓ злет світської культури (період Відродження);
- ✓ Реформація;
- ✓ прибуток коштів з колоній;
- ✓ перехід від кооперації до мануфактури.

Мануфактурний період розвитку капіталізму (середина XVII ст. – кінець XVIII ст.):

- ✓ ствердження буржуазного устрою в Англії та Голландії;
- ✓ зміна цехового ремесла на капіталістичну мануфактуру (в передових країнах);
- ✓ зародження капіталізму в Північній Америці, Азії, Африці.

В період від Великої французької революції до Паризької комуни відбулось:

- ✓ ствердження капіталістичної економіки в Європі;
- ✓ перехід від мануфактурного до промислового капіталізму;
- ✓ виникнення буржуазних націй;
- ✓ посилення боротьби пролетаріату.

Період від 1870 р. до Жовтневої революції 1917 року:

- ✓ переростання капіталізму в імперіалізм;
- ✓ загострення соціальних протиріч;
- ✓ економічні кризи;
- ✓ криза буржуазної культури.

Період з 1917 р. до завершення Другої світової війни:

- ✓ установлення соціалізму в СРСР;
- ✓ глибока світова криза 20-х – 30-х років;

- ✓ фашизм, який привів до самої кровопролитної в історії війни в Європі.

В період після 1945 р відбулось наступне:

- ✓ ріст виробничих сил;
- ✓ загроза ядерної катастрофи;
- ✓ формування співдружності соціалістичних країн;
- ✓ розпад колоніальної системи імперіалізму;
- ✓ посилення інтеграції в Європі;
- ✓ посилення протиборства двох систем (в кінці періоду – розрядка).

4.Періодизація за І.М.Дьяконовим складається з трьох фаз:

- ✓ середньовіччя (в Європі III-V ст. н.е.; в Китаї від I ст. н.е.);
- ✓ стабільно-абсолютичне середньовіччя (в Європі з XVI по XIX ст.);
- ✓ капіталістична фаза (до 50-х років XX ст.).

Питання №2. Держава та право феодально-капіталістичних суспільств

1. Етапи розвитку держави та права

1.Держава є осередком політичної влади.

Вона спирається на:

- ✓ систему правових норм;
- ✓ органи влади та управління;
- ✓ армію;
- ✓ апарат ідеологічного впливу;
- ✓ економічну базу.

Феодально-капіталістичні цивілізації характеризувались нарощуванням могутності держави.

В країнах Сходу та Візантії держава мала *необмежене верховенство над особистістю*.

Етапи розвитку середньовічної держави:

- ✓ становлення ранньофеодальної держави, генеза феодалізму;
- ✓ феодальні відносини, що назріли та феодальна роздрібненість;
- ✓ створення централізованих форм феодальної держави (в умовах грошової економіки).

Етапи розвитку державності та права:

- ✓ становлення ранньофеодальних держав;
- ✓ перехід від варварської до ранньофеодальної держави;

- ✓ період феодалної роздрібності;
- ✓ формування сильних держав;
- ✓ створення абсолютних монархій;
- ✓ криза абсолютизму;
- ✓ ствердження тоталітарних держав;
- ✓ період занепаду індустріальної цивілізації.

Становлення ранньофеодальних держав (початкові етапи) – королівств:

- ✓ сформовані на базі союзу варварських племен;
- ✓ побудовані за принципом військової демократії, за умов централізованої влади військового ватажка;
- ✓ влада правителя обмежена правом.

В період переходу від варварської до ранньофеодальної держави:

- ✓ верховний правитель здобуває найвищу судову, військову, політичну та адміністративну владу;
- ✓ королівська влада виступає в ролі першого крупного власника земель (раніше вони належали общині), одержувача феодалної ренти;
- ✓ король спирається на постійне військо, державний апарат, на норми права;
- ✓ норми права додаються та формуються під впливом державного законодавства та римського права;
- ✓ важливу роль у формуванні державності відігравала релігія: підтримувала головні тенденції влади, ставала політичною силою.

В період феодалної роздрібності переважали центробіжні сили:

- ✓ централізовані держави розпались або зберегли номінальну владу;
- ✓ зросла кількість вільних міст;
- ✓ усталеність державних утворень залежала від військової сили.

На наступному етапі, в XIV – XVI ст.:

- ✓ посилюються стрімкі тенденції, формуються сильні держави;
- ✓ домінуючою формою державної влади стала *становна монархія*;
- ✓ установлюється своєрідна феодална демократія: кожний стан висуває делегатів у представницький орган (парламент та ін.);
- ✓ представницький орган обговорював найважливіші політичні питання, навіть був у змозі обирати або страчувати монарха;
- ✓ формувались самостійний бюрократичний апарат та централізована армія;
- ✓ вироблялось загальнодержавне право, яке регулювало престолонаслідування, майорат, що обмежувало свавілля феодалів та ін.

Створення станової монархії не було повсюдним:

- ✓ в Італії йшла боротьба між містами-республіками;
- ✓ в країнах Сходу та Візантії збереглась сильна імператорська влада (без політичного дуалізму).

Наступний етап розвитку державності – *створення абсолютних монархій* (Європа, кінець XV ст.):

- ✓ посилення центральної монархічної влади;
- ✓ послаблення ролі станових представницьких органів.

Це сприяло:

- ✓ рівновазі між класами постсередньовічного суспільства;
- ✓ формуванню національної свідомості.

Крупні національні держави були створені в Англії, Франції, Польщі, Росії. Іспанія після відкриття Америки у XVI ст. перетворилась на найкрупнішу світову імперію.

В Німеччині та Італії абсолютизм мав регіональний характер.

З XVII ст. розпочалась *криза абсолютизму*:

- ✓ збільшилась економічна сила, вона вимагала місця на політичній арені;
- ✓ відбулась англійська буржуазна революція (середина XVII ст.), за вищоком парламенту був страчений король;
- ✓ відбулась Велика французька революція, а в результаті репресій була знищена значна частина аристократії, страчена королівська родина;
- ✓ проголошений імператором Наполеон, його абсолютна влада була формою диктатури буржуазії.

На наступному етапі ствердився новий політичний устрій – *буржуазна демократія*. Її основу складають:

- ✓ визнання свобод та рівноправ'я всіх громадян;
- ✓ подолання станових, кастових та ін. відносин;
- ✓ відхилення расової, національної, релігійної та іншої дискримінації;
- ✓ правовий захист особистих та майнових прав;
- ✓ надавання права обирати та бути обраним всім повнолітнім;
- ✓ свобода політичній конкуренції;
- ✓ розподіл влад: законодавчої (представницької), виконуючої (підзвітна парламенту) та судової (підпорядковується тільки закону).

Перехід до монополістичної, а потім до державно-монополістичних стадій розвитку капіталізму призвели до:

- ✓ концентрації влади в руках крупної буржуазії;
- ✓ обмеженню або формалізації основ буржуазної демократії;
- ✓ виникненню загальнонаціональних криз та серії революції, установленню диктатури.

Це виявилось у ствердженні *тоталітарних держав*:

- ✓ фашистських у Німеччині та Італії;
- ✓ авторитарно-репресивного режиму в Росії та соціалістичних країнах;
- ✓ в низці визволених країн Азії, Африки, Латинської Америки.

В тоталітарній державі:

- ✓ вся повнота влади концентрується в руках правлячої верхівки;
- ✓ до крайніх меж доходить централізація державного управління та мілітаризація країни;
- ✓ панує правове свавілля, здійснюються репресії.

В період занепаду *індустріальної цивілізації* в країнах західної демократії спостерігаються тенденції:

- ✓ монополізації влади правлячої еліти;
- ✓ посилення мілітаризму;
- ✓ обмеження прав та свобод громадян.

ТЕМА №5. СТАНОВЛЕННЯ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Зміст та історичні задачі перехідного періоду до постіндустріальної цивілізації

а). Зміст та історичні масштаби перехідного періоду до постіндустріальної цивілізації

Наприкінці ХХ ст. людство вступило до перехідного періоду постіндустріальної цивілізації. Про це свідчить три головних параметри історичної динаміки: *швидкість змін, їх глибина та географічні масштаби*

Якими є сутність та масштаби цих змін?

1. Основи індустріального суспільства *непорушні*, змінюються лише форми та механізми їх реалізації. Але відбувається зміна укладів з глибинними масштабами переворотів на всіх поверхах цивілізацій.
2. Всі основи індустріальної цивілізації застаріли, остання фаза минулої та перша фаза нової індустріалізації злились за часом.
3. Наступає третій історичний суперцикл, який буде складатись з трьох нових світових цивілізацій та його темпи прискорення скоротяться до 1, 5 рази. Часи третього суперциклу (з 1973 р. – по 2380 р.) складатимуть приблизно 400 років.

Ритм зміни постіндустріальної цивілізації

(Варіант 3-го суперциклу)

<i>Найменування світових цивілізацій</i>	<i>Хронологічні рамки етапів; тривалість років</i>				<i>Тривалість цивілізації, роки; всього років</i>
	<i>Перехідний період</i>	<i>Становлення</i>	<i>Зрілість</i>	<i>Занепад</i>	
<i>I</i> постіндустріальна	<u>1973-2020</u> 48	<u>2021-2060</u> 40	<u>2061-2100</u> 40	<u>2101-2130</u> 30	<u>1973-2130</u> 158
<i>II</i> постіндустріальна	<u>2131-2160</u> 30	<u>2161-2185</u> 25	<u>2186-2215</u> 30	<u>2216-2240</u> 25	<u>2131-2240</u> 110
<i>III</i> постіндустріальна	<u>2241-2260</u> 20	<u>2261-2280</u> 20	<u>2281-2300</u> 20	<u>2301-2315</u> 15	<u>2241-2315</u> 75
Третій історичний суперцикл	<u>1973-2060</u> 80	<u>2061-2160</u> 100	<u>2161-2240</u> 80	<u>2341-2315</u> 75	<u>1973-2315</u> 343

Ці розрахунки носять умовний характер, проте, ця таблиця дає уяву та ритм історичного процесу на найближчі три-чотири століття.

б). Альтернативні сценарії майбутнього людства на початку XXI століття

Фурурологи, вчені, політики наближались до межі тисячоліть з великими надіями на те, що за цією межею – загальне процвітання, втілення сторічних ідеалів. Не менш голосно лунали і грізні застереження, що людство до кінця другого тисячоліття набуло достатньо технічних можливостей, щоб зруйнувати себе та все живе на Землі в результаті ядерного вибуху Апокаліпсису.

Розум та божевілля знаходяться на вершині єдиноборства, але безглуздя має в своєму розпорядженні три серйозні фактори. *Перший фактор* – наявність у деяких націй ядерної зброї. *Другий фактор* – жахливе нагромадження духовних та моральних посліdkів, що накопичуються в розумі та душі людини, яка схильна до тероризму. *Третій фактор* – незбагненна нездатність політиків знайти розумне рішення найпростіших задач, що стоять перед людством.

Але всі пророцтва не збиваються, люди більш мудрі, песимізм згас, оптимізм не реалізований. Найголовніше – людство уникло ядерного саморуйнування.

Віддаливши загрозу світової війни, багато країн вступили в період локальних війн. Розгул тероризму, злочинності не дає гарантії безпечності на вулиці, в метро, в літаку, у власному будинку багатьом людям в різних країнах світу. (Зразок: США 11 вересня 2001 року).

Теперішній час – це часи поєднання криз з елементами ринкового господарства, інтеграційного процесу та універсалізації образу життя, культурного націоналізму, який підчас переходить до расизму, геноциду, міжнаціональних конфліктів та війн. Релігійне відродження в деяких країнах стало приймати форми фундаменталізму та релігійного фанатизму; особливо в мусульманських країнах релігія стала претендувати на провідну роль в державі, суді, освіті, моралі, з'явилися ознаки переслідування іновірців.

Зараз на зламі цивілізацій обнажились два шляхи майбутнього людства:

- ✓ шлях, який здатен повернути людину в минуле, пробуджуючи в ньому дикуна з рисами доісторичної епохи;
- ✓ шлях, який спрямований на зародження творців майбутньої цивілізації (надлюдини).

Таким чином, реальний хід історичного процесу йде далеко не за таким оптимістичним сценарієм, що викладений в деяких наукових працях.

За яким шляхом прямує людство на початку третього тисячоліття – до розпаду та варварства або – до нового Ренесансу?

Ріст населення – основне глобальне протиріччя ХХІ ст.

Оригінальна оцінка сучасного етапу історичного процесу та його перспектива міститься в книзі І.М.Дьяконова «Шляхи історії». Він прорахував, що чисельність населення наприкінці ХХІ ст. людей може досягнути 15 млрд. людей, що призведе до надмірного навантаження щодо навколишнього середовища. Тоді людство, за першим сценарієм, не пізніше ХХІІ ст. повимирає разом із занепадом більшої частини біосфери, як повмирали динозаври наприкінці мелового періоду історії Землі (приблизно 135 млн. років тому назад). За другим сценарієм (більш оптимістичним) – різке зниження приросту населення та можливість врятування країн «третього світу».

В останні роки виявилась тенденція скорочення темпів природного приросту в Китаї (в 2 рази), Японії (в 4 рази), в більшості європейських країн – спад чисельності населення (Росія, Україна, США, Франція та ін.).

Таким чином, чисельність населення на Землі дозволяє пом'якшити це протиріччя та буде сприяти розповсюдженню нових чистих технологій, які характерні для постіндустріального суспільства.

Другий сценарій (а він доповнює перший) – подолання глобального протиріччя ХХІ ст., викладений В.І.Вернадським. Сутність його концепції – *теорія перетворення* (під впливом наукової думки та людської діяльності) *біосфери в ноосферу – сферу розуму, коли наукова думка стає геологічною силою*.

Вчений стверджує, що «...В останні тисячоліття споглядається інтенсивний ріст однієї видової живої істоти – цивілізованого людства – на зміну біосфери. Під впливом наукової думки та людської праці біосфера переходить в новий стан – в ноосферу...»

Ноосфера створювалась протягом 5-7 тис. років, збільшувалась в темпах, рухала уперед, використовуючи «...ріст культурної біохімічної енергії людства».

Вперше в історії інтереси народних мас, вільної думки особистості визначають життя людства, існують як мірило його уявлень про справедливість, про перебудову біосфери в інтересах вільно мислячого людства як єдиного цілого. Це новий стан біосфери, до якої ми наближуємось, і є «ноосфера».

Головні фактори, які визначають усталений перехід до ноосфери:

- а) обмеження темпів росту потреб населення;
- б) засвоєння екологічних чистих технологій;
- в) реально-демократична спрямованість;
- г) приборкання мілітаризму;

- д) подолання небезпечного розриву між розвинутими країнами та країнами, що тільки розвиваються в реалізації глобальної економічної політики;
- е) усвідомлення усіма верствами населення небезпечності переважаючих тепер негативних тенденцій; вироблення нових парадигм, здатних стати основою дій активних станів населення та політичних партій.

в). Основні контури постіндустріальної цивілізації

Передбачити майбутнє можливо на підставі врахування диференціації теперішнього, а саме, **що** з теперішнього застаріє, **що** залишиться у спадщину від минулого, **що** ствердиться в майбутньому з безлічі ідей, структур та механізмів.

Переважаючі тенденції майбутнього в період становлення постіндустріальної цивілізації

1. Заперечення гуманістичного гуманізму (повернення до особистості від машини);

В чому сутність цих змін?

По-перше, становлення ноосфери – реальна тенденція.

По-друге, знову підвищується ключове значення науки, її фундаментальність.

По-третє, пріоритетну роль набуває культура, причому висока, елітарна, із зменшенням пропозиції на масову, американську.

По-четверте, в корні змінюється зміст, форми, методи освіти, які спрямовані на всебічний розвиток особистості з творчим мисленням, із швидкою адаптацією кожної людини.

По-п'яте, формуються елементи нової етики заради інтересів окремої унікальної особистості.

По-шосте, відхиляється панування ідеології домінуючої еліти, відроджується тяга до релігійних вірувань, зберігається терпимість, свобода будь-яких вірувань та сетеїзму.

2. Іншим стане технологічний засіб виробництва. Світ техніки, створений людиною у виробництві та в побуті. Основні напрямки цих змін:

- розповсюдження гнучких автоматизованих виробництв;
- мініатюризація техніки та комп'ютеризація всіх видів трудової діяльності;
- визволення людини від важкої фізичної праці;
- деконцентрації, диверсифікація та підвищення гнучкості наукоємного виробництва з перетворенням знову людини у творця виробничого процесу;

- засвоєння біотехнології, нетрадиційних енергоресурсів, безвідходних технологічних процесів;
- інформатизація та комп'ютеризація побуту, перетворення помешкання в «електронний котедж».

Проте у XXI ст. зберігається традиційна багатоукладність економіки.

3. Відбуваються корінні зміни в економічній структурі суспільства.

Основні тенденції:

- ✓ винагорода та послаблення позицій дрібного підприємництва гігантів індустрії;
- ✓ різке скорочення державної власності;
- ✓ державне регулювання процесів відтворення, із створенням рівних умов для визволення конкуренції;
- ✓ зберігання багатоукладної економіки, багатообразних форм власності, як приватної, державної, так і інтернаціональної.

4. Нові тенденції виявляються в соціальних та національних відносинах.

Основні тенденції:

- ✓ поглиблення соціальної стратифікації;
- ✓ зміна співвідношення класових сил та інтересів соціальних груп;
- ✓ гармонізація поліфонічності та соціальних відношень, їх кооперація;
- ✓ відновлення тенденцій до стирання національних культур (зразок – Швейцарія).

5. На нас не очікує в майбутньому столітті перспектива відмирання держави та права.

Можливі напрямки:

- ✓ безкласове суспільство не очікується в найближчому майбутньому;
- ✓ можлива деєтатизація (роздержавлення) економічних процесів суспільства;
- ✓ зберігаються сильні правові держави з достатньо розвинутим механізмом функціонування демократії; зростання ролі регіональних органів влади та місцевого самоврядування, але без втрат традиційних відмінностей між Заходом та Сходом, Півноччю та Півднем.

6. Нові тенденції в динаміці світового співтовариства.

Можливі напрямки:

- ✓ зросте тенденція (в перехідний період) до розпаду ряду федеральних держав та появи нових незалежних держав; переходу до багатополюсного світу, до посилення дезінтеграційних процесів;
- ✓ продовжуватиметься інтеграція всіх країн та усуватимуться міждержавні обмеження;

- ✓ встановиться культурна рівновага об'єданого світу;
- ✓ відбудеться поєднання епіцентру історичного прогресу з регіональними осередками конфліктів та виробленням механізмів розв'язування всіх зіткнень локальних цивілізацій мирним, толерантним шляхом.

Такими є деякі найбільш загальні контури майбутньої постіндустріальної цивілізації.

Трансформація суспільства у період становлення постіндустріальної цивілізації

а). Людина у перехідному суспільстві: перелом тенденцій

Можливі напрямки змін в самій людині:

- ✓ в чисельності та структурі населення;
- ✓ в інтересах, потребах та здатностях людини, його кваліфікації;
- ✓ в еволюції людини як біосоціального виду.

Загальний висновок: перелом людини неминучий у всіх перелічених напрямках.

Динаміка чисельності та структури населення.

За науковими прогнозами чисельність населення Землі повинна подвоїться приблизно за 45 років (з 5 млн. у 1990 р. до 9,5 млн. у 2030 р.), а потім темпи приросту різко знизяться і до 2100 р. стабілізується на рівні 12 млн. людей. Найбільш високими темпами буде зростати населення Африки (в 5,1 рази за 110 років), Південної та Центральної Америки (в 2,5 рази) та Азії (в 2,4 рази).

Найбільш низькими темпами зростатиме населення Японії, Австралії та Нової Зеландії (всього 5% за 110 років), Західної Європи (13%) та Східної Європи (24%).

Але не все в даному питанні безперечно. За минулі 15 років (з 1990 по 2005 рр.) в країнах Західної Європи, Росії, України чисельність значно скорочується, а приріст забезпечується за рахунок найменш забезпечених регіонів Африки, Південної та Південно-Східної Азії (їх доля підвищиться з 44,5% у 1990 р. до 59% у 2070 р.), що загострить соціальні протиріччя у світі.

Змінюється і віковий склад населення. Тут можна відзначити дві тенденції:

перша – в розвинутих країнах зростає доля старших вікових груп, пенсіонерів із скороченням народжуваності та збільшенням середньої тривалості життя;

друга – в країнах, що розвиваються, при збереженні високого рівня народжуваності та помітним зменшенням дитячої смертності зростає доля молодших вікових груп.

В двох випадках збільшується навантаження на працездатне населення.

Які тенденції запанують у XXI ст.?

Варіанти у динаміці народонаселення:

1-й – населення Землі буде збільшуватись темпами меншими і наступне подвоєння чисельності буде досягнуто до 2034 р., коли землян стане 10 млрд., а до 2081 р. – 20 млрд. Очевидно, що незважаючи на зріст продуктивності праці, ресурсів, які існують на планеті, не вистачить, щоб прокормити більшість мешканців у країнах, що розвиваються. З-за перенаселення будуть лютувати голод, епідемії, що підштовхне до загострення соціальних, міждержавних, а реальніше, до міжрелігійних конфліктів та війн.

2-й – населення Землі, внаслідок розрахунку рівня життя, підвищення освіти та планування родини, повинно збільшуватися більш помірними темпами у порівнянні з першим варіантом і 10-мільярдна відмітка можливо досягне до 2057 року. Але навантаження на природні ресурси також зберігатиметься.

3-й – якщо темпи приросту населення у всьому світі за 50 років будуть складати до 0,05% за рік, то чисельність населення стабілізується на рівні приблизно 10 млрд. людей. Це означатиме корінний перелом в історичних тенденціях народонаселення, який потребує крупних порушень у свідомості в багатьох країнах, що розвиваються (Китай, Індія, Індонезія, Бангладеш, Бразилія, де будуть мешкати біля половини населення Землі), свідомого та добровільного саморегулювання складу сім'ї.

В країнах, в яких чисельність населення абсолютно скорочується і вона швидко старіє, можуть здійснюватись міри по стимулюванню народжуваності. Стабілізація чисельності населення разом із різким збереженням військових витрат дозволить поліпшити якість життя, вирішити ряд економічних проблем, запобігти міжрасові зіткнення, які в минулому призводили до занепаду більш розвинутих локальних цивілізацій під натиском молодих, енергійних народів з більш низьким початковим рівнем економіки та культури.

4-й – різке скорочення чисельності населення Землі, з тим, щоб довести його до 1 млрд. людей, скоротив вшестеро проти теперішнього рівня. Це дозволить забезпечити тим, хто залишився, високий рівень життя та значне поменшання навантаження на навколишнє середовище (концепція «золотого мільярду»).

Все це можливо лише за радикальних змін в самій людині, в його потребах та здатностях, знаннях та навичках, бажаннях та волі.

Модель споживання, яка сформована в пізньому індустріальному суспільстві носила печатку надмірностей та непомірних потреб меншості при різкому відриві від швидко зростаючих потреб більшості, що зазвичай характерно у розвинутих країнах та країнах, що розвиваються.

Так, з 1950-1955 рр. до 1976-1980 рр. розрив у рівні власного споживання на душу населення (в доларах США) між всіма розвинутими країнами та країнами, що розвиваються виріс з 9,7 до 11,4 рази, а між США та Південною та Південно-Східною Азією – з 25,9 до 52,4 рази (вдвічі!).

Прірва між багатими та бідними народами поки ще не зменшується. В цьому – головне прокляття індустріальної цивілізації та основне протиріччя перехідного періоду, зародиш можливого планетарного вибуху. Так, наприклад, в країнах з найбільш низьким рівнем середньодушового доходу цей розрив від США складає від 10 до 53 разів і продовжує збільшуватись. Це проблема проблем ХХІ ст., не вирішив яку можна підірвати всю світову цивілізацію. Вирішення цієї проблеми реально. Про це свідчить досвід Сінгапуру, Південної Кореї, Таїланду, Малайзії, Китаю, в яких підйом економіки, засвоєння високоефективних технологій, стимулювання скорочення народжуваності дозволило подолати відставання в матеріальних та духовних потребах. В той же час в США та інших розвинутих країнах модель споживання, вважаючись еталоном для решти країн – додаткове джерело послідуєчого соціального вибуху. Соціальний розрив може відкинути планету назад.

На шляху до постіндустріальної цивілізації розроблені найбільш раціональні моделі споживання із урахуванням інтересів всіх регіонів та визначені межі їх досягнення.

Найбільш оптимальна модель:

- розрив до 2020 р. в рівні життя повинен скоротитись вдвічі (з 11 до 5-6 разів) та до 2060 р. – до 2-3 разів за рахунок приросту власного споживання на душу населення в країнах, що розвиваються в 1,5-2 рази та деякі уповільненням цих темпів в розвинутих країнах.

Неминучі зрушення у родинних відносинах.

Основні тенденції:

- ✓ послаблятиметься роль сім'ї в структурі цивілізації;
- ✓ зростатиме кількість розлучень, бездітних та малодітних родин;
- ✓ в мусульманських країнах багатодітна родина залишиться моральним ідеалом;
- «сексуальна революція» охопить всі основні країни з послабленням у сьогоднішній формі моногамної родини (чоловіки та жінки будуть вступати у взаємний зв'язок, не обмежуючи себе будь-якими умовностями, створюючи окремі пари гармонійного сполучення

партнерів, заснованого на взаємному потязі, але не пов'язаному будь-якими забор'язаннями). В даному випадку родина вирішуватиме тільки одну функцію – задоволення взаємних сексуальних потреб та особистих потягів. Решта функцій, припускається, візьме на себе суспільство. Такий утопічний варіант передбачався не раз в минулому, і він є можливим в XXI ст., але цей шлях зруйнує фундамент піраміди світової цивілізації (1-й поверх).

В перспективі зберігаються *три головні функції сім'ї*:

1-а – відтворення життя, продовження роду, передача біологічного генотипу послідувачим поколінням. Але посилена в останні роки тенденція неповних родин позбавляє дитину нормального дитинства, стає однією з причин росту дитячої злочинності, безглуздої жорстокості. Обділена суспільством, дитина помщається на ньому. Все це стане сильною перешкодою на шляху відродження гуманізму, який не може покоїтись на озлобленні та жорстокості.

Є підстави гадати, що ці негативні тенденції будуть переборені і родина знову відродиться як основний осередок суспільства, створений на принципах любові до дітей та високої відповідальності перед ними. Тільки на цій основі найрозвинутіші народи збережені від виродження.

2-а – економічна. Ця функція посилюється, особливо у важких умовах кризи, росту безробіття та боротьби за виживання. Родина в економічному відношенні стала будуватись на рівноправних началах за активною участю жінки у виробництві та суспільному житті. В майбутньому очікується збільшення надомної праці, намагання родини мати невеликий шматок землі із садочком та замиським домом, підвищення ролі власного допоміжного господарства у самозабезпеченні родини. Всі ці фактори сприяють ствердженню ролі родини як основної економічної клітинки суспільства.

3-я – відтворення соціального генотипу, передачі знань та культурної спадщини підростаючому поколінню, вихованню та формуванню його духовного світу. Все це закладається в родині, ніхто її замінити не може, а розпад родини – це соціальне зло, яке постіндустріальному суспільству видається звести до мінімуму.

Які відбудуться зміни в людині як біологічній істоті у XXI ст.?

Перша версія. Розвиток людини як біологічного виду припинилось з відмовою від природного відбору.

Але з цим важко погодитись. По-перше, незалежність людини від природи – міф. Людина – невід'ємна складова частина живої природи, вона відчуває на себе вплив космічних та земних природних сил, підкоряє свій життєвий цикл природним циклам, а «штучне середовище», створене людиною,

постійно його повертає в своє природне лоно. Закони біологічної еволюції розповсюджуються і на людині. Щоб стались суттєві зміни в біологічному генотипі людини, повинні пройти тисячоліття, тому, що вся історія суспільства займає яких-небудь 12 тис. років, що в масштабах геологічного та космічного часу складає секунду або мілісекунду. Але мікрозміни відбуваються, вони накопичуються і рано чи пізно призведуть до якісного стрибка в майбутньому, до витіснення людини сучасного типу «суперлюдиною», як це трапилось сорок тисячоліть назад, коли зник неандерталець (вважають, у нього була тільки I-а сигнальна система) і ствердився на землі кроманьонець (з II-ю сигнальною системою).

Чи прийшов час для такого стрибка?

За думкою вчених такий час настає, коли еволюція на Землі, за всією вірогідністю, призведе до неминучої загибелі сучасної людини, в надрах якої починає формуватись новий вид, який прийде йому на зміну і який умовно названий «суперлюдиною» або «суперкенгуру». Ця істота більш досконала, ніж ми, вона буде існувати і розвиватись в умовах більш погубельних для сучасної людини. Суспільство поділяється на дві частини, одна з яких буде складатись з небагаточислених представників виду, який зароджується, а друга – з решти суспільства, поступово деградууючого та вимираючого. В такому неоднорідному суспільстві будуть непорозуміння та бурні соціальні катаклізми. (В переході до епохи сучасної людини кроманьонці з'їли неандертальців). Сучасний перехід до нового біологічного виду буде пов'язаний з винаходом «суперлюдиною» більш грандіозної руйнівної зброї. За допомогою цієї зброї «суперлюдина» в «міжвидових» війнах з «вимираючим» видом (з нами), але ще володіюча термоядерної зброєю, отримає перемогу. Досить вірогідно, що при такому зіткненні навряд чи збережеться еволюція – вона перетвориться разом з людським родом і, можливо, зі всім живим на землі, яка стане звичайним безжиттєвим космічним тілом, яких є мільярди у Всесвіті.

Чи буде відрізнятись суспільство «суперлюдини» від суспільства сучасної людини?

Основні відмінності:

- людиноподібне суспільство з телепатичними контактами, які не потребують технічних обладнань для свого життєзабезпечення;
- людина майбутнього відмовиться від фотосинтезу і знайде інші засоби концентрації та використання енергії;
- у «суперлюдини» зникнуть за непотрібністю багато звичних для нас органів (наприклад: травний тракт і всі його елементи, органи дихання). Така істота буде схожа «...на саму досконалу геометричну фігуру зі здатностями трансформувати свої зовнішні контури в залежності від

- потреб даного моменту» (таке визначення надає у своїх дослідженнях Я.А.Фомін). Іншими словами, хмара постійно змінює свій облік;
- зміниться структура суспільства, мережа інформаційних зв'язків та засоби комунікацій;
 - «суперлюдина» відмовиться від мови як засобу спілкування і замінить його відеобразами;
 - відімруть національні та етнічні відмінності;
 - в майбутньому відмовляться від телефону, радіо, телебачення та інших технічних засобів;
 - відпаде необхідність у всіх видах друкованої продукції;
 - необхідну інформацію будуть отримувати поза допомоги вчителів та посібників;
 - зникне держава і зміняться взаємовідносини між людьми, трансформуються такі поняття, як брак та родина.

Практично на нашій планеті, за поглядами вчених, зароджується нова цивілізація, яка суттєво відрізняється від сучасної.

Проте мова йдеться не про найближчу, постіндустріальну цивілізацію, а про далеке майбутнє. Людський організм (вид *homo sapiens*) та суспільство володіє високою усталеністю та інерційністю в соціально-біологічному генотипі. Нам зрозумілий та близький світ античної людини, які жили багато тисячоліть назад, і біологічні відмінності непомітні. Такі радикальні зміни в людині та суспільстві, які визначає Ю.А.Фомін в своїй книзі «Енциклопедія аномальних явищ», можливі лише через декілька тисячоліть, якщо вони взагалі можливі. І навряд чи вони будуть відбуватись шляхом раптового виникнення особливого біологічного виду – суперлюдини, його паралельного існування та протиборства із сучасною людиною. Скоріше за все зміни будуть відбуватись поступово, але швидкість змін, вірогідно, багатократно зросте у зв'язку з різкими змінами зовнішнього середовища, умов існування людини (зміни радіоактивного фону, складу повітря та харчування, послаблення озонового прошарку), що призведе до наростання числа мутацій та чисельності мутантів, деякі з них, адаптуючись в середовищі, яке змінилось, закріплюються і поступово сформують новий облік людини. Вони вряд чи будуть володіти такими різкими відмінностями від сучасної людини, як це передрікав Ю.А.Фомін. В історії не було прикладів різкого стрибка до прогресу, а ось до регресу (катаклізми, війни, загибель імперії) – цілком предостатньо.

б). Криза індустріального та формування постіндустріального технологічного засобу виробництва

Перетворення в людині неминуче тягнуть за собою радикальні зміни в технологічному базисі суспільства, в технічних системах.

Які існують основні напрямки в технологічному засобі виробництві при переході до постіндустріального суспільства.

1. Поетапне формування постіндустріального засобу виробництва.

В сучасний час продовжується технологічна революція, але її принципи тримаються на новій науковій, інформаційній основі, що орієнтована на мале та середнє виробництво, індивідуальну працю.

Головні риси технологічного засобу виробництва постіндустріальної цивілізації:

- 1) гуманізація техніки, що призначена для задоволення потреб людини та тяжка фізична праця, яка зводиться нанівець;
- 2) збільшення наукоємності виробництва;
- 3) мініатюризація техніки, яка розрахована на попит на продукцію, що швидко змінюється;
- 4) екологізація виробництва;
- 5) поєднання локалізації та інтернаціоналізації виробництва.

2. Зберігання технологічної багатокладності з періодичною зміною технологічних систем та поколінь машин.

З середини 70-х років почалось формування п'ятого технологічного укладу. Його ядро – електроніка, обчислювана техніка, телекомунікації, природній газ, маловідходне виробництво. Він буде ліквідований до середини 20-х років XXI століття.

- 6) уклад існуватиме до кінця 60-х років XXI ст. Його основи – наноелектроніка, генна інженерія, Інтернет, нетрадиційна енергетика;
- 7) уклад співпадає з фазою зрілості постіндустріальної цивілізації;
- 8) уклад співпадає з фазою її старіння;
- 9) уклад співпадає з перехідним періодом до другої постіндустріальної цивілізації.

3. Ствердження постіндустріального технологічного засобу виробництва з трьома взаємопов'язаними базовими напрямками – мікроекономіка (наноелектроніка), інформатика та біотехніка.

За допомогою засобів мультимедія, комп'ютерної графіки створюється віртуальна (мінлива) реальність, яка відкриває шлях до творчості, швидкого засвоєння та оновлення знань.

4. Збереження нерівномірності та протиріч науково-технічного прогресу.

Високі технології, найвища кваліфікація, широка освіченість користувачів новітніми технічними системами – такі умови є лише у 1/10

населення планети. Більшість країн, що розвиваються та постсоціалістичних країн не володіють необхідними ресурсами для реалізації новітніх напрямків технологічного перевороту. Будуть потрібні чималі зусилля ООН та інших міжнародних організацій, щоб передати сучасні технології в ці країни, підвищити рівень освіти їх населення.

Новітні наукові відкриття можуть використовуватись як для користі, так і завдавати шкоду людині. Створення засобів масового знищення не припиняється, і вони розповсюджуються по світу, створюючи реальну загрозу для життя на Землі.

Генна інженерія також загрожує живій природі та спадковості людини. Комп'ютеризація погіршує зір, опромінює організм, діти перестають читати книжки, менш спілкуються з однолітками. Але немає абсолютного блага та абсолютного зла. Необхідні міри по обмеженню негативних наслідків технологічного прогресу та ефективному використанню його на благо людини.

5.Зміна форм організації виробництва.

Постіндустріальна технологічна революція змінює тенденції у формах організації виробництва, засобах використання науково-технічних досягнень.

Фабрика з самого початку зародження машин була символом індустріального виробництва, ставала разом із заводами могутнім центром убирання в себе робітничої сили з околиць селищ, цим самим наносила все більш значну шкоду навколишньому середовищу.

Але ситуація в перехідний період до постіндустріальної цивілізації у формах організації виробництва поступово змінюється.

Основні тенденції змін:

- ✓ деурбанізація розселення людей, що пов'язана з деконцентрацією виробництва;
- ✓ гіганти індустрії зберігаються, але кількість їх буде спадати із збільшенням кількості невеликих підприємств, особливо в обробляючій промисловості та у сфері послуг;
- ✓ максимальне приближення виробництва до людини та ринку;
- ✓ створення сіті малих підприємств у невеликих містечках;
- ✓ підтримка державою фермерського господарства;
- ✓ масове намагання мешканців крупних міст розвинутих країн переселитись в передмістя;
- ✓ знову зростає потреба у спеціалістах широкого профілю, які здатні швидко адаптуватись в умовах частоті зміни поколінь техніки та підвищення складності праці;
- ✓ підвищення самозабезпечення регіонів у поєднанні з деконцентрацією виробництва та деурбанізацією; поглиблення комплектності переробки

сировини допоможе уникнути однобокий розвиток регіонів, скоротить невиправданий зріст міжрегіональних перевозів товарів.

Все це буде сприяти вирівнюванню національних господарств, допоможе уникнути непомірну їх спеціалізацію, що стане початком наддовгострокового організаційно-виробничого циклу.

6. Стрибкообразне підвищення ефективності відтворення.

Перелічені напрямки перевороту, який розпочався в технічній базі суспільства, відкриють шлях до стрибкообразного підвищення ефективності відтворення, як це було після промислової революції. Процес цей розвиватиметься нерівномірно, хвилеподібно. На початку перехідного періоду спостерігалось падіння темпів росту, а в деяких країнах і абсолютне погіршення показників валового внутрішнього продукту (в країнах СНД за 1989-1994 рр. – склало 13,5%).

Наприкінці перехідного періоду (початок ХХІ ст.) очікуються високі темпи росту ефективності відтворення, на фазі зрілості – темпи стабілізуються на більш низькому рівні; на фазі дряхлості – знову стануть спадати, відображуючи приближення до чергової загальної технологічної кризи.

В першій половині ХХІ ст. ефективність нового технологічного засобу виробництва знайде відображення в наступному:

- ✓ розшириться асортимент та підвищиться якість продукції;
- ✓ відбудеться подальша мініатюризація техніки та використання безвідходних технологій;
- ✓ поліпшиться екологічна характеристика виробництва та продукції;
- ✓ подешевшає нова продукція;
- ✓ зблизяться технологічні країни та країни, що розвиваються.

Таким чином, трансформація технологічної бази суспільства неминуча, її перехід закономірний.

в). Перетворення в економіці на шляху до постіндустріального суспільства

Які зміни відбуваються та очікуються в структурі відтворення, динаміці економічних укладів та ринкових відносин, системі управління в період становлення нової цивілізації?

Основні тенденції:

1. Різко змінюється траєкторія економічної динаміки. Індустріальний економічний засіб відтворення віджив себе. Весь світ охоплений радикальними економічними перетвореннями. Відроджується ринок, конкуренція, збільшується роль малого та середнього бізнесу.

2. Постіндустріальний економічний засіб виробництва пройде крізь фази зародження (з 70-х років ХХ ст. до 20-х років ХХІ ст.); розповсюдження (до 60-

х років XXI ст.); зрілості (35-40 років); дряхлості (25-30 років), після чого можлива чергова глибока криза, початок переходу до наступного економічного засобу виробництва.

Капіталістичний соціально-економічний устрій отримав перемогу над зруйнованими комуністичними ідеалами; нова постіндустріальна цивілізація, вичерпавши свій потенціал, вступив в останню фазу життєвого циклу. Але він не приречений і не зруйнується, як передбачали нещодавно марксистки. В той же час, теоретично класичний капіталізм не має майбутнього, бо він заснований на експлуатації найомної праці та шаленій погоні за прибутком.

Більш вірогідна така тенденція. В розвинутих країнах немає того нового класу, який здатний звершити соціальну революцію та змінити характер економічних відносин. Майбутнє – за революціонізацією існуючих капіталістичних відносин, які все більш будуть набувати риси постіндустріального економічного засобу виробництва, трансформуючись в нову якість.

3.В період становлення майбутньої цивілізації відбудуться зрушення в структурі економіки, які пов'язані з поступовою гуманізацією економіки, засвоєнням нових технологічних укладів.

Ці зрушення застосовані до структури економіки розвинутих країн і будуть відбуватись за трьома періодами: *початковий* (60-ті роки XX ст.); *кінець перехідного періоду* (20-ті роки XXI ст.); *канун стадії зрілості* постіндустріальної цивілізації (60-ті роки XXI ст.). В майбутньому ті сектори та галузі промисловості, які виробляють товари та послуги для особистого споживання та інтелектуального продукту, отримують пріоритетний розвиток.

4.Радикальні зміни відбудуться у відносинах власності, у розподілі суспільного майна між різними групами населення.

По-перше, значно збільшиться доля особистої власності громадян, і перш за все – житла та домашнього майна (побутова техніка, засоби транспорту, одяг та обув). Ця доля повинна складати в майбутньому максимально до 50% національного багатства (зараз приблизно складає – 25%).

По-друге, зміниться співвідношення дрібної та крупної приватної власності. Якщо зараз це співвідношення складає 1:5 на користь крупної власності, то в 20-ті роки XXI ст. скоротиться до 1:2,7 – 1:4,1; а в стадії постіндустріального суспільства – до 1:1,2 – 1:2,7, що обумовлюється прискореним розвитком малого бізнесу. Однак, крупна приватна власність збереже значні позиції, особливо в поливно-сировинних галузях і на транспорті.

По-третє, значно знизиться доля державної власності (в 2 – 2,5 рази до кінця періоду) за рахунок демілітаризації економіки та приватизації її в країнах СНД.

По-четверте, можливо збільшиться доля колективної власності (в 1,8 – 2 рази) – за рахунок кооперирування засобів дрібних товаровиробників та збільшеної кількості підприємств, що знаходяться у власності колективів робітників (США).

По-п'яте, зросте доля міжнародної власності, за рахунок її інтернаціональності.

Отже, тенденції динаміки відносин власності в постіндустріальному суспільстві здебільшого протилежні тим, які спостерігались в індустріальному суспільстві.

5.Зрушення у вартісній структурі відтворення дають можливість виявити тенденції в динаміці відношень розподілу. Суспільство, звеличив долю продукту, який йде на власне споживання (індивідуальне та колективне), повинно скоротити невиробниче споживання. Доходи кожного будуть залежати від результатів трудової діяльності, підприємницької активності, своїх мотивацій; а не так як в колишніх соціалістичних країнах – за рахунок патерналізму держав та зрівняльності в розподілі. В країнах СНД буде зростати розрив між багатими та бідними, звеличиться корупція, крадіжки, розшириться діяльність тіньової економіки.

6.Значні зміни відбудуться у сфері обміну, ринкових відносин.

Малий та середній бізнес, послабивши монополію держави, дасть можливість для відродження конкуренції, розширить галузі дії ринку. Однак держава не може бути стороннім споглядачем стихійних ігор на ринку. Вона буде визначати загальні правила цієї гри, приймати в ній участь. Інфляційні процеси будуть знаходитись в полі суспільного контролю. (Ринок створить конкуренцію, держава буде його регулювати).

7.Відбудуться радикальні зміни в управлінні економікою, яке буде більш м'яким, демократичним, особливо в малому та середньому бізнесі. Крупні господарські об'єднання (концерн, холдинг т ін.) будуть знаходитись під державним та суспільним контролем (зразок Японія).

8.Зміняться тенденції в динаміці показників ефективності відтворення. Рекордів за темпами економічного росту, підвищення виробництва праці та рівня реальних доходів в майбутньому не передбачається. Головне – буде стабільний розвиток економіки з поліпшенням якості життя.

Таким чином, вся система економічних відношень в період становлення постіндустріальної цивілізації радикально зміниться, відбудеться перелом ряду

корінних тенденцій, які спостерігались протягом минулих двох-трьох цивілізацій.

2). Радикальні зміни в соціально-політичній сфері

Цінна логіка змін в соціальному житті має своїми джерелами та передумовами зміни в людях, технологіях та особливо в економічному положенні різних груп людей, в розподілі між ними власності. Тому, радикальні зрушення в економічній структурі неминуче викличуть новий порядок соціальних сил.

Класичне індустріальне суспільство в середині ХІХ ст. характеризувалось двома основними протиборюючими класами: найомних робітників та капіталістів. Пережитком минулого здавався багаточисленний клас дрібної буржуазії (селяни-фермери, ремісники, дрібні торговці). Всі три класи віддають частину своїх доходів державі на утримання армії, чиновників, поліції, судів, а також людей «вільних професій», які оплачуються, – письменників, художників, адвокатів тощо.

Ця структура наприкінці ХІХ ст. стала втрачати свою прозорість та видозмінювалась. Розпочинаючи з ІІ пол. ХХ ст. виникають нові тенденції, які з часом формують принципово нову картину соціального життя суспільства.

Буржуазія завзято виступає проти суспільного прогресу. Вона розподіляється на декілька соціальних груп, що тягнуться до влади, генералітету та ватажків злочинного світу. Буржуазія зацікавлена в мілітаризації економіки, в існуванні «палаючих точок» (Афганістан, Ірак). Дрібні товаровиробники – фермери, дрібні підприємці, торговці, володарі фірм, кафе, ресторанів та ін. Їх доля у валовому випуску зростає, посилюється соціальна сила малого бізнесу та голос їх партій. До них приєднуються представники «вільних професій».

Робітничий клас стає більш кваліфікованим, з акціями, власними домами, автомобілями; займається створенням матеріальних благ та послуг в якості програмістів, операторів автоматичних ліній, обробляючих центрів, систем зв'язку тощо.

Службовці. Частина з них – менеджери високого рівня – входять до складу правлячої еліти, змикається з крупною буржуазією. Друга, найбільш численна частина – злилась з робітничим класом.

Пенсіонери. Цей прошарок кількісно зростає та може перетворитись у вибухову силу, якщо інфляція швидко «з'їсть» пенсію, яку вони отримують.

Таким чином, у суспільстві звужується база для соціального перевороту. Але зростає роль в соціальних переворотках (зразок Грузії, України) радикально налаштованої молоді та інтелігенції, безробітних, декласованих елементів, які

сподіваються на «поділ награваного» під час смути (Киргизія). Але більша частина населення негативно відноситься до революційного насилля та передвщеним наслідкам переворотів.

Хто зможе стати в майбутньому двигуном прогресу, авангардом змін?

Це – нове покоління, яке бореться за вагому долю в економічній спадщині та політичному житті; частина людей творчих професій, технічні інтелектуали, молоді офіцери, кваліфіковані робітники (пасіонарії – за Л.М.Гумільовим, внутрішній пролетаріат – за А.Тойнбі).

Контури соціальної структури ХХІ ст.

В ХХІст. вимальовується декілька базових соціальних груп та багато їх різновидів:

- а) кваліфіковані робітники у сфері відтворення;
- б) дрібні та середні підприємці;
- в) пенсіонери та рантьє;
- г) крупні підприємці, вища верства державних службовців, верхівка армії, лідери політичних партій, «королі» злочинного світу, олігархи.

В статевовікових групах рушійною силою змін будуть *молодь та жінки*, які претендують на лідуюче положення в суспільному та політичному житті.

В перехідний період посилюється соціальна диференціація за *національними та расовими ознаками*. Національний рух – це реальна політична сила, яку доводиться визнавати лідерам всіх держав. Націоналізм та шовінізм відійдуть в минуле, майбутнє – за розквітом національних культур, рівноправним союзом націй та народностей як в окремих країнах, так і в міжнародних відносинах.

В політичній галузі провідними тенденціями перехідного періоду є:

- а) втрата впливу та розпад масових політичних партій, тоталітарних держав;
- б) політичний плюралізм дрібних партій;
- в) послаблення напруги політичної боротьби (апатія виборців буде змінюватись конфліктами).

Закономірності циклічної динаміки політичних відношень, виявлених в минулому, збережуться і в майбутньому.

Суттєві зміни відбудуться в державно-правовій сфері.

Тенденції змін:

по-перше, зменшиться втручання держави у відтворення, духовне та суспільне життя. Держава буде займатись охороною прав людини, виконувати функції арбітра в баточислених спорах та конфліктах, вести боротьбу із злочинністю, захищати інтереси своїх громадян та фірм за кордоном.

По-друге, буде змінюватись структура державної влади. Принцип розділення та балансу гілок влади (виконавчої, законодавчої та судової) ствердиться в найбільшій кількості держав.

По-третє, централізація влади на верхньому рівні зміниться її децентралізацією, передачею ряду функцій регіональним та місцевим органам. Демократичність державної влади підвищиться, приблизить її до потреб людини. Функції всіх гілок та рівней влади будуть максимально збалансовані.

По-четверте, зміниться механізм реалізації державних правомочностей. Демократична виборча система, формування держапарату на професійній основі, контроль суспільства за діяльністю державних органів (ЗМІ – «четверта влада»). Це – основні напрямки змін в механізмі правомочностей держави.

По-п'яте, домінує тенденція до верховенству закону.

Міжнародні політичні відносини набиратимуть нові риси. Відійшло у минуле протистояння двох систем. США все активніше робить замовлення на гегемонію у світі. Але однополюсність в світі безперспективна, вона перешкоджає новим прогресивним тенденціям перехідного періоду до постіндустріальної цивілізації і викликає протиріччя гегемонізму США з боку: провідних країн (Японія, Китай, Німеччина, Росія), міжрегіональних союзів (ЄЕС, СНД та ін.), міжнародних організацій (ООН, ЮНЕСКО, ВТО та ін.).

Корінні інтереси всіх народів на маленькій планеті Земля необхідно захищати сумісними зусиллями і ця тенденція поступово буде домінувати.

д). Тенденція перетворення духовної сфери в перехідний період

Зміни всіх сторін життя суспільства в перехідний період не змогли не охопити духовне життя, інтелектуальну діяльність – науку, художню творчість, освіту, ідеологію. Зазвичай, зміни в цій сфері передують перевороту в економіці, політичному житті та підготовлюють ці зміни. Однак на цей раз усвідомлення сутності, глибини, структури перевороту настає з деяким запізненням. Ця особливість негативно діє на людей, гальмує їх адаптацію до нових регалій життя. Всі ці піраміди змінились, а свідомість звички живе.

Цей період розпочався з поглиблення кризи духовної сфери, ознаки якої зростали з часів другої світової війни. Обвальні економічні, технологічні, екологічні, соціально-політичні кризи 70-90-х років ХХ ст., які наука не в змозі була передбачити, підірвали віру у всемогутність розуму. На зміну ейфорії, науковому романтизму прийшло розчарування та скептицизм, віра в потойбічні сили та окультизм. Зростає потік антикультури, руйнуються вікові моральні устої, стверджується культ насилля та вседозволення, відроджується релігійний фанатизм. Система освіти виявилась в розгубленості: якими значеннями та

правилами поведінки озброювати підростаюче покоління? Посилилась загроза інтелектуального на морального виродження людства.

Початок ХХІ ст. створило передумови для глибокої наукової революції, вершина якої прийдеться на 20-ті роки. В авангарді її будуть науки про людину, життя, і перш за все, біологія, гена інженерія. Формується новий погляд на сутність, здатності та можливості людини. Виникли нові концепції про закономірності виникнення та розвитку Всесвіту, впливу Космосу на життя суспільства та окремих людей.

Але особливо сильну трансформацію мають пережити науки про суспільство, які сповнені застарілими парадигмами та догматами, що з часом розійшлися з життям. Вироблення нової наукової картини майбутнього суспільства, його структури та динаміки дозволить сформувати закономірності соціальної статистики, динаміки та генетики постіндустріального суспільства.

Наука повинна здійснити прорив, спродити плеяду блискучих відкриттів та крупних винаходів, засвоєння яких буде сприяти оновленню та підвищенню ефективності виробництва. Процес деконцентрації та диверсифікації торкнеться й науки. Творчість, інноваційний настрій підприємців забезпечить приток ресурсів для відродження потенціалу оновлення науки.

Важливішою тенденцією перехідного періоду є відродження високої культури. Це викликається гуманізмом постіндустріальної цивілізації, осередком якої стає творчість – наукова та художня. Зароджується тенденція до ренесансу мистецтва, яке заперечує масову антикультуру.

Які основні особливості та фактори тенденції до відродження високої культури в перехідний період?

1-а тенденція – це гуманізація суспільства, що передбачає підйом духовної сфери, творчих здатностей людини з підвищеними естетичними критеріями та гармонізацією особистості.

Яскраво виражена індивідуальність та реалізація духовного потенціалу особистості, етнічної групи, нації – все це притаманне суспільству нашої епохи.

Відродження культури – магістральний шлях формування духовного світу особистості ХХІ ст.

Минає домінування модернізму, який розчленовував особистість, перекутив гармонійну єдність, цілісність людини та природи. «Майбутнє – за утворюючим мистецтвом, можливо ідеаційний або ідеалістичним (ідеаціональним)», - так передбачав П.Сорокін наприкінці 30-х років ХХ ст.

Майбутнє – за утворюючим мистецтвом і воно буде доступно за допомогою сучасних інформаційних технологій, телекомунікацій та туризму.

2-а тенденція – це високотехнологічна інформатизація мистецтва та естетичної освіти. Її носії: відеокасети, лазерні відеодиски, комп'ютерні гіді,

інтерактивні диски CD-Rom, CD-1, компакт диски, голограми та ін. Ці та інші носії інформації можуть зробити шедеври національного та світового мистецтва доступними кожній школі, кожній родині, створити благодійне середовище для кожної людини – з дитинства до старого віку.

Внаслідок масової комп'ютеризації людство зробить стрибок у сферах освіти, бізнесу тощо.

3-я тенденція – це становлення високої культури як економічного ресурсу, вигідною сферою вкладення капіталу на швидко зростаючому ринку. Ця тенденція виявляється у звеличенні кількості відвідуваності музеїв, виставок, оперних театрів та створення для цього умов. Так, наприклад, у Великобританії сфера культури та мистецтва щорічно приносить 17 млрд. доларів – стільки, скільки британська автомобільна промисловість.

4-а тенденція – це інтернаціоналізація духовного життя, але не уніфікація та стандартизація культури як це було в індустріальному суспільстві, а відродження національних культур та інтенсивний обмін між ними. Мова мистецтва зрозуміла без перекладу; вона є основою загальнолюдського спілкування, формування глобального культурного простору, світової спадщини.

Крупні перетворення відбудуться в книгодрукуванні (воно буде витіснитися електронними видавництвами), в бібліотечній та архівній справі (крізь лазерні диски), що дозволить отримати доступ до багатьох сховищ за допомогою інформаційних технологій для мільйонів користувачів. Інтернаціоналізація духовного життя, як ланка культури, що відроджується, формує глобальний культурний простір, стає світовою спадщиною. Великі зміни в перехідний період здійснюються у сфері освіти. Система освіти, переживши глибоку кризу (кінець 60-х – початок 70-х років ХХ ст.), в наступні роки повинна пройти три поверхи до нового суспільства.

На першому поверсі (70-90-ті роки ХХ ст.) – пошук нових форм освіти, засобів подолання функціональної неграмотності та професійної некомпетентності, які носять погрожуючий характер.

На другому поверсі (перші десятиріччя ХХІ ст.) – освіта буде приведена у відповідність до наукової революції, а інформатизація навчального процесу дозволить багаторазово збільшити її активність.

На третьому поверсі (20-ті роки ХХІ ст.) – освіта буде розповсюджуватись у шир, охоплюючи країни, що розвиваються, а це сприятиме технологічному перевороту та поступовому подоланню відсталості цих країн, скорочення розриву в ефективності відтворення та рівня життя.

Які зміни відбудуться в сфері освіти, виходячи з тенденцій, що вже позначились?

Основні напрямки змін у змісті освіти:

- 1) перегляд змісту посібників, виданих в ХХ ст.; підготовка нового покоління вчителів та написання навчальних посібників нового часу;
- 2) гуманізація освіти, розширення вивчення предметів гуманітарного циклу на будь-якому рівні освіти, сполучення професійної освіти з естетичною та етичною. Тільки різносторонні освічені випускники вузів будуть швидко адаптуватись до суспільства, яке стрімко змінюється;
- 3) широка політехнізація навчання, як загального, так і професійного. Широка підготовка дозволить легше адаптуватись до нової техніки та технічним укладам.

Основні напрямки змін в методах навчання:

- ✓ відмова від установок на механічне запам'ятовування;
- ✓ орієнтація на креативну підготовку, на розвиток творчих здібностей тих, хто навчається, на вирішення нетрадиційних задач;

Ці та інші нові методи навчання дозволять у навчанні засвоювати матеріал не механічно, а творчо, з багатостороннім, об'ємним поглядом на об'єкти, що вивчаються. Коефіцієнт засвоєння знань за такою активною установкою багаторазово вище, ніж в ході нудного навчання заради здачі іспиту та отримання диплому. Важно поєднати навчання (методи) з конкретними практичними справами.

Основні напрямки змін в організації навчання:

- ✓ відмова від системи організації навчання, що склалась століттями і була слушно відірвана від життя;
- ✓ впровадження системи безперервної освіти, яка повинна охопити всі стадії життя людини та забезпечити розвиток всіх здатностей особистості;
- ✓ теоретична підготовка – початкова, неповна середня, середня заснована на вивченні за спіраллю від простого до складного всього комплексу знань, які необхідні людині в сучасному суспільстві. Середня освіта, з вивченням гуманітарних, природознаукових предметів та основ інформатики, повинна бути гнучкою, орієнтованою на різних за здатностями та інтересами дітей;
- ✓ професійна освіта різних рівней (професійне училище, технікум, коледж, інститут, університет, аспірантура) забезпечить оволодіння набором спеціальних знань та навичок для ефективної праці в тій або іншій сфері в системі розподілу праці.

Характерні тенденції:

- розширення профілю підготовки;
- подолання занадто вузької спеціалізації;

- підготовка різностороннього розвинутого спеціаліста;
- політехнізація навчання;
- зближення рівня освітньої підготовки в різних регіонах та країнах;
- оволодіння однією-двома іноземними мовами та ін.;
- ✓ освіта дорослих протягом періоду їх активної трудової діяльності. Необхідність безперервного оновлення та поповнення знань та навичок диктується старінням колишніх знань. Форма поповнення знань: самостійне вивчення, курси та інститути підвищення кваліфікації та ін.;
- ✓ навчання пенсіонерів та непрацюючих членів родин. Від цього буде залежати ефективність виховання дітей, здоров'я населення.

Основні напрямки у застосуванні технічних засобів навчання:

- ✓ інформатизація, комп'ютеризація освіти;
- ✓ оснащення навчальних закладів тренажерами, приборами, лабораторним обладнанням та іншою сучасною технікою;
- ✓ створення гнучких навчальних комп'ютерних програм, телевідеофільмів;
- ✓ розвиток дистанційного навчання.

Трансформація духовної сфери (сфера етики та особливо ідеології).

криза етики, яка охопила суспільство ХХ ст., була подолана формуванням альтернативної, гуманістичної етики, науково обґрунтованою П.Сорокіним – президентом Гарвардського дослідницького центру по творчому альтруїзму. Він дійшов висновку, що безкорисливе творче кохання – це сила, яка, якщо єю користуватись розумно, здатна:

- зупинити агресивні сутички між людьми та групами людей;
- перетворити відношення з ворожих в дружні («любов може глобально впливати на міжнародні конфлікти», «...альтруїсти живуть довше, ніж егоїсти», «...любов – найкращий засіб навчання», «...любов – це необхідна умова запобігання нових війн та зниження високої між людської та між групової ворожнечі». (47 с.226-227).

Ідеали людини, його моральні правила та стримуючі начала у взаємовідносинах з іншими людьми, із суспільством, у стосунках з культурними цінностями можуть базуватись або на вірі, або на знаннях. Віра, релігія в ХХІ ст. під натиском наукових відкриттів стала втрачати свої позиції. Але знання ХХІ ст. не відповіли на багато питань, які турбують людство, не стали основою душевної рівноваги.

Основні тенденції в галузі релігії та моральності ХХІ ст.

Перша – розповсюдження нігілізму Ф.Достоевського – «Біси», Ф Ніцше – теорія «надлюдини», що заперечує не тільки віру, а й науку та всі моральні правила.

Друга – відродження ортодоксальних релігій. Ця тенденція виявляється в мусульманському світі, посилює вплив православної та католицької церков, різноманітних сект. Посилення впливу полегшує душевні страждання, зміцнює основи моральності. Світові релігії залишаться і в ХХІ ст.

Третя – поява багатьох нових релігійних течій. Тільки в США їх нараховується більш 500. Як правило, нові релігії та секти активно займаються маркетингом та бізнесом, спираються на правила загальнолюдської моралі. Однак існує немало сект, які закликають до насилля та вбивств, до самознищення («сатанинська» секта в США, секта Аум Сенрике в Японії).

Майбутнє – у відході від нігілізму, від релігійного відродження. Майбутнє – у поверненні толерантності до ідеалів, вірувань, етичних норм інших людей. Зачатки такої ідеології та моралі вже зараз назрівають в багатьох країнах, але поки ще не є переважними.

Питання для самоконтролю:

1. Охарактеризуйте зміст та хронологічні рамки сучасного перехідного періоду у розвитку світових цивілізацій.
2. Яким бачиться можливе майбутнє постіндустріального суспільства, що зародилось в останній чверті ХХ ст.?
3. Якими є основні контури постіндустріального суспільства?
4. Назвіть основні елементи постіндустріального суспільства в розвинутих країнах.
5. Якими є перспективи змін чисельності та структури населення Землі у ХХІ ст.?
6. Чи можуть зберегтись сучасні функції родини в майбутньому суспільстві?
7. Назвіть основні тенденції та етапи формування постіндустріального технологічного засобу виробництва.
8. Які зміни в структурі економіки відбуваються в перехідний період до постіндустріального суспільства?
9. Якими є основні тенденції змін в політичній сфері в перехідний період?
10. Яким чином змінюються функції держави в майбутньому суспільстві?
11. Які зміни в духовній сфері відбуваються і відбуватимуться в період становлення постіндустріальної цивілізації?

Додатковий матеріал до теми № 5

Питання №1. Радикальні зміни в політичній галузі

- 1. Тенденції перехідного періоду.*
- 2. Довгостроковий політичний цикл.*
- 3. Зміни в державно-правовій сфері.*

1. В політичній галузі провідними тенденціями перехідного періоду є:

- ✓ втрата впливу та розпад масових політичних партій, що слугували базою тоталітарних режимів, втрата соціальної бази таких партій;
- ✓ політичний плюралізм, виникнення багатьох партій та рухів, які представляють інтереси різних соціальних груп;
- ✓ послаблення політичної боротьби, розповсюдження апатії серед виборців в періоди спокійного політичного життя.

Закономірності динаміки політичних відносин зберігаються і в майбутньому.

2. Довгостроковий політичний цикл (70-ті рр. XX ст. – середина 20-х рр. XXI ст.) буде включати середньострокові цикли:

- ✓ *перший цикл* – 70-ті р.р. – початок 90-х рр.;
- ✓ *другий цикл* – 90-ті р.р. – перше десятиріччя XXI ст.;
- ✓ *третій цикл* – приблизно до 20-х р.р. XXI ст.

Перший цикл відобразив розгортання кризи в політичній галузі, пов'язаного з переходом до чергового півсторічного циклу.

Другий цикл характеризується:

- ✓ послабленням впливу комуністичних та християнсько-демократичних партій;
- ✓ хвилею міжнаціональних конфліктів;
- ✓ прискореним темпом зміни поколінь політичних лідерів.

Третій цикл:

- ✓ постіндустріальний політичний устрій буде охоплювати нові країни;
- ✓ відточуватиметься механізм реалізації постіндустріального політичного устрою;
- ✓ скоротиться кількість озброєних конфліктів, війна виводитиметься з числа засобів реалізації політичних цілей.
- ✓

3. Зростання ролі особистості та гуманізації суспільства, зміни співвідношення економічних та соціальних сил призведе до змін в державно-правовій сфері.

В останній чверті ХХ ст. спостерігається *глибока криза державності*:

- ✓ в країнах з традиційно розвинутою системою демократичного управління (США, Великобританія, Франція, Швеція) цей процес відбувається у м'якій формі;
- ✓ в деяких розвинутих (Італія) та постсоціалістичних країнах криза та трансформація державності відбуваються в радикальній формі.

Тенденції, що посилюються в перехідний період до постіндустріальної цивілізації, – зменшення втручання держав у відтворення та суспільне життя:

- ✓ першою з-під контролю вийшло духовне життя;
- ✓ внаслідок занепаду планової системи, виродження ринку, економічних реформ зменшилось втручання бюрократичного апарату в економічні процеси.

В майбутньому суспільстві держава буде займатись:

- ✓ охороною прав людини, господарчих суб'єктів, суспільних організацій;
- ✓ виконанням функцій арбітру у суперечках та конфліктах;
- ✓ визначенням законодавчих правил в економіці та суспільно-політичному житті, контролем за дотриманням законів;
- ✓ боротьбою зі злочинністю;
- ✓ регулюванням зовнішніх відносин, охороною країни;
- ✓ захистом інтересів громадян та фірм за кордоном.

Змінюється структура державної влади, відбувається:

- ✓ розподіл гілок влади (виконавчої, законодавчої, судової);
- ✓ встановлення балансу влад.

Домінувала тенденція до децентралізованої влади:

- ✓ ряд функцій передано регіональним та місцевим органам;
- ✓ в більшості країн проведені адміністративні реформи, розширюються права регіональних та муніципальних органів;
- ✓ відновлюється оптимальне співвідношення функцій центральних, регіональних та місцевих органів.

Змінюється механізм реалізації державних правомочностей:

- ✓ стверджується демократична виборча система;
- ✓ державний апарат комплектується на професійній основі;
- ✓ контроль за діяльністю державних органів в значній мірі здійснює «четверта влада» (ЗМІ).

Провідною є *тенденція до верховенства закону*: поповнюється та оновлюється система правових норм.

Принципово нові риси набуває *сфера міжнародних політичних відносин*:

- ✓ заява найбільш могутньої держави на світову гегемонію не має перспективи, нові тенденції перехідного періоду виключають можливість однополюсного миру;
- ✓ заяви на провідну роль в своєму регіоні роблять багато країн, які не терпітимуть диктату однієї держави (Японія, Китай, Росія);
- ✓ посилюється роль міжрегіональних союзів (північноамериканського, західноєвропейського);
- ✓ зростає значення міжнародних організацій (ООН, ЮНЕСКО, ЮНІДО, Міжнародного суду) в регулюванні політичних відносин, у погодженні соціальної, екологічної та гуманітарної політики; у підтриманні норм міжнародного права, вирішення конфліктів тощо;

ТЕМА №6 СПІВВІДНОШЕННЯ КУЛЬТУРИ І ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Актуальність проблеми співвідношення культури і цивілізації

Проблема співвідношення цивілізації і культури є багатогранною. Її осмислення здійснено не повністю у зв'язку з тим, що цей напрямок соціальної культурології знаходиться ще у стадії становлення.

Існують три аспекти такої проблеми:

- ✓ *становлення співвідношення цивілізації і культури та його рефлексії;*
- ✓ *місце та роль культури в цивілізації;*
- ✓ *перспективи розвитку цього співвідношення.*

Поняття цивілізації останнім часом є одним з ключових в соціально-гуманітарній науці. Воно стало не лише спробою зайняти нішу, що визволилась після занепаду монополії ортодоксального марксизму, але й як результат знайомства з раніше невідомими широкому колу дослідників роботами західних засновників теорії цивілізацій А.Тойнбі, О.Шпенглера, М.Вебера та ін., а також знаходженням «прав громадянства» вітчизняних розробок культурно-цивілізаційної проблематики в послідувачі два десятиріччя.

З іншого боку, осягнення внутрішніх сенсів культури, засвоєння широких обріїв культурного різнобарв'я, знайомство з внутрішньою структурою тієї чи іншої культури, осмислення ритмів історичного буття суспільства та перспектив майбутнього, зробили проблему співвідношення цивілізації і культури однією з найактуальніших в соціально-науковому та гуманітарному пізнанні.

Історія та логіка розвитку співвідношення культури і цивілізації

Поверховий погляд на історію та логіку розвитку взаємовідносин між цивілізацією і культурою дозволяє виділити в них наступні етапи.

Поняття цивілізації вперше було застосовано в контексті історичного періоду, який прийшов на зміну первісному суспільству. «Стародавні цивілізації – це цивілізації, певна єдність, яка протистоїть тій, що цивілізацією ще не називається, – докласовому та додержавному, доміському та догромадянському, нарешті, що найважливіше, дописьменному стану суспільства та культури», – відзначали С.С.Аверинцев та Г.М.Бонгард-Левін. Пропонуємо звернути увагу на «єдність», тобто абсолютне злиття цивілізаційних та культурних ознак суспільства.

Культура та цивілізаційне буття людини були поєднані надалі в Античності, коли культура розглядалась перш за все як дотримувannya людиною космічної упорядкованості світу, але зовсім не як результат його творіння.

Середньовіччя, сформувавши теоцентричну картину світу, трактувало людське буття як виконання людством заповідей Бога-Творця, як прихильність букві та духу Святого Письма. Отже, і в цей період культура та цивілізація не роз'єднувались у свідомості.

Співвідношення культури і цивілізації вперше визначилось в епоху Відродження, коли культура стала пов'язуватись з індивідуально-особистим потенціалом людини, а цивілізація – з історичним процесом громадянського суспільства. Але рефлексія розбіжності їх речової галузі виникла не одразу.

В епоху Просвітництва культура розглядалась як індивідуально-особисте та суспільно-громадянське облаштування життя, тим самим культура та процес цивілізаційного розвитку наклалися один на одне. Власно термін «цивілізація» був впроваджений французькими просвітниками, перш за все, для позначення громадянського суспільства, в якому царствують свобода, справедливість, правовий устрій, тобто для позначення певної якісної характеристики суспільства, рівня його розвитку.

Не випадково, Л.Морган та Ф.Енгельс (XIX ст.) розглядають цивілізацію як *стадію розвитку суспільства*, що приходить на зміну дикості та варварству, характеризується упорядкованістю суспільного ладу, і тому – більш якісно «вищу».

І все-ж-таки саме тому, що була відсутньою рефлексія місця культури у змісті історії, культура та цивілізація ототожнювались. Проте, розуміння культури як земного самодіяльного процесу (на противагу середньовічного трактування) починає формувати в Новий час усвідомлення культури як певної самосвідомості людини в якості суб'єкту історії. Культура наповнюється духом справжнього людського буття.

Типологізація цивілізацій

В залежності від змістовного ядра понять «цивілізація» визначається їх типологія. Цивілізації різняться за пануючим типом господарської діяльності – *землеробські та індустріальні* або *приморські та континентальні*. Якщо в основі знаходиться принцип природно-географічної середи, то цивілізації розподіляються на «*відкриті*» та «*закриті*» в залежності від того, чи вступають вони у взаємовідносини з іншими цивілізаціями, чи ні. Або *інтравертні*, тобто, творча енергія звернута «усередину», та *екстравертні*, що намагаються до розширення своїх меж.

Або одна з головних дихотомій світової історії «Схід – Захід» і кваліфікація в цьому контексті Росії як «цивілізації, що наздоганяє». Автор праці «Держава та еволюція» Є.Гайдар. при цьому підкреслює, що термін «наздоганяюча» не відноситься до культури Росії, яка міцно вплинула на європейську політику, економіку, форми державного упорядкування та господарської діяльності.

Загальновідомо і виділення часового або релігійного принципу. Е. Тоффлер виділяє тисячолітні цивілізаційні цикли: сільськогосподарська цивілізація, індустріальна та постіндустріальна. В працях Ю.Яковця представлено сім світових цивілізацій: неолітична, ранньоробовласницька, антична, ранньофеодальна, пізньофеодальна (передіндустріальна), індустріальна, постіндустріальна.

При цьому, специфіка культурного розвитку залишається нібито «за межами» такої типологізації, і в кращому разі виконує роль зовнішнього фактору. Нескінченне культурне різноманіття заганається на жорстокі сходинки поступального прогресивного розвитку людства. І якщо на Землі ще існують народи, життя та духовна культура яких підпорядковані законам гармонії та єдності з природою, а головна заборона – це заборона на зміни, то така культура оцінюється як примітивна, отже, і малоцінна. Такий погляд призводить до катастрофічних наслідків як для певних народів, так і для світової культури в цілому, так як джерело збагачення культур – у взаємодії та синтезі культур, індивідуально неповторних.

Сучасний етап міждисциплінарних досліджень найбільш адекватно визначений в концепції багатолінійної еволюції, автором якої є американський вчений Дж. Стюард. Він емпірично узагальнив паралелизми у розвитку культур зі схожими географічними умовами та висунув ідею культурної екології.

Розповсюджується концепція про два типи цивілізаційного розвитку в історії людства: *традиційному та техногенному*. Така концепція виходить з визнання, що тип цивілізації, їх стратегія визначаються культурою. Відмінності в західноєвропейській цивілізації (техногенної) та східної (традиційної) виходять з системи пануючих в них універсальї культури, їх різниці у розумінні людини, природи, істини, влади, особистості тощо.

Однак, ці типи цивілізації існують одночасно, а картина сучасного світу має буде цілісною, якщо доповнити її непрогресивними формами людських угруповань, про які йшла мова.

Культура як соціогенетичний код цивілізацій

Отже, культура відіграє фундаментальну роль в модернізації суспільства, є генератором глибоких соціально-економічних трансформацій. Культура як

ступень досконалості засобу діяльності, тобто як *технологія*, багато в чому визначає можливості людства в засвоєні світу на певному етапі цивілізаційного розвитку і можливості адаптації до прогресуючих змін. Це обумовлено перш за все тим, що культура, з одного боку, на відміну від цивілізації, зберігає, висловлює та передає саме специфічне, своєрідне, що притаманне соціуму, з іншого – забезпечує в межах і разом з цивілізацією етноісторичну цілісність.

Інтеграційні процеси, універсалізація засобу життя різних народів та держав виявляються, частіше за все, в періоди спокійного еволюційного розвитку локальних цивілізацій. Цей процес забезпечується діалогом культур, в якому знаходяться точки перетину, взаємозбагачення, спільних координат, ціннісних орієнтирів, терпляче, поважливе відношення до унікальності, самотності іншої культури.

Етнокультурна цілісність тієї або іншої цивілізації, на думку М.Вебера, зростає з системи цінностей, яка є *ядром культури*. Власно кажучи, ядро культури можна визначити як *соціогенетичний код*, який забезпечує усталеність соціального організму і захищає його від впливу імпульсів інших культур, особливо якщо вони несуть загрозу існуванню. Саме шкала цінностей (ядро культури) забезпечує і адаптацію до оточуючої культурно-цивілізаційної середовища.

Отже, культура – це соціогенетика як загальної (глобальної), так і локальних цивілізацій. Але в тому разі, якщо ядро культурних універсалій визначає генотип суспільства, генотип цивілізацій, то це означає, що люди спроможні зберегти та збагатити його, а спроможні – розтратити та знищити. Люди не тільки залежать від соціокультурної спадщини, але й вони мають право порядкувати єю. Мінливість культури визначає межі, в яких можна збагатити спадковий соціокультурний генотип, додати до нього дещо та передати послідувачам поколінням, зводячи їх на новий цивілізаційний рівень.

Однак культура може бути і не здатна відповісти на зовнішній виклик цивілізації, в разі виникнення непорозуміння соціокультурного генотипу з цивілізаційними історичними процесами. В такі біфуркаційні моменти важливе значення має свідомий цілеспрямований відбір тих культурних традицій та нововведень, які забезпечують не тільки адаптацію до нових цивілізаційних процесів, але й дозволяють передбачити можливі наслідки, перспективи цивілізації та формують історичну відповідальність за цей вибір.

Таким чином, історичні зміни містяться в процесуальності культури.

Людський вплив на культурно-цивілізаційну динаміку

Історики, які спираються на антропологічне осмислення історичного процесу і розглядають цивілізацію як сполучення «антропогенних» та

«соціогенних» начал, аргументують проблему співвідношення цивілізації і культури прямо протилежним чином: цивілізація – це «універсальний код культури (в широкому значенні цього слова), який виявляється в універсалізмі стилю життєдіяльності людини – носія певної цивілізації».

Незбійність культури і цивілізації найбільш різко виявляється на зламах цивілізаційного розвитку. Це обумовлено тим, що незважаючи на те, що ядро культури не є абсолютно стабільним, проте у порівнянні з цивілізаційними змінами, змінюється дуже повільно. Протягом переходу від однієї цивілізації до іншої усталеність системи цінностей культури може виявитися негативним явищем, яке заважає адаптуватися соціуму до нових умов життєдіяльності.

В своїй праці «Збагнення культури. Культура – традиції – освіта» соціолог М. Трутовський зазначав, що культура – це «...могутня сила, яка створює та розтворює цивілізації, перебудовує та облаштовує нашу планету, але разом з тим, як сьогодні стало очевидним, може її і зруйнувати». Розмивання цілісності культурного ядра сучасної західноєвропейської цивілізації призвело до заміни інтегруючої тенденції на ізольовану, на культивування власної унікальності.

В свою чергу спостерігається переростання унікальності до культурного, а потім – до політичного націоналізму; перехід релігійного фундаменталізму до фанатизму, а це – причина війн та повсюдних конфліктів.

Такий «доісторичний» культурний генотип відкидає людей до попередніх цивілізацій.

Перехідний період також характеризується не тільки руйнуванням цілісності цінного культурного ядра цивілізації, яка минає, але й формуванням контурів культурного ядра майбутньої цивілізації.

Ще одна особливість взаємозв'язку культури і цивілізації в сучасному світі виявляється в певній ролі духовних цінностей. Саме вони і визначають прогрес цивілізації та її долю. Взаємозбагачення культур є також фактором, який викликає прискорення ритму історії, стиснення соціального часу. Людство завдяки єдності соціокультурної траєкторії прискорює свій шлях в майбутнє. Кожна наступна історична епоха, кожний наступний цикл цивілізаційного розвитку коротше за попередній, хоча й неоднаковий для різних народів.

Перспективи взаємовідносин культури і цивілізації, їх розвиток в найближчому та віддаленому майбутньому

Питання про перспективи розвитку взаємовідносин культури і цивілізації – найбільш дискусійний сьогодні. Культура відіграє не просто особисту, але й зростаючу роль в перспективі глобальної цивілізації.

Одна з позицій виходить із ствердження, що суспільство і сьогодні, і в майбутньому представлятиме сукупність низки цивілізацій та культур, що самостійно розвиваються. В цьому розумінні цивілізація – це специфічна історія народів, яка має культурно-замкнутий індивідуальний характер.

Осмислення культурного ядра техногенної цивілізації та її порівняння з системою цінностей традиційного типу цивілізації надало можливість побачити не тільки реальні досягнення першої, але і глобальні кризи культурних цінностей.

Які ж орієнтири повинні змінитися в культурі цієї цивілізації, щоб подолати її кризу, і на яких культурних нововведеннях може бути заснований новий тип цивілізаційного розвитку? Взаємодія культур Заходу та Сходу породжуватимуть нові життєві сенси, формуватимуть культурний фундамент нового циклу цивілізаційного розвитку.

Ще одна позиція, яка близька до попередньої за кінцевим висновком про перспективи розвитку культури і цивілізації, але відрізняється початковими положеннями. Їх сутність полягає в тому, що проблема світової цивілізації уявляє собою не альтернативу: стандартно-одноманітний розвиток людства або різноманітність локальних цивілізацій і культур розуміються як досягнення сенсу історії в її єдності та різномайтті.

Ця концепція висвітлює намагання людства до загальнопланетарної взаємодії, до взаємозалежності та культурної єдності. Вона походить з того, що в кожній цивілізації якась-то частина культурних (в першу чергу, соціальних та моральних) цінностей має загальнолюдський характер та уявляє собою загальні досягнення людства, що пов'язані однією долею. До таких цінностей відносять статус особистості в суспільстві, світський та релігійний гуманізм, інтелектуальну свободу, вільну науку, естетичну та художню свободу, низку економічних цінностей, екологічні цінності тощо.

На цій основі виникає ідея про метакультуру як загальний знаменник та перспективи розвитку глобальної (світової) цивілізації, про зберігання мозаїчності, специфіки локальних культур та цивілізацій.

Метакультуру в цьому випадку розглядають як накопичення загальнолюдських цінностей, що сприяють виживанню та розвитку людства як єдиного цілого. Найчастіше підкреслюють, що формування метакультури, по-перше, можна розглядати тільки як тенденцію, по-друге, як перспективу на майбутнє, а по-третє, як фактор подолання загальнолюдської кризи та переходу до нового типу цивілізації, до принципово нової людської історії.

Важливо констатувати намагання до добровільного усунення міждержавних протиріч, пошук загальних точок перетину в культурах. Світова загальнолюдська цивілізація – не є уніфікованою, знеособленою спілкою

людей, що сформувалась на підставі західної економічної системи, а є різноманітною самобутністю та унікальністю народів. Її фундаментальною характеристикою може стати глобальний культурний простір як слідство міжкультурного та міжцивілізаційного діалогу.

Чи є така перспектива реальною? Відповісти однозначно важко: людство виявилось перед обличчям найскладнішого вибору соціокультурних цінностей, які повинні скласти ядро нової цивілізації. Крім того, якщо існує певний «оптимальний відмінностей», то відмінності між окремими групами та суспільствами в середині їх зникають тільки для того, щоб з'явитись в іншій формі. Самобутність – основна умова універсальності.

Німецький культурфілософ Г.Зиммель в своїй праці «Конфлікт сучасної культури» зазначив: «Жодний конфлікт не існував марно, якщо час не розв'язує його, а замінює за формою та змістом іншим. Всі зазначені проблематичні явища суперечать нашому теперішньому, щоб залишатися нерухомими в ньому, і свідчать про наростання більш фундаментального процесу...Ібо навряд чи культурний міст між попереднім та послідуєчим був настільки ґрунтовно зруйнований, як зараз...Так виконується справжнє призначення життя, яким є боротьба...Абсолютний же світ, який, може бути, також піднімається над цим протиріччям, залишається вічною світовою таємницею». В цьому – сутність ще однієї думки про перспективи взаємовідносин культури і цивілізації на сучасному етапі.

Специфіка та основні риси техногенної цивілізації

У зв'язку з процесом технізації, який стрімко розповсюджується, європейська цивілізація стала набувати техногенний характер. Найсуттєвіша її риса – втрата людиною влади над технічним прогресом та його наслідками. Як подолати цю кризу? Чи можлива така інтеграція цінностей західної та східної культур, яка б дозволила подолати негативні наслідки всевлади технічного феномену, який став своєрідною середою життя людини?

Визначимо *рис*и в шкалі культурних універсалій, які складають основу західноєвропейської культури та визначають техногенний характер сучасної цивілізації.

По-перше, це особливе уявлення про природу. В західноєвропейській культурі Світ, Природа завжди розглядалась як поле для прикладення сил людини. Існують відомі парадигми: «Природа не є храм, вона – майстерня, а людина в ній – працівник», «Ми не можемо чекати милості від природи, взяти їх від неї – наша задача» та ін.

У цьому зв'язку є доцільним порівняти з найважливішою ціннісною установкою східної культури – невтручання в природу.

По-друге, людина – активна істота, яка призначена перетворювати світ. Така позиція найяскравіше висловлена в марксистській філософії – «Філософи лише по-різному пояснювали світ, а справа містилась в тому, щоб перетворювати його». Критик марксизму Р.Арон зауважив, що «марксизм був не ідеологією пролетаріату, а доктриною промислового прогресу».

Якщо порівняти західноєвропейський принцип із східним, за яким світ не потрібно перетворювати, а треба адаптуватися до нього, не нав'язуючи свою волю, а розпізнаючи ритми змін світу. В цьому контексті логічно неминучо стає абсолютизація людської активності до західноєвропейської культури, яка призвела до агресивності технічного втручання людини в природу та породила найгострішу проблему сучасної цивілізації – екологічну.

По-третє. Перші дві культурні парадигми обумовлюють і особливе розуміння людської діяльності: з позицій західноєвропейської культури діяльність людини спрямована на перетворення самих предметів, а не самої людини. У східній культурі домінує намагання до самовдосконалення людини, що виявляється і в технічних винаходах.

По-четверте, настанова на техніко-економічну результативність перетворення зовнішнього світу породила одну важливу характеристику техногенної цивілізації: акцент на техніко-технологічну оптимальність розвитку техніки і технології поза їх людського, соціокультурного виміру. Сама ідея, що визначальним фактором суспільного розвитку є матеріальне виробництво, не могла принципово виникнути в межах східної культури.

Відбувається глобалізація стилів життя (масова культура, одяг, їжа), якій сприяють засоби масових комунікацій та сучасний транспорт: кожного дня 3 млн. людей подорожують з одного кінця планети в інший, більш ніж 105000 ресторанів «Макдональдс» працюють в 50 країнах, в будь-якій державі світу можна купити будь-який журнал або газету, оглянути за допомогою супутникового телебачення багато іноземних телепрограм. Зараз понад 1,5 млрд. людей спілкуються англійською мовою і ця цифра неухильно зростає. У зв'язку з глобалізацією стилів життя все більш стає помітною ознака протилежної тенденції – боротьби за збереження унікальності національних культур.

Сутність кризи техногенної цивілізації. Шляхи її подолання

Усвідомлення існуючих характеристик та тенденцій сучасної цивілізації призводить більшість мислителів ХХ ст. до висновку, що на цьому шляху у

суспільства перспектив немає. В цьому – сутність кризи техногенної цивілізації. Але все-ж-таки у людства є шанс подолання цієї кризи.

По-перше, у зв'язку з усвідомленими змінами пріоритетів в шкалі культурних цінностей, створюється нове відношення до природи, формується екологічна культура.

Донедавна соціокультурний зміст техніки розкривався в системі «техніка – людина», а екологічний – в системі «техніка – природа». Обидва поняття виявляються в єдиній системі, в якій і людина, і природа – лише частина великого цілого – світового універсалу.

Другою найважливішою умовою подолання техногенності є зміна принципів вимірів техніки, її критеріїв та оцінок, включення в цю систему поряд з техніко-технологічною оптимальністю та економічною ефективністю і соціокультурний, власно людський вимір. Складність цієї задачі в тому, що подібні оцінки лежать в галузі міждисциплінарних підходів. Але ця свідомість та відповідальність у виборі рішень дає можливість запобігти сліпі дії людей завдяки інформуванню про наслідки, дозволяє вибудовувати альтернативні моделі.

Удосконалення оцінок техніки сьогодні поєднується з переорієнтацією групових інтересів на загальнолюдські, що дозволяє ставити певні межі в технічному винаходженні з метою ліквідації негативних наслідків для людства.

І нарешті, найважливішою умовою для подолання кризи є також революційні зміни інженерного мислення та дії, що назріли на межі ХІХ та ХХ століть.

Сама логіка інженерного мислення та діяльності дозволяє передбачити, що така революція відбудеться в наступному столітті. На першому етапі, перш за все, треба було зрозуміти «онтологічну» природу принципів дії технічних обладнувань. Сутність інженерії, суєвірність думок та таланту винахідника містилася у відкритті, находженні (підчас інтуїтивному, практичному) цих механізмів влаштування. І справа інженера – виявити природу технічного об'єкту.

Другий етап розвитку інженерії умовно можна назвати логіко-гносеологічним (від грецької – пізнання). Цей етап пов'язаний із зрозумінням того, що сутність інженерії в значній мірі визначається механізмом пізнавальної розумової діяльності. Отже, важливо зрозуміти, якими методами і засобами створюються та експлуатуються технічні об'єкти. До речі, на цьому і базується сучасна інженерна освіта. Ефективність технічна стає головним орієнтиром інженерного мислення, що перетворює саму техніку на мету та головний зміст всієї діяльності людини. За висловлення видатного поета Б.Пастернака: «Техніки багато, а духу немає...».

Третій етап пов'язаний із *соціокультурним осмисленням* техніки, коли вона розглядається в контексті умов її буття. Соціокультурна парадигма інженерії орієнтує на далекі, історично значимі для всього людства наслідки, підвищує відповідальність за вибір рішень. Вона формує нові принципи контролю над технікою на базі багатовимірності та нові принципи технічного проектування в глобальній системі «технічне обладнання – людина – оточуюче середовище», в якій всі три компоненти рівноправні і не можна насильно експериментувати з людиною, ні маніпулювати з технічним об'єктом, не можна безтурботно споглядати на зміни середовища. Сутність та зміст подальшого розвитку техніки міститься в тому, що виробляються такі проєктувальні стратегії та контролюючі системи, які б забезпечили людське виживання.

Включення соціокультурної парадигми в інженерію дозволяє подолати технократичну однобокість, організовує інженерне мислення та інженерну діяльність навколо людини як найвищої цінності, а їх людський вимір робить мірою професіоналізму та компетентності, що і складає одну з головних умов подолання кризи.

Генеральний директор ЮНЕСКО Федеріко Майор відзначав, що «прийшов час визнати культуру безпосередньою надихаючою силою розвитку, віддати їй центральну роль соціального регулятора... Мета Всесвітнього десятиріччя розвитку культури – сприяти усвідомленню культурного імперативу та розвитку нового мислення, щоб прийти до багатьох конкретних пропозицій відносно багатобарвності, яка призведе до єдності, творчості, співпраці, солідарності...».

Питання до самоконтролю:

1. Простежити еволюцію понять «цивілізація» і «культура».
2. Назвіть основні етапи становлення співвідношення цивілізації і культури, його рефлексії в соціально-науковому знанні.
3. В чому полягає причина різноманітності понять «цивілізація» і «культура»?
4. Охарактеризуйте фактори культурного виміру цивілізації.
5. В чому розбіжність концептуальних підходів до проблеми співвідношення цивілізації і культури А. Тойнбі та П. Сорокіна?
6. Назвіть засади типологізації цивілізації.
7. Якими є основні характеристики традиційного та техногенного коду цивілізації?
8. Аргументуйте розуміння культури як соціогенетичного коду цивілізації.
9. Яким чином люди можуть впливати на процеси цивілізаційного розвитку?
10. В чому міститься специфіка та основні риси техногенної цивілізації.

Додатковий матеріал до теми № 6

Питання про співвідношення культури і цивілізації крізь тексти:

1. М.Бердяєв. «Філософія нерівності». М., 1990.
2. Г.Шпет. «Естетичні фрагменти». Твори. М., 1989.
3. С.Булгаков. «Догматичне обґрунтування культури» //Вибранні статті. М., 1993.
4. В.Вернадський. «Декілька слів про ноосферу» //Російський космізм: Антологія філософської думки М., 1993.
5. О.Чижевський. «Колиска життя і пульси Всесвіту» //Російський космізм: Антологія філософської думки М., 1993.
6. М.Рерих. «Синтез», «Культура – вшанування світу» /Культура і цивілізація. М., 1994.
7. К.Лоренц. «Зворотній бік дзеркала». М., 1998.

М.Бердяєв

З витягу відомої праці М.Бердяєва «Філософія нерівності» мова йдеться про порівняльний аналіз цивілізаційних і культурних аспектів життя людства. В стилі, який характерний для емоційної публіцистики Бердяєва, різко протиставлені і виведені на полюсні позиції культура і цивілізація.

Письмо тринадцатое. О культуре.

...Культура и цивилизация – не одно и то же. Культура родилась из культа. Вокруг храма родилась она и в органической свой период была связана с жизнью религиозной. Так было и в древних культурах, в культуре греческой, в культуре средневековой, в культуре раннего Возрождения. Культура – благородного происхождения. Ей передался иерархический характер культа. Культура имеет религиозные основы. Это можно считать установленным с самой позитивно-научной точки зрения. Культура символична по своей природе. Символизм свой она получила от культовой символики. В культуре не реалистически, а символически выражена духовная жизнь. Все достижения культуры по природе символичны. В ней даны не последние достижения бытия, а лишь символические его знаки. Такова же и природа культа, который есть прообраз осуществленных божественных тайн. Цивилизация не имеет такого

благородного происхождения. Цивилизация всегда имеет вид *parvenu* (выскочки). В ней нет связи с символикой культа. Ее происхождение мирское. Она родилась в борьбе человека с природой, вне храмов и культа. Культура всегда идет сверху вниз, путь ее аристократический. Цивилизация всегда идет снизу вверх, путь ее буржуазный и демократический. Культура есть явление глубоко индивидуальное и неповторимое. Цивилизация же есть явление общее и повсюду повторяющееся. Переход от варварства к цивилизации имеет общие признаки у всех народов, признаки по преимуществу материальные, как, например, употребление железа и т.п. Культура же древних народов на самых начальных ступенях своих очень своеобразна и неповторимо индивидуальна, как культура Египта, Вавилона, Греции и т.п. Культура имеет душу. Цивилизация же имеет лишь методы и орудия.

Благородство каждой истинной культуры определяется тем, что культура есть культ предков, почитание могил и памятников, связь сынов с отцами. Культура основана на священном предании. И чем древнее культура, тем она значительнее и прекраснее. Культура всегда гордится древностью своего происхождения, неразрывной связью с великим прошлым. И на культуре почитет особого рода благодать священства. Культура, подобно церкви, более дорожит своей преемственностью. В культуре нет хамизма, нет пренебрежительного отношения к могилам отцов. Слишком новая, недавняя культура, не имеющая преданий, стесняется этого своего положения. Этого нельзя сказать про цивилизацию. Цивилизация дорожит своим недавним происхождением, она не ищет древних и глубоких источников. Она гордится изобретением сегодняшнего. У нее нет предков. Она не любит могил. Цивилизация всегда имеет такой вид, точно она возникла сегодня или вчера. Все в ней новенькое, все приспособлено к удобствам сегодняшнего дня. В культуре происходит великая борьба вечности с временем, великое противление разрушительной власти времени. Культура борется со смертью, хотя бессильна победить ее реально. Ей дорого увековечивание, непрерывность, преемственность, прочность культурных творений и памятников. Культура, в которой есть религиозная глубина, всегда стремится к воскресению. В этом отношении величайшим образцом культуры религиозной является культура Древнего Египта. Она вся была основана на жажде вечности, жажде Воскресения, вся была борьбой со смертью. И египетские пирамиды пережили тысячелетия и сохранились до наших дней...

Бердяев Н. Философия неравенства. М., 1990.

Перевір себе!

1. Як характеризує М.Бердяєв цивілізацію і культуру? В чому їх різниця?
2. Чи згодні Ви з безперечною негативною оцінкою ролі цивілізаційних процесів?

Г.Г.Шпет

В даному уривку «Естетичних фрагментів» Г.Г.Шпета йдеться про співвідношення цивілізації і культури в аспекті релігійного осмислення цієї проблеми.

Эстетические фрагменты

...Христианство довело свою культуру до кризиса. В этом признаются называющиеся себя христианами. Условно противопоставление культуры и цивилизации, но, раз оно сделано, всмотримся в него. Христианская культура дошла до христианской цивилизации. Христом осеняли и святою водою кропили не только человеческие лбы, но стальные машины. Культуру изгадили цивилизацией – в этом каются, но не раскаиваются. Не раскаиваются – это видно из того, что в жалобах на «кризисы» взывают о спасении к *Востоку*. Где же на Востоке культура? Восток, как и все мировое варварство, способен только к восприятию, к усвоению, а может быть, и к творчеству, *цивилизации*. Инженер с раскосыми глазами – в этом ничего противоестественного, но Платон, Эсхил, Данте, Шекспир, Гегель – с раскосыми глазами – мотив из Гойи.

Скандалная книга Шпенглера сильно шумит, и его противопоставление культуры и цивилизации на наших глазах делается для толпы каноническим. Из него извлекают мудрость и поучения. Между тем именно у Шпенглера это противопоставление только формально, и чем его заполнить – вопрос. Цивилизация есть «завершение» и «исход» культуры. И потому «каждая» культура имеет свою цивилизацию. Как будто в мире существует не одна культура, варьирующаяся по народам, не единая и генетически, и существенно! Да уж если цивилизация – «исход» и «завершение», то какой смысл в этом противопоставлении? Отливы и приливы, ниже и выше. Но новый прилив разве не есть Возрождение, т.е. продолжение той же единой культуры? Разница должна быть принципиальной...

Если факт, что философы не торгуют, не электрифицируют, не санкционируют смертных приговоров, – признак цивилизации, то да здравствует цивилизация! Если, наоборот, факт, что философ-инженер есть признак цивилизации, а не культуры – признак восточной мудрости и философии именно не установившееся, не осознавшей, что ее участие в *великой*, как выражается Шпенглер в *действительности* есть мысль, а не купля-продажа и не сооружение водяных турбин, а тем паче не преследование свободного слова, тогда, пожалуй, и на счет «гибели Запада» придется сделать диагноз иной, чем тот, какой ставит Шпенглер. У Шпенглера все меряется «доселе» и «отселе», считая с года выхода его книжки. «Открытий» и изобретений у него, поэтому столько, что хватило бы на тринадцать инженеров. Но лучше бы ему «не открывать», а просто сослаться на то противопоставление цивилизации культуре, которое, действительно, следовало бы сделать каноническим и которое было указано на его собственной родине более ста лет тому назад... Сто пятнадцать лет тому назад знаменитый Фридрих Август Вольф писал: «...нельзя ставить на одну доску египтян, евреев, персов и другие восточные народы с греками и римлянами. ...Одно из главнейших различий между теми и другими народами состоит в том, что первые или вовсе не возвысились над тем родом образованности, который надо назвать гражданской выправкой или *цивилизацией*, в противоположность высшей, *собственной культуре духа*, или возвысились лишь в незначительной степени. Первый род культуры – рачительно занимается условиями жизни, нуждающейся в безопасности, порядке и удобстве; он для сего пользуется даже некоторыми высшими изобретениями и знаниями, которые, однако, – будучи найдены не научным путем, не должны были никогда пользоваться славою возвышенной мудрости; наконец, этот род культуры не только нуждается в литературе, но и не созидает ее – причем под литературой понимается комплекс сочинений, в которых делаются вклады для просвещения современников не отдельною кастою, сообразно с ее должностными целями и нуждами, но каждым из народа, сознающим в себе высшие идеи»...

Цивилизаторское и просветительное подражание античным формам у нас было и есть. Нужно больше и больше. Нужно дойти до искусства в воспитанных формах выразить нашу действительность. Нужно стать европейцами не по копированию, а по воспроизведению красоты. У нас раньше кричали, что мы – «между» Европой и востоком. Это – неверно. До сих пор это «между» занимали немцы. Только после поражения немцев мы можем стать между ними и востоком. Для этого нужно стать Европой, а Европа, еще и еще и еще раз, зачиналась на берегах Эгейского моря...

Шпет Г.Г. Сочинения. М., 1989.

Перевір себе!

1. В чому сутність полеміки Г.Шпета з О.Шпенглером стосовно співвідношення культури і цивілізації та їх майбутнього?

С.М.Булгаков

Сергій Миколайович Булгаков (1871-1944) – російській релігійний філософ, богослов, економіст. Професор політекономії в Києві та Москві. Висланий з Росії в 1923 р., був професором догматики та деканом російського Богословського інституту в Парижі. Основні праці: «Світ вечірній», «Про Боголюдство. Трилогія», «Агнецъ Божий», «Утішник», «Наречена Агнця» та ін. В його вченні домінувала ідея боговтілення, тобто внутрішнього зв'язку Бога і створеного їм світу – софії, яка виявляється в світі та людині, робить їх причетними до Бога. В праці «Прагматичне обґрунтування культури» він показує, як розглядається співвідношення цивілізації і культури в різних релігійних напрямках християнства.

Догматическое обоснование культуры

В христианстве противопоставление культуры и цивилизации принимает особенно отчетливые формы...

Отношение культуры и цивилизации различно понимается в протестантизме, католичестве и православии. Протестантизм резко разделяет две области жизни христианина: область личной духовной жизни и область мирского делания, мирских дел, труда. Такое разделение для протестанта честно и религиозно обосновано. Вторая область служения миру регулируется морально и постольку тоже имеет значение для религиозной жизни человека. Морально протестант делает все возможное, чтобы спасти культуру от цивилизации, но это ему не удается, и он остается во власти секуляризации.

Католичество все вопросы жизни разрешает на основе иерархического подчинения клерикальной организации жизни. Культура и цивилизация находятся в отношении соподчинения. В католичестве церковная жизнь вдохновляет мирское творчество, и в этом его заслуга. Но для нас путь творческой борьбы за культуру невозможен, если признавать иерархическое подчинение культуры.

Православный путь – путь свободы в смысле отсутствия подчинения церковного творчества определенным клерикально-иерархическим заданиям.

Иногда это понимание упрощается и сужается, иногда расширяется. Но даже бытовое благочестие русского народа, выросшее веками, есть яркий образ победы культуры над цивилизацией. В быте русского народа пронизанность религиозным вдохновением имеет место не только в храмовой жизни, но и во всей жизни, вне храма, в быту. В этом смысле может быть правильна данная некогда характеристика русских крестьян: «Если бы мы не ругались и не пили, то были бы святыми». Проникновение в быт и освящение быта вообще свойственно православии.

Булгаков С.Н. Избранные статьи. В 2 т. М., 1993.

Перевір себе!

1. Надайте услід за С.Булгаковим порівняльний аналіз підходів до проблеми цивілізації і культури з боку католицизму, протестантизму та православ'я.

В.І.Вернадський

Володимир Іванович Вернадський (1863-1945) – видатний російський мислитель, природознавець, видатний суспільний діяч, професор Московського університету, академік Петербурзької АН, потім АН СРСР, член багатьох іноземних академій, засновник геохімії, біогеохімії, радіогеології. Автор праць по філософії природознавства, наукознавства; засновник вчення про біосферу та її еволюцію, про суттєвий вплив людини на оточуючу середу, про перехід біосфери в нову якість – ноосферу. Перетворення і одухотворення біосфери – основна мета творчого формування ноосфери. Праці В.І.Вернадського «Жива речовина», «Наукова думка як планетне явище», «Декілька слів про ноосферу», «Хімічна будова біосфери Землі та її оточення» актуальні для розуміння екологічних проблем, формування нової екологічної парадигми сучасної цивілізації.

Несколько слов о ноосфере

1. Мы приближаемся к решающему моменту во второй мировой войне. Она возобновилась в Европе после 21- годового перерыва, в 1939 г., и длится в Западной Европе пять лет, а у нас, в Восточной Европе, три года. На Дальнем Востоке возобновилась раньше – в 1931 г. – и длится уже 13 лет.

В истории человечества и биосфере война такой мощности, длительности и силы – *небывалое явление*. К тому же ей предшествовало тесно с ней связанная причинно, но значительно менее мощная первая мировая война с 1914 по 1918 г.

В нашей стране эта первая мировая война привела к новой – исторически небывалой – *форме государственности* не только в области экономической, но и в области национальных стремлений.

С точки зрения натуралиста (а думаю, и историка) можно и должно рассматривать исторические явления такой мощности как единый большой земной геологический, а не только исторический процесс.

Первая мировая война 1914-1918 гг. лично в моей научной работе отразилась самым решающим образом. Она изменила в корне мое геологическое миропонимание.

В атмосфере этой войны я подошел в геологии к новому для меня и для других и тогда забытому пониманию природы – к геохимическому и биохимическому, охватывающему и косную, и живую природу с одной и той же точки зрения.

2...Подходя геохимически и биохимически к изучению геологических явлений, мы охватываем всю окружающую нас природу в одном и том же аспекте. Это как раз – бессознательно для меня – совпало с тем, как, оказалось, теперь характеризует науку XX века и отличает ее от прошлых веков. XX век есть век научного атомизма.

Все эти годы, где бы я ни был, я охвачен мыслью о геохимических и биохимических проявлениях в окружающей меня природе (в биосфере). Наблюдая ее, я в то же время направил интенсивно и систематически в эту сторону и свое чтение, и свое размышление...

Стоя на эмпирической почве, я оставил в стороне, сколько был в состоянии, всякие философские искания и старался опираться только на точно установленные научные и эмпирические факты и обобщения, изредка допуская рабочие научные гипотезы...

В связи со всем этим в явления жизни я ввел вместо понятия «жизнь» понятие «живого вещества», сейчас, мне кажется, прочно утвердившегося в науке. «Живое вещество» есть совокупность живых организмов. Это не что иное, как научное, эмпирическое обобщение всем известных и легко и точно наблюдаемых бесчисленных, эмпирически бесспорных фактов.

Понятие «жизнь» всегда выходит за пределы понятия «живое вещество» в области философии, фольклора, религии, художественного творчества. Это все отпало в «живом организме».

3. В гуще, в интенсивности и в сложности современной жизни человек практически забывает, что он сам и все человечество, от которого он не может быть отдален, неразрывно связаны с биосферой – с определенной частью планеты, на которой они живут. Они геологически закономерно связаны с ее материально-энергетической структурой. В общежитии обычно говорят о человеке как о свободно живущем и передвигающемся на нашей планете индивидууме, который свободно строит свою историю. До сих пор историки, вообще ученые гуманитарных наук, а в известной мере и биологи, сознательно не считаются с законами природы биосферы – той земной оболочкой, где может только существовать жизнь. Стихийно человек от нее неотделим.

И эта неразрывность только начинает перед нами точно выясняться.

В действительности ни один живой организм в сводном состоянии на Земле не находится. Все эти организмы неразрывно и непрерывно связаны – прежде всего, питанием и дыханием – с окружающей их материально-энергетической средой. Вне ее в природных условиях они существовать не могут...

4. Человечество как живое вещество неразрывно связано с материально-энергетическими процессами определенной геологической оболочкой Земли – с ее *биосферой*. Оно не может физически быть от нее независимым ни на одну минуту.

Понятие «биосферы», т.е. «области жизни», введено было в биологию Ламарком (1744-1829) в Париже в начале XIX в., а в геологию Э. Зюссом (1831-1914) в Вене в конце того же века. В нашем столетии биосфера получает совершенно новое понимание. Оно выявляется как *планетное явление космического характера*.

В биогеохимии нам приходится считаться с тем, что жизнь (живые организмы) реально существуют не только на одной нашей планете, не только в земной биосфере. Это установлено сейчас, мне кажется, без сомнений пока для всех так называемых земных планет, т.е. Венеры, Земли и Марса.

5... В архивах науки, в том числе и нашей, мысль о жизни как о космическом явлении существовала уже давно. Столетие назад, в конце XVII в., голландский ученый Христиан Гюйгенс (1629-1695) в своей предсмертной работе, в книге «Космотерос», вышедшей в свет уже после его смерти, научно выдвинул эту проблему. Книга эта была дважды, по инициативе Петра I, издана на русском языке под заглавием «Книга мировоззрения» в первой четверти XVIII в. Гюйгенс в ней установил научное обобщение, что «жизнь есть космическое явление, в чем-то резко отличное от косной материи». Это обобщение я назвал недавно «принципом Гюйгенса».

Живое вещество по весу составляет ничтожную часть планеты. По-видимому, это наблюдается в течение всего геологического времени, т.е. геологически вечно.

Оно сосредоточено в тонкой, более или менее сплошной, пленке по поверхности суши в тропосфере – в лесах и в полях – и проникает весь Океан. Количество его исчисляется долями, не превышающими десятых долей процента биосферы по весу, порядка, близкого к 0,25%. На суше оно идет не в сплошных скоплениях на глубину в среднем, вероятно, меньше 3 км. Вне биосферы его нет. В ходе геологического времени оно закономерно изменяется морфологически. История живого вещества в ходе времени выражается в медленном изменении форм жизни, форм живых организмов, генетически между собой непрерывно связанных, от одного поколения к другому, без перерыва.

Веками эта мысль поднималась в научных исканиях; в 1859 г. она, наконец, получила прочное обоснование в великих достижениях Ч.Дарвина (1809-1882) и А.Уоллеса (1882-1913). Она вылилась в учение об эволюции видов – растений и животных, в том числе и человека.

Эволюционный процесс присущ только живому веществу. В косном веществе нашей планеты нет его проявлений. Те же самые минералы и горные породы образовались в криптозойской эре, какие образуются и теперь. Исключением являются биокосные природные тела, всегда связанные так или иначе с живым веществом.

Изменение морфологического строения живого вещества, наблюдаемое в процессе эволюции, в ходе геологического времени, неизбежно приводит к изменению его химического состава. Этот вопрос сейчас требует экспериментальной проверки...

6.Если количество живого вещества теряется перед косной и биокосной массами биосферы, то биогенные породы (т.е. созданные живым веществом) составляют огромную часть ее массы, идут далеко за пределы биосферы.

Учитывая явления метаморфизма, они превращаются, теряя всякие следы жизни, в гранитную оболочку, выходят из биосферы.

Гранитная оболочка Земли есть область былых биосфер. В замечательной по многим мыслям книге Ламарка «Hydrogeology» (1802) живое вещество, как я его понимаю, являлось создателем главных горных пород нашей планеты...

7.Младшие современники Ч.Дарвина – Д.Д.Дана (1813-1895) и Д.Ле Конт (1823-1901) – два крупнейших североамериканских геолога – выявили еще до 1859 г. эмпирическое обобщение, которое показывает, что эволюция живого вещества идет в определенном направлении.

Это явление было названо Дана *цефализацией*, а Ле Контом – *психозойской эрой*...

8.Эмпирические представления о направленности эволюционного процесса – без попыток теоретически обосновать – идут глубже, в XVIII в. Уже Бюффон (1707-1788) говорил о царстве человека, в котором он живет, основываясь на геологическом значении человека.

Эволюционная идея была ему чужда. Она была чужда и Л.Агассицу (1806-1873), введшему в науку идею о ледниковом периоде. Агассиц жил уже в эпоху бурного расцвета геологии. Он считал, что геологически наступило царство человека, но из богословских представлений высказывался против эволюционной теории. Ле Конт указывает, что Дана, стоявший раньше на точке зрения, близкой к Агассицу, в последние годы жизни принял идею эволюции в ее тогда обычном, дарвинском понимании. Разница между представлениями о психозойской эре Ле Конта и цефализацией Дана исчезла...

Правильность принципа Дана (психозойская эра Ле Конта), который оказался вне кругозора наших палеонтологов, может быть легко проверена теми, кто захочет это сделать, по любому современному курсу палеонтологии. Он охватывает не только все животное царство, но ярко проявляется и в отдельных типах животных.

Дана указывал, что в ходе геологического времени, говоря современным языком, т.е. на протяжении двух миллиардов лет, по крайней мере, а наверное много больше, наблюдается (скачками) усовершенствование – рост – центральной нервной системы (мозга), начиная от ракообразных, на которых эмпирически и установил свой принцип Дана, и от моллюсков (головоногих) и кончая человеком. Это явление и названо им *цефализацией*. Раз достигнутый уровень мозга (центральной нервной системы) в достигнутой эволюции не идет уже вспять, только вперед.

9.Исходя из геологической роли человека, А.П.Павлов (1854-1929) в последние годы своей жизни говорил об антропологической эре, нами теперь переживаемой. Он не учитывал возможности тех разрушений духовных и материальных ценностей, которые мы сейчас переживаем вследствие варварского нашествия немцев и их союзников, через десять с небольшим лет после его смерти, но он правильно подчеркнул, что человек на наших глазах становится могучей геологической силой, все растущей.

Эта геологическая сила складывалась геологически длительно, для человека совершенно незаметно. С этим совпало изменение (материальное прежде всего) положения человека на нашей планете.

В XX веке впервые в истории Земли человек узнал и охватил всю биосферу, закончил географическую карту планеты Земли, расселился по всей

ее поверхности. Человечество своей жизнью стало единым целым. Нет ни одного клочка Земли, где бы человек не мог прожить, если бы это было ему нужно... Перелеты и перевозки достигли скорости нескольких сотен километров в час, т на этом они еще не остановились. Все это результат цефализации Дана (1856), роста человеческого мозга и направляемого им его труда.

В ярком образе экономист Л.Брентано иллюстрировал планетную значимость этого явления. Он подсчитал, что, если бы каждому человеку дать один квадратный метр и поставить всех людей рядом, они не заняли бы даже всей площади маленького Боденского озера на границе Баварии и Швейцарии. Остальная поверхность Земли осталась бы пустой от человека. Таким образом, все человечество, вместе взятое, представляет ничтожную массу вещества планеты. Мощь его связана не с его материей, но с его мозгом, с его разумом и направленным этим разумом его трудом.

В геологической истории биосферы перед человеком открывается огромное будущее, если он поймет это, и не будет употреблять свой разум и свой труд на самоистребление.

10. Геологический эволюционный процесс отвечает биологическому единству и равенству всех людей – *Homo sapiens* и его геологических предков *Sinanthropus* и др., потомство которых для белых, красных, желтых и черных рас – любым образом среди них всех – развивается безостановочно в бесчисленных поколениях. Это закон природы. Все расы между собой скрещиваются и дают плодovitое потомство.

В историческом состязании, например в войне такого масштаба, как нынешняя, в конце концов, побеждает тот, кто этому закону следует. Нельзя безнаказанно идти против принципа единства всех людей как закона природы. Я употребляю здесь понятие «закон природы», как это теперь все больше входит в жизнь в области физико-химических наук как точно установленное эмпирическое обобщение.

Исторический процесс на наших глазах коренным образом меняется. Впервые в истории человечества интересы народных масс – всех и каждого – и свободной личности определяют жизнь человечества, являются мерилom его представлений о справедливости. Человечество, взятое в целом, становится мощной геологической силой. И перед ним, перед его мыслью и трудом становится вопрос о перестройке биосферы в интересах свободно мыслящего человечества как единого целого.

Это новое состояние биосферы, к которому мы, не замечая этого, приближаемся, и есть «ноосфера».

11. В 1922-1923 гг. на лекциях в Сорбонне в Париже я принял как основу биосферы биогеохимические явления. Часть этих лекций была напечатана в моей книге «Очерки геохимии».

Приняв установленную мною биохимическую основу биосферы за исходное, французский математик и философ бергсонианец Е. Леруа в своих лекциях в Колледж де Франс в Париже ввел в 1927 г. понятие ноосферы как современной стадии, геологически переживаемой биосферой. Он подчеркивал при этом, что он пришел к такому представлению вместе со своим другом, крупнейшим геологом и палеонтологом Тейяром де Шарденом, работающим теперь в Китае.

12. Ноосфера есть новое геологическое явление на нашей планете. В ней впервые человек становится крупнейшей геологической силой. Он может и должен перестраивать коренным образом по сравнению с тем, что было раньше. перед ним открываются все более и более широкие творческие возможности. И, может быть, поколение моей внучки уже приблизится к их расцвету.

Здесь перед нами встала новая загадка. Мысль не есть форма энергии. Как же она может изменить материальные процессы? Вопрос этот до сих пор не разрешен. Его поставил впервые, сколько я знаю, американский ученый, родившийся в Львовe, математик и биофизик Альфред Лотка. Но решить его он не смог.

Как правильно сказал некто Гете (1749-1832), не только великий поэт, но и великий ученый. В науке мы можем знать только, *как* произошло что-нибудь, *а не почему и для чего*.

Эмпирические результаты такого «непонятного» процесса мы видим кругом нас на каждом шагу.

Минералогическая редкость – самородное железо – вырабатывается теперь в миллиардах тонн. Никогда не существовавший на нашей планете самородный алюминий производится теперь в любых количествах. То же самое имеет место по отношению к почти бесчисленному множеству вновь создаваемых на нашей планете искусственных химических соединений (биогенных культурных минералов). Масса таких искусственных минералов непрерывно возрастает. Все стратегическое сырье относится сюда.

Лик планеты – биосфера – химически резко меняется человеком сознательно и главным образом бессознательно. Меняется человеком физически и химически воздушная оболочка суши, все ее природные воды.

В результате роста человеческой культуры в XX в. все более резко стали меняться (химические и биологические) прибрежные моря и части Океана.

Человек должен теперь принимать все больше и больше меры к тому, чтобы сохранить для будущих поколений никому не принадлежащие морские богатства. Сверх того, человеком создаются новые виды и расы животных и растений.

В будущем нам рисуются как возможные сказочные мечтания: человек стремится выйти из предела своей планеты в космическое пространство. И, вероятно, выйдет.

В настоящее время мы не можем не считаться с тем, что в переживаемой нами великой исторической трагедии мы пошли по правильному пути, который отвечает ноосфере.

Историк и государственный деятель только подходят к охвату явлений природы с этой точки зрения.

13. Ноосфера – последнее из многих состояний эволюции биосферы в геологической истории – состояние наших дней. Ход этого процесса только начинает нам выясняться из изучения ее геологического прошлого в некоторых своих аспектах.

Приведу несколько примеров. Пятьсот миллионов лет тому назад, в кембрийской геологической эре, впервые в биосфере появились богатые кальцием скелетные образования животных, а растения – больше двух миллиардов лет тому назад. Это кальциевая функция живого вещества, ныне мощно развита, была одной из важнейших эволюционных стадий геологического изменения биосферы.

Не менее важное изменение произошло 70-110 млн. лет тому назад, во время меловой системы и особенно третичной. В эту эпоху впервые создались в биосфере наши зеленые леса, всем нам родные и близкие. Это другая большая эволюционная стадия, аналогичная ноосфере. Вероятно, в этих лесах эволюционным путем появился человек 15-20 млн. лет тому назад.

Сейчас мы переживаем новое геологическое эволюционное изменение биосферы. Мы входим в ноосферу. Мы вступаем в нее – в новый стихийный геологический процесс – в грозное время, в эпоху разрушительной мировой войны.

Но важен для нас факт, что идеалы нашей демократии идут в унисон со стихийным геологическим процессом, с законами природы, отвечают ноосфере.

Можно смотреть поэтому на наше будущее уверенно. Оно в наших руках. Мы его не выпустим.

Вернадский В.И. Несколько слов о ноосфере //Русский космизм:
Антология философской мысли М., 1993.

Перевір себе!

1. Як формулює В.І.Вернадський проблему необхідності нового погляду на природу?
2. З чим пов'язує В.І.Вернадський поняття «ноосфера»?

О. Чижевський

Олександр Леонідович Чижевський (1897-1964) – видатний російський вчений, біолог, поет і художник, засновник геліо-і космобіології, установив залежність між циклами сонячної активності та багатьма явищами в біосфері. Автор праць: «Структурний аналіз рухомої крові», «Дослідження періодичності всесвітньо-історичного процесу», «Земна луна сонячних бур» та ін. Ідеї О.Чижевського про залежність всього живого, і перш за все людини, від діяльності Сонця сприяють усвідомленню причетності людської діяльності до космічних процесів, формуванню дбайливого відношення до життя у Всесвіті, складанню нового екологічного мислення.

Колыбель жизни и пульсы Вселенной

В наши дни в области наук о природе происходит процесс, имеющий огромную важность: применение методов одних наук к другим и синтетическое объединение различных наук воедино. Так все плотнее связываются математика, физика, химия, биология и т.д.

Но есть область науки, куда с огромными трудностями проникают лучи этого благодетельного синтеза. Ряд наук с огромным упорством отстаивает свою независимость, охраняет свои многолетние позиции и границы, несмотря на все учащающиеся атаки «противников» – накопление новых фактов, открытие новых законов.

В то же время где-то в глубоком подполье, в подземных пластах человеческой мысли, мало-помалу накапливаются наблюдения огромной важности и созревают первоначальные порывы грандиозных обобщений будущего. И если кто-то, стоя на поверхности этого оживающего океана, зло и остро смеется над потугами связать мир астрономических и мир биологических явлений, то в глубине человеческого сознания уже много тысячелетий зреет вера, что эти два мира, несомненно, связаны одни с другим. И эта вера, постепенно обогащаясь наблюдениями, переходит в знание. Нас перестают уже удивлять самые поразительные открытия.

Теперь мы можем сказать, что наука о природе идея о единстве и связанности всех явлений в мире достигали той ясности и глубины, какой они мало-помалу достигают в наши дни. Но наука о живом организме и его проявлениях пока еще чужда расцвету этой уникальной идеи единства всего живого со всем мирозданием. Создается впечатление, что органический мир словно вырван из природы, поставлен насильно над нею и вне ее. Для живого, согласно такому воззрению, существует только одна среда – само живое. С окружающим же миром – всею природою – оно может как бы не считаться, ибо живое – победитель мертвого. И при таком воззрении живое перестает быть реальностью и становится подобно абстракции, геометрической форме или математическому знаку. Увы, оно стало весьма характерным и рушиться лишь тогда, когда какие-либо стихийные катастрофы, мировые катаклизмы поражают живым. Только тогда, когда миллионы человеческих жизней в одно мгновение смываются раскаленной лавой или волнами океана, при землетрясениях или когда целые области гибнут от голода, только тогда человек начинает сознавать ничтожество своей физической организации перед физическими силами природы.

А между тем всегда, от начала веков как в бурные, так и в мирные эпохи своего существования, живое связано со всей окружающей природой миллионами невидимых, неуловимых связей с атомами природы всеми атомами своего существа. Каждый атом живой материи находится в постоянном непрерывном соотношении с колебаниями атомов окружающей среды – природы; каждый атом живого резонирует на соответствующие колебания атомов природы. И в этом воззрении сама живая клетка является наиболее чувствительным аппаратом, регистрирующим в себе все явления мира и отзывающимися на эти явления соответствующими реакциями своего организма. Итак, возникает основной вопрос: можем ли мы изучать организм как нечто обособленное от космотеллурической среды? Нет, не можем, ибо живой организм не существует в отдельности, вне этой среды, и все его функции неразрывно связаны с нею.

Действительно, физические и химические процессы, происходящие в окружающей среде, вызывают соответствующие изменения в физико-химических, физиологических отправлениях живого организма, отражаясь на его сердечнососудистой, его нервной деятельности, на его психике и, наконец, на его поведении. Так, колебания атмосферного давления, степень влажности воздуха, температура, количество света и т.д. вызывают колебания в состояниях многих функций нашего организма, нашего нервного тонуса, в той или иной степени и в конце концов отражаясь на нашем поведении.

Бесконечно велико количество и бесконечно разнообразно качество физико-химических факторов окружающей нас со всех сторон среды – природы. Мощные взаимодействующие силы исходят из космического пространства. Солнце, Луна, планеты и бесконечное число небесных тел связаны с Землей невидимыми узами. Движение Земли управляется силами тяготения, которые вызывают в воздушной, жидкой и твердой оболочках нашей планеты ряд деформаций, заставляют их пульсировать, производят приливы. Положение планет в Солнечной системе влияет на распределение и напряженность электрических и магнитных сил на Земле.

Но наибольшее влияние на физическую и органическую жизнь Земли оказывают радиации, направляющиеся к Земле со всех сторон Вселенной. Они связывают наружные части Земли непосредственно с космической средой, роднят ее с ней, постоянно взаимодействуют с нею, а потому и наружный лик Земли, и жизнь, наполняющая его, являются результатом творческого воздействия космических сил. А потому и строение земной оболочки, ее физикохимия и биосфера являются проявлением строения и механики Вселенной, а не случайной игрой местных сил. Наука бесконечно широко раздвигает границы нашего непосредственного восприятия природы и нашего мироощущения. Не Земля, а космические просторы становятся нашей родиной, и мы начинаем ощущать во всем ее подлинном величии значительность для всего земного бытия и перемещения отдаленных небесных сил и движения их посланников – радиаций...

Таким образом, подавляющее большинство физико-химических процессов, разыгрывающихся на Земле, представляют собой результат воздействия космических сил, которые всецело обуславливают жизненные процессы в биосфере. Поэтому последнюю совершенно необходимо признать методом трансформации космической энергии.

Наше научное мировоззрение еще очень далеко от истинного представления о значении для органического царства космических излучений, которые, кстати сказать, лишь частично изучены нами. Быть может, они и определяют в известных пределах эволюцию органического мира. Но мы в этой области не знаем ровно ничего, кроме того, что эти излучения не могут не оказывать на нас влияния – они должны оказывать его, ибо вся органическая жизнь возникла и развивалась под их влиянием и каждая клетка охвачена и проникнута радиациями, идущими из космических бездн...

Несомненно, что главным возбудителем жизнедеятельности Земли является излучение Солнца, весь его спектр, начиная от коротких – невидимых – ультрафиолетовых волн и кончая длинными – красными, а также все электронные и ионные потоки. Они служат «передатчиками состояний» и

заставляют каждый атом поверхностных оболочек Земли резонировать созвучно тем вибрациям, которые возникли на центральном теле нашей системы. В великом разнообразии проявлений этого резонанса, где наша мысль тонет в беспредельности форм, красок и звуков, мы мало-помалу научились понимать связность и общность разрозненных явлений и представлять их в единой синтетической картине жизни солнечно-земного мира...

Уже много лет назад ученые предположили, что Солнце представляет собой тончайший инструмент, который учитывает все влияния планет соответственными изменениями. Таким образом, и земные явления, зависящие от периодической деятельности Солнца, стоят, так сказать, под контролем планет, которые могут быть во много раз более удалены от нас, чем Солнце. Исследования, произведенные с целью выяснения влияния планет на деятельность Солнца, дали вполне положительные результаты: в периодах солнечной активности обнаруживаются периоды планетных движений. Но и это не предел возможных догадок. Вся Солнечная система является частью системы звезд нашей звездной галактики. Быть может, и эруптивная деятельность на Солнце, и биологические явления на Земле суть соэффекты одной общей причины – великой электромагнитной жизни Вселенной. Эта жизнь имеет свой пульс, свои периоды и ритмы. Наука будущего должна решить вопрос, где зарождаются и откуда исходят эти ритмы.

Статистически мною было установлено, что солнечные пертурбации оказывают непосредственное влияние на сердечно-сосудистую, нервную и другие системы человека, а также на микроорганизмы. Но можем ли мы ограничивать данную область явлений только теми закономерностями, которые были обнаружены? Отнюдь не можем. Мы должны постараться углубить наши исследования по изучению космических явлений. В науке всегда случается так, что в начале обнаруживаются самые грубые явления, прямо бьющие в глаза. К категории таких грубых явлений и следует причислить явления, обнаруженные нами. Но это только начало науки, ее первые шаги, первая попытка. Мы еще далеки от вскрытия тонких деталей, которые, несомненно, существуют в сложном комплексе влияния космической среды на человека. В этой области мы еще ничего не знаем. Более того, вряд ли мы можем сейчас что-либо верно предсказать или верно предвидеть...

В нас должна быть уверенность в том, что процесс развития органического мира не является процессом самостоятельным, автохтонным, замкнутым в самом себе, а представляют собой результат действия земных и космических факторов, из которых вторые являются главнейшими, так как они обуславливают состояние земной среды. В каждый данный момент органический мир находится под влиянием космической среды и самым чутким

образом отражает в себе, в своих функциях перемены или колебания, имеющие место в космической среде...

Мы в качестве примеров берем крайние возможности, вероятность осуществления которых невелика. Вселенная находится в динамическом равновесии, и приток тех или иных энергетических факторов совершается постоянно: одни постепенно увеличиваются или уменьшаются в своем количестве, другие испытывают периодические или аperiodические вибрации. Земная органическая жизнь испытывает на себе все эти изменения в энергетических функциях космической среды, так как живое существо по своим физиологическим свойствам является наиболее чувствительным резонатором...

Развиваясь под непрерывными потоками космических радиаций, живое существо должно было согласовать с ними свое развитие выработать соответствующие приемники, которые бы утилизировали эту радиацию, или защитные приспособления, которые бы охраняли живую клетку от влияния космических сил. Но несомненно лишь одно: живая клетка представляет собой результат космического, солярного и теллурического воздействия и является тем объектом, который был создан напряжением творческих способностей всей Вселенной. И кто знает, быть может, мы, «дети Солнца», сил космоса, которые, проходя окрест Земли, слегка коснулись ее, настроив в унисон дотоле дремавшие в ней возможности.

Мы привыкли придерживаться грубого и узкого антифилософского взгляда на жизнь как на результат случайной игры только земных сил. Это, конечно, неверно. Жизнь же, как мы видим, в значительно большей степени есть явление космическое, чем земное. Она создана под воздействием творческой динамики космоса на инертный материал Земли. Она живет динамикой этих сил, и каждое биение органического пульса согласовано с биением космического сердца – этой грандиозной совокупностью туманностей, звезд, Солнца и планет...

Перед взорами естествоиспытателей в огромном океане земной жизни открывается картина грандиозных и бурных волнений, среди которых отдельный индивид исчезает бесследно. Плавая на утлом челноке по этому морю и преодолевая напор каждой набегающей волны, пловец погружен в шум и смятение бушующей стихии, и горизонт его ограничен ближайшею громадою волн. Море представляется ему хаотическим и беззаконным существом. Но стоит ему подняться высоко над бурной поверхностью, как картина, обозреваемая им, совершенно изменяется. Шум и смятение уже больше не тревожат его, и с высоты он видит, как величественно и мерно движутся

громады волн, то поднимаясь, то опускаясь, и в движении этом он отмечает строгую гармонию.

Хаотическая структура тех или иных явлений в его динамических формах с переменной точки зрения претерпевает то же измерение и превращается в гармоническое движение, образуя ряды правильных синусоидных колебаний, подчиненных в своем движении во времени неодолимым силовым колебаниям космической или солнечной энергии.

Всматриваясь в эту новую развернувшуюся перед нами картину, мы невольно поражаемся тому строгому математическому совершенству, которое, несомненно, проявляется в колебаниях движения указанных явлений во времени, казавшихся ранее нам произвольными и случайными.

Мы видим, как строжайшие качественные и количественные законы управляют их течением, и мы начинаем ощущать всю свою слабость перед этой стихийной жизнью, подчиненной непреодолимым силам, управляющим ими изнутри и извне.

Среди великого разнообразия массовых явлений в разные времена перед нами все ясней и ясней обнаруживается стихийный ритм в их жизни, одновременность в биении их пульса, одновременные смены мощных подъемов глубоких падений...

Медленными, но верными шагами наука подходит к разоблачению основных источников жизни, скрывающихся в отдаленнейших недрах Вселенной. И перед нашими изумленными взорами развертывается картина великолепного здания мира, отдельные части которого связаны друг с другом крепчайшими узами родства, о котором смутно грезили великие философы древности.

В свете этого времени мы видим, как из инертного и аморфного вещества Земли возникают сложнейшие системы, части которых находятся в тончайшем резонансе с различными областями мира. И невольно приходит на ум та древняя идея, что и наше познание явлений природы есть не что иное, как воспринятый нашими органами познания отзвук истинных процессов, происходящих во Вселенной.

На все суждения и выводы естествоиспытателей до недавнего времени ложился определенный отпечаток суждений об автономности жизни биологических объектов, об их независимости от внешних сил мира, об особых путях, под которым движется органический мир. Наука должна вступить на новый, независимый от предвзятых представлений путь исследования и вести бой с косными традициями во имя свободного изучения природы, приближающего нас к истине.

Но, с другой стороны, мы должны подчеркнуть и великое значение науки, изучающей явления природы. Несомненно, человек овладевает силами окружающего нас мира, учится управлять ими, заставляя их работать в свою пользу, или научается защищаться от них, если они несут разрушительные или вредные влияния. В покорении природы и победе над ней заключается конечный итог, конечное торжество человеческого знания.

Но для этого чтобы уметь победить природу, надо ее изучить, и притом изучить до возможной глубины. Без этого глубокого изучения победа над природой невозможна и попытки бороться с ней бессмысленны...

Чижевский А.И. Колыбель жизни и пульсы Вселенной //Русский космизм: Антология философской мысли М., 1993.

Перевір себе!

1. Як формулює О.Л.Чижевський ідею єдності та зв'язку всіх явищ у світі та почуття світу як нероздільного цілого?
2. Яким є підхід вченого до проблеми підкорення природи? Чим він відрізняється від пануючих на ті часи точок зору?

М.К.Рерих

Микола Костянтинович Рерих (1874-1947) – художник, філософ, письменник, мандрівник, суспільний діяч. Він є автором оригінального морально-філософського та релігійно-естетичного вчення про культуру. Цю концепцію важко назвати науковою, однак ідея синтезу, про яку Рерих згадує в даному уривку, має гуманістичне звучання і важлива з точки зору досягнення міжкультурного діалогу.

Синтез

...Теперь же хотелось бы уточнить определение двух понятий, с которыми ежедневно приходится повторять о Культуре и цивилизации. К удивлению, приходится замечать, что и эти понятия, казалось бы, так уточненные своими корнями, уже подвержены перетолкованиям и извращению. Например, до сих пор множество людей полагает вполне возможным замену слова Культура цивилизацией. При этом совершенно упускается, что сам латинский корень Культ имеет глубокое духовное значение, тогда как

цивилизация в корне своем имеет гражданственное, общественное строение жизни. Казалось бы, совершенно ясно, что каждая страна проходит степень общности, т.е. цивилизации, которая в высоком синтезе создает вечное, неистребимое понятие Культуры. Как мы видим на многих примерах, цивилизация может погибать, может совершенно уничтожаться, но Культура в неистребимых духовных скрижалях создает великое наследие, питающее будущую молодую поросль.

Каждый производитель стандартных изделий, каждый фабрикант, конечно, является уже цивилизованным человеком, но никто не будет настаивать на том, что каждый владелец фабрики уже непременно есть культурный человек. И очень может оказаться, что низший работник фабрики может быть носителем несомненной Культуры, тогда как владелец ее окажется лишь в пределах цивилизации. Можно легко себе представить «Дом Культуры», но будет очень неуклюже звучать: «дом цивилизации». Вполне определенно звучит название «культурный работник», но совсем иное будет обозначать – «цивилизационный работник». Каждый профессор университета вполне удовлетворится названием культурного работника, но попробуйте сказать почтенному профессору, что он работник цивилизованный; за такое прозвище каждый ученый, каждый творец почувствует внутреннюю неловкость, если не обиду. Мы знаем выражения «цивилизация Греции», «цивилизация Египта», «цивилизация Франции», но они нисколько не исключают следующего, высшего в свое нерушимости, выражения, когда говорим о великой Culture Египта, Греции, Рима, Франции...

Рерих Н.К. Синтез //Культура и цивилизация. М., 1994.

Культура – почитание света

«Культура есть почитание Света. Культура есть любовь к человеку. Культура есть благоухание, сочетание жизни и Красоты. Культура есть синтез возвышенных и утонченных достижений. Культура есть оружие Света. Культура есть спасение. Культура есть двигатель. Культура есть сердце.

Если соберем все определения Культуры, мы найдем синтез действенного Блага, очаг просвещения и созидательной Красоты».

Осуждение, умаление, загрязнение, уныние, разложение, все порождения невежества не приличны Culture. Ее великое древо питается неограниченным познаванием, просвещенным трудом, неустанным творчеством и подвигом благородным.

Камни великих цивилизаций укрепляют твердыню Культуры. Но на башне Культуры сияет алмаз-адаманти любящего, познающего бесстрашного Сердца.

Любовь открывает эти Врата прекрасные. Как всякий настоящий ключ, и любовь эта должна быть подлинная, самоотверженная, отважная, горячая. Там, где истоки Культуры, там источники горячи, и бьют они из самых недр. Где зародилась Культура, там ее уже нельзя умертвить. Можно убить цивилизацию. Но Культура как истинная духовная ценность бессмертна.

Рерих Н.К. Культура – почитание Света //Культура и цивилизация. М., 1954.

Перевір себе!

1. Якими є, на погляд М.Рериха, відмінності понять «Культура» і «цивілізація»? Чому одне з них автор пише із великої літери, а інше – ні?
2. З якого розуміння культури виходить Рерих у своїй концепції? Чи згодні Ви з ним?

К.Лоренц

Конрад Цахаріус Лоренц (1903-1989) – австрійський вчений, лауреат Нобелівської премії по медицині (1973), засновник етології – науки про поведінку тварин. Професор філософії в Кенігсберзькому університеті, з 1948 року – в університеті Мюнстера, а потім – в Інституті фізіології поведінки ім. М.Планка в Зеевізені. Основний сюжет його досліджень – проблема виявлення основних механізмів та характерних особливостей передісторії та протокультури людини. В своїй видатній книзі «Вісім смертних гріхів цивілізаційної людини» (1973), уривок з якої наведений нижче, Лоренц описував ознаки глобальної кризи культури, неминучої, якщо людство не знайде засоби коеволюційного урегулювання проблем, які виникли в результаті «ідеології росту».

Восемь смертных грехов цивилизационного человечества

Мы рассмотрели восемь различных, но тесно связанных причинными отношениями процессов, угрожающих гибелью не только нашей нынешней культуре, но и всему человечеству как виду.

Это следующие процессы:

1. Перенаселение Земли, вынуждающее каждого из нас защищаться от избыточных социальных контактов, отгораживаясь от них некоторым, в сущности «не человеческим способом», и, сверх того, непосредственно возбуждающее агрессивность вследствие скученности множества индивидов в тесном пространстве.

2. Опустошение естественного жизненного пространства, не только разрушающее внешнюю природную среду, в которой мы живем, но убивающее в самом человеке всякое благоговение перед красотой и величием открытого ему творения.

3. Бог человечества наперегонки с самим собой, подстегивающий гибельное, все ускоряющееся развитием техники, делает людей слепыми ко всем подлинным ценностям не оставляет им времени для подлинно человеческой деятельности – размышления.

4. Исчезновение всех вильных чувств и аффектов вследствие изнеженности. Развитие техники и фармакологии порождает возрастающую нетерпимость ко всему, что вызывает неудовольствие. Тем самым исчезает способность человека переживать ту радость, которая дается лишь ценой тяжких усилий при преодолении препятствий. Приливы страданий и радости, сменяющие друг друга по воле природы, спадают, превращаясь в мелкую зыбь невыразимой скуки.

5. Генетическое вырождение. В современной цивилизации нет никаких факторов, кроме «естественного правового чувства» и некоторых унаследованных правовых традиций, которые могли бы производить селекционное давление в пользу развития и сохранения норм общественного поведения, хотя и с ростом общества такие нормы все более нужны. Нельзя исключить, что многие проявления инфантильности, делающие из значительных групп нынешней «бунтующей» молодежи общественных паразитов, могут быть обусловлены генетически.

6. Разрыв с традицией. Он наступает, когда достигается критическая точка, за которой младшему поколению больше не удастся достичь взаимопонимания со старшими, не говоря уже о культурном отождествлении с ним. Поэтому молодежь обращается со старшими как с *чужой этнической группой*, выражая им свою национальную ненависть. Это нарушение отождествления происходит, прежде всего, от недостаточного контакта между родителями и детьми, вызывающего патологические последствия уже у грудных младенцев.

7. Возрастающая индоктринируемость человечества. Увеличение числа людей, принадлежащих к одной и той же культурной группе, вместе с усовершенствованием технических средств воздействия на общественное

мнение приводит к такой унификации взглядов, какой до сих пор не знала история. Сверх того, внушающее действие доктрины возрастает с массой твердо убежденных в ней последователей, быть может, даже в геометрической прогрессии. Уже и сейчас во многих местах индивид, сознательно уклоняющийся от воздействия средств массовой информации, например, телевидения, рассматривается как патологический субъект. Эффекты, уничтожающие индивидуальность, приветствуется всеми, кто хочет манипулировать большими массами людей. Зондирование общественного мнения, рекламная техника и искусно направленная мода помогают крупным капиталистам по эту сторону «железного занавеса» и чиновникам по ту сторону весьма сходным образом держать массы в своей власти.

8. Ядерное оружие навлекает на человечество опасность, но ее легче избежать, чем опасностей от описанных выше семи других процессов.

Явлениям обесчеловечивания... содействует псевдодемократическая доктрина, согласно которой общественное и моральное поведение человека вообще не определяется устройством его нервной системы и органов чувств, выработанным историей вида, но складывается исключительно под действием «кондиционирования» человека в течение его онтогенеза той или иной культурной средой.

Лоренц К. Обратная сторона зеркала. М.,

Перевір себе!

1. Які ознаки сучасної цивілізації виводить К.Лоренц в праці?
2. Яким чином автор співвідносить небезпечність ядерну з небезпечністю антилюдяності?
3. Чи можна уникнути небезпечностей, які загрожують людській культурі?

Тести до самоперевірки:

Тема №1 «Введення в історію світових та локальних цивілізацій»

1. Цивілізація – це...

- а) система історичних етапів;*
- б) культурно-історична фаза розвитку;*
- в) стадія розвитку людства, що змінила дикість і варварство.*

2. Назвіть послідовно сім етапів в історії світових цивілізацій:

- а) індустріальна;*
- б) антична;*
- в) середньовічна;*
- г) постіндустріальна;*
- д) неолітична;*
- е) передіндустріальна;*
- ж) ранньокласова.*

3. Учені вважають, що майбутнє цивілізацій залежить від...

<i>1) С.М.Булгаков;</i>	<i>а) соціального середовища;</i>
<i>2) І.Кант;</i>	<i>б) волі випадку;</i>
<i>3) Г.В.Плеханов;</i>	<i>в) небесних світил;</i>
<i>4) М.Д.Кондратьєв;</i>	<i>г) законів природи.</i>

4. Закони історії цивілізації вивчають:

<i>1) статистики;</i>	<i>а) цивілізацію в період порушення рівноваги;</i>
<i>2) соціодинаміки;</i>	<i>б) цивілізацію у стійко-рівноважному руслі;</i>
<i>3) соціогенетики;</i>	<i>в) внутрішній саморозвиток суспільства.</i>

5. Історія цивілізацій у поглядах учених – це...

<i>1) Геродот;</i>	<i>а) сховища матеріальної культури;</i>
<i>2) А.Тойнбі;</i>	<i>б) круговорот локальних цивілізацій;</i>
<i>3) К.Ясперс;</i>	<i>в) круговорот подій;</i>
<i>4) Л.Гумільов;</i>	<i>г) результат діяльності «пасіонарних» осіб;</i>
<i>5) П.Сорокін;</i>	<i>д) «ось світової історії».</i>

6. Назвіть послідовно основні етапи перехідного періоду від однієї цивілізації до іншої:
- а) *патова ситуація;*
 - б) *латентний етап;*
 - в) *обвальна ситуація;*
 - г) *завершальний етап.*
7. У своїх дослідженнях учені вважали, що цивілізація – це:
- 1) *Л.Морган;* а) *фаза заходу культури;*
 - 2) *О.Шпенглер;* б) *динамічна освіта еволюційного типу;*
 - 3) *А.Тойнбі;* в) *класове суспільство, що приходить на зміну варварству.*
8. Історія цивілізації (за Г.Гегелем) розвивалася через світовий розум, дух і досягла:
- 1) *Стародавній Схід;* а) *старості, повну сили та розуму;*
 - 2) *Греція;* б) *зрілості;*
 - 3) *Рим;* в) *юності;*
 - 4) *Німецький світ;* г) *дитячого стану.*
9. Назвіть основні праці учених з історії цивілізації:
- 1) *К.Ясперс;* а) *«Повстання мас»;*
 - 2) *А.Тойнбі;* б) *«Занепад Європи»;*
 - 3) *Х.Ортега-і-Гассет;* в) *«Збагнення історії»;*
 - 4) *О.Шпенглер;* г) *«Витоки історії та її мета»;*
 - 5) *П.Сорокін;* д) *«Людина, цивілізація, суспільство».*

Тема №2 «Теорія культурно-історичних цивілізацій»

1. Назвіть основну причину зміни цивілізацій:
- а) *застій в економіці;*
 - б) *деградація суспільства;*
 - в) *непомірно зростаючі потреби мас і неможливість їх задовольнити.*
2. Перелічите «п'ять живих цивілізацій» останнього тисячоліття (за А.Тойнбі):
- а) *західне суспільство, об'єднане християнством;*
 - б) *православно-християнське суспільство (візантійське та ін.);*

- в) ісламське суспільство;
- г) індуїстське суспільство;
- д) капіталістичне суспільство;
- е) рабовласницьке суспільство;
- ж) далекосхідне суспільство (Південно-Східна Азія).

3. Кожна цивілізація у своєму розвитку проходить наступні фази (за А.Тойнбі). Визначити вірну послідовність:

- а) зростання;
- б) генезис;
- в) розпад;
- г) надлом.

4. Назвіть послідовно від низу до верху п'ять рівнів («поверхів») структури кожної цивілізації (за Ю.Яковцем):

- а) людина і сім'я;
- б) духовний світ людини;
- в) культурологія;
- г) сукупність етичних норм, закріплених у традиціях і нормах права;
- д) ідеологія, світогляд.

5. Основою цивілізації є людина, сім'я . Назвати п'ять основних функцій сім'ї за Ю Яковцем:

- а) збереження і відтворення біосоціального типу людини;
- б) придбання початкових знань і навичок;
- в) зміни поколінь;
- г) формування і задоволення життєвих потреб;
- д) формування інтересів і волі людини;
- е) подолання соціальних і політичних відмінностей;
- ж) формування національної свідомості.

6. Назвіть послідовно фази життєвого циклу (період від зародження системи і до її загибелі):

- 1) зародження; 2) латентний період; 3) народження ; 4) ствердження;
- 5) розповсюдження; 6) перетворення; 7) зрілість; 8) суперечності;
- 9) дряхління; 10) криза; 11) реліктове існування; 12) відмирання.

7. Вкажіть на суцільній кривій різні фази динаміки цивілізацій:

Фази:

Назви фаз:

1) A1 – A2;	а) кризи;
2) A2 – A3;	б) зародження;
3) A3 – A4;	в) становлення;
4) A4 – A5;	г) реліктова;
5) A5 – A6;	д) дряхління;
6) A6 – A7;	е) зрілість.

8. Визначите, що було головним змістом перевороту у сфері моральності та ідеології на рубежі нової ери (за К. Ясперсом та його «теорії осьового часу»):

- а) формування світових релігій;*
- б) проведення олімпійських ігор;*
- в) зростання населення Землі;*
- г) створення писемності.*

Тема №3 «Стародавні цивілізації»

1. Виникненню сучасного типу людини біологічно еволюційно сприяло (назвати п'ять ознак):

- а) формування мозку, здатного і узагальнювати інформацію;*
- б) прямоходження;*
- в) використання знарядь праці;*
- г) різноманітна їжа;*
- д) статеві розподіл праці;*
- е) засвоєння вогню.*

2. Початком історії цивілізації прийнято вважати епоху неоліту (VII-V тис. років до н.е.) – неолітична революція. Чим вона характеризується? Надати одне визначення:

- а) переходом від господарства, що присвоює до того, яке виробляє;*
- б) переходом від кам'яного століття до мідно-бронзового;*
- в) переходом до приватної власності.*

3. Антична цивілізація – це цивілізація (назвати дві цивілізації):

- а) давнього Єгипту;*
- б) стародавньої Греції;*
- в) стародавнього Китаю;*

- г) *стародавнього Риму.*
 д)
4. Який науково-просвітницький осередок античного світу вважався першим дослідницьким інститутом?
 а) *римська ораторська школа;*
 б) *Олександрійський музей;*
 в) *храм Аполлона Лікійського;*
 г) *Мусейон.*
5. Назвіть видатний архітектурний пам'ятник, що був присвячений богині Афіні Палладі:
 а) *Кносський палац;*
 б) *Парфенон;*
 в) *Мавзолей в Галікарнасі;*
 г) *Храм в Ефесі.*
6. Обрати засновників світових релігій:
 1) *Сиддхартхе (Гаутама);* а) *іслам;*
 2) *Ісус Христос;* б) *буддизм;*
 3) *Мухаммед (Магомет);* в) *християнство.*

Тема №4 «Феодально-капіталістичні цивілізації»

1. Назвіть п'ять характерних ознак середньовічної цивілізації:
 а) *панування світових цивілізацій;*
 б) *економічна зацікавленість у праці;*
 в) *боротьба монархій за єдину державу;*
 г) *хрестові походи;*
 д) *падіння Візантії;*
 е) *наукові відкриття і винаходи;*
 ж) *зростання чисельності міського населення і поліпшення умов їх життя.*
2. Визначите, чим збагатила скарбницю історичної спадщини епоха передіндустріальної цивілізації (обрати п'ять особливостей):
 а) *зльотом духовного життя (Ренесанс);*
 б) *загальнотехнічної революцією;*
 в) *економічними відносинами і межами ринку, що все розширюються;*

- г) зародженням монополій;
- д) формуванням стабільних абсолютистських національних держав, купецьких і парламентських республік;
- е) географічними відкриттями і формуванням світових колоніальних імперій.

3. Найважливіші наукові відкриття в епоху індустріальної цивілізації були зроблені в галузі (назвати авторів):

1) у теорії еволюції;	а) Д. Менделєєв;
2) у генетиці;	б) Л. Пастер;
3) у мікробіології;	в) Г. Мендель;
4) у періодичній таблиці;	г) Ч. Дарвін.

4. Назвіть головні підсумки НТР ХХ століття (п'ять підсумків):

- а) інтеграція наукового і технічного прогресу;
- б) зміна форм організації виробництва (перехід від монополізації до деконцентрації);
- в) розширення сфер застосування НТР;
- г) створення зброї масового знищення;
- д) масове залучення у виробництво наукових ідей, перехід до екологічно чистих, ресурсозберезувальних технологій;
- е) розпад колоніальної системи.

5. Якими є головні тенденції у сфері ідеології та етики індустріальної цивілізації (назвати п'ять тенденцій):

- а) втрата світовими релігіями панування в політиці та економіці;
- б) прорив атеїзму, віра у всемогутність науки та розуму;
- в) формування еліти суспільства;
- г) ідеологія і мораль підпорядковані вимогам ринку;
- д) тимчасове панування утопічної ідеології (комунізму);
- е) глибока криза в ідеології і моралі з радикальними змінами в побуті, сім'ї.

Тема №5 «Становлення постіндустріальної цивілізації»

1. Перелічіть три основні чинники, що приховують у собі загрозу для майбутнього суспільства постіндустріальної цивілізації (за Ф.Бааду, Німеччина):

- а) ефективність сучасної зброї;*
- б) духовна і моральна деградація людей;*
- в) парниковий ефект;*
- г) нездатність відповідальних політиків вирішувати нагальні проблеми;*
- д) прискорення зростання населення.*

2. Назвіть основні тенденції відродження високої (елітарної) культури в перехідний період до постіндустріальної цивілізації (назвати чотири тенденції):

- а) гуманізація суспільства, підйом духовної сфери, творчих здібностей людини із зростаючими критеріями і гармонізацією особистості;*
- б) високотехнологічна інформатизація мистецтва й естетичної освіти;*
- в) становлення високої культури як економічного ресурсу на швидко зростаючому ринку товарів інтелектуальних форм;*
- г) інтернаціоналізація духовного життя (але без уніфікації та стандартизації культури) з відродженням національних культур та інтенсивного обміну між ними;*
- д) ліквідація неписьменності населення економічно відсталих регіонів планети Земля.*

3. Назвіть головні риси технологічного способу виробництва постіндустріальної цивілізації (назвати п'ять рис):

- а) гуманізація техніки;*
- б) автоматизація виробництва;*
- в) підвищення наукоємного виробництва;*
- г) мініатюризація техніки;*
- д) екологізація виробництва;*
- е) поєднання локалізації та інтернаціоналізації виробництва;*
- ж) радикалізація суспільного виробництва.*

4. Яка верства населення в перехідний період до постіндустріального суспільства перетворюється на «вибухову силу», може стати основою соціального перевороту?

- а) буржуазія;*
- б) робітничий клас;*
- в) пенсіонери;*
- г) службовці.*

5. Що заперечує ренесанс культури в ХХІ столітті?
- а) оновлення науки;*
 - б) масову антикультуру;*
 - в) вкладення капіталу на становлення культури;*
 - г) інтенсивний обмін в межах національних культур.*
6. Назвіть тенденцію ХХІ ст. в галузі релігії та моральності, яка спрямована на заперечення віри, науки і всіх моральних правил:
- а) відродження ортодоксальних релігій;*
 - б) розповсюдження нігілізму;*
 - в) поява багатьох нових релігійних течій.*

Тема №6 «Співвідношення культури і цивілізації»

1. В контексті якого історичного періоду поняття цивілізації вперше було застосовано у поєднанні з культурою?
- а) в первісному суспільстві;*
 - б) в стародавніх цивілізаціях (Стародавній Схід);*
 - в) в античності;*
 - г) у Середньовіччі;*
 - д) у Відродженні;*
 - ж) в епоху Просвітництва.*
2. За якими причинами явища «культура» і «цивілізація» ототожнювались дослідниками світового суспільного розвитку?
- а) за відсутністю рефлексії місця культури у змісті історії;*
 - б) у зв'язку з осмисленням наукою ситуації культурної єдності в умовах державної роздрібненості;*
 - в) за уявленням, що культура і цивілізація однаково мають душу, вони релігійні, символічні та ієрархічні.*
3. Які два типи цивілізаційного розвитку в історії людства вказують на те, що стратегія цивілізації визначається культурою?
- а) індустріальна та постіндустріальна;*
 - б) традиційна та техногенна;*
 - в) світова та локальна.*

4. В які історичні періоди суспільного процесу найбільш різко виявляється незбіжність культури і цивілізації?
- а) в період бурхливого цивілізаційного розвитку;*
 - б) в період становлення нової цивілізації;*
 - в) на зламах цивілізаційного розвитку.*
5. Надайте назву культурі, яка розглядається як накопичення загальнолюдських цінностей, що сприяють виживанню та розвитку людства як єдиного цілого:
- а) метакультура;*
 - б) масова культура;*
 - в) елітарна культура;*
 - г) народна культура.*
6. Яка культура спрямована на невтручання в природу, в протилежному випадку – це має призвести до найгострішої проблеми сучасної цивілізації – екологічної?
- а) антична;*
 - б) східна;*
 - в) середньовічна.*
7. Для подолання техногенної кризи найважливішою умовою є революційні зміни в розвитку інженерії. Який етап саме цього розвитку пов'язаний з умовами буття техніки?
- а) логіко-гносеологічний етап;*
 - б) етап логічного осмислення інженерного мислення та діяльності;*
 - в) етап соціокультурного осмислення.*

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

А

Авторитаризм – (фр *autoritarism*, від лат – *autoritas* вплив, влада, наказ) – державно-політичний режим, стиль громадського життя, що характеризується зосередженням влади в руках однієї особи або окремої групи, обмеженням, звуженням політичних прав та свобод громадян і суспільно-політичних організацій. **А.** – це суспільство жорстоких законів, дотримання яких влада домагається силовими методами; це суспільний лад, де закон підпорядкований владі.

Альтруїзм – (фр. *altruisme*, від лат. *alter* - інший) – моральний принцип, що виявляється в турботі людини про благо інших; моральний принцип, протилежний егоїзмові.

Аномія – (фр. *anomie*, і грец. *a-nomos* – беззаконня, букв. відсутність регуляції, «безнормність») – термін, введений Е.Дюркгеймом для опису стану суспільства, що характеризується розпадом системи традиційних моральних цінностей і норм, відсутністю чіткої моральної регуляції поведінки індивідів. Стан **А.** характерний для суспільства в період переходу від однієї культурної епохи до іншої.

Античність – (від лат. *antiquitas* – давнина, старовина) у широкому розумінні – стародавня епоха, у найуживанішому – історія й культура Греції та Риму.

Антропосоціогенез – (від грец. *antropos* – людина, лат *societas* – суспільство і грец. – походження, виникнення) – 1) філософсько-матеріалістична концепція походження людини і суспільства; 2) процес історико-еволюційного формування фізичного типу людини разом з її становленням як суб'єкта суспільних відносин і доцільної перетворювальної діяльності, творця культури.

Антропоцентризм – (від грец. *antropos* – людина і *centrum* - центр) – пізнавальна ситуація, в якій предметом дослідження є людина.

Археологія – (від грец. *arche* – древній і *logos* – слово, вчення) – наука, що вивчає історичне минуле людства на основі пошуків і дослідження речових пам'яток.

Асиміляція культурна – (від лат *assimilato* - уподібнення) – принцип культурної політики, пов'язаний з поглинанням однієї культури іншою, панівною.

Б

Брахманізм – друга стадія (I тис до н.е.) формування індуїзму, що розвинувся внаслідок пристосування до ведичної релігії індо-арійських племен, місцевих культів індійського автохтонного населення. Верховні боги – Брахма, Вішну і Шива.

Бронзовий вік – назва історичного періоду в розвитку людства, характерною ознакою виготовлення і поширення бронзових знарядь праці та ін. Хронологічні межі коливаються залежно від територій, про які йдеться. **Б.в.** поділяються на три періоди: ранній, середній та пізній. На території України **Б.в.** датується 2700-1200 рр. до н.е.

Буддизм – одна з трьох (поряд з християнством та ісламом) світових релігій. Виник у стародавній Індії в IV-V ст. до н.е. Засновником **Б.** вважається Сідхартха Гаутама. **Б.** асимілював елементи брахманізму, даосизму та ін. релігій. В Індії до XII ст. розчинився в індуїзмі, істотно вплинув на нього. Характерні ознаки **Б.** – відсутність протиставлення суб'єкта й об'єкта і Бога як творця. У процесі розвитку в **Б.** склався культ Будди.

В

Вандалізм – безжальне і безглузде знищення культурних та матеріальних цінностей. Термін походить від назви германських племен, які в 455 р. пограбували Рим, знищивши при цьому багато пам'яток античної культури.

Варварство (від варвари) – за культурно-історичною періодизацією американського і етнографа Л.Моргана, що утвердилась у науці 18-19 ст. – середня з трьох епох розвитку людства (дикунство, варварство, цивілізація). Початок **В.** бере з винайдення гончарного виробництва, завершується появою писемності.

Відродження, Ренесанс (фр. *renaissance*, італ. *renascimento*) – період у культурному та ідейному розвитку країн Західної і Центральної Європи, а також деяких країн Східної Європи (в Італії XIV-XVI ст., в інших країнах – кінець XV-XVI ст.), перехідний від середньовічної культури до культури нового часу. Термін **В.** запровадив італієць Дж. Вазарі в XVI ст. на означення зв'язку з античною культурною спадщиною. **В.** виникло і мало найяскравіший прояв в Італії.

Г

Глобальні проблеми – це проблеми, що мають планетарний характер, торкаються інтересів не окремого регіону, а людства загалом; несвоєчасність їх розв'язання загрожує існуванню людства; **Г.п.** потребують спільних зусиль усіх держав і народів; надзвичайно динамічні (запобігання ядерній війні, освоєння космосу, океану, подолання економічної відсталості, епідемії та хвороби, доля прийдешніх поколінь, а також екологічні, енергетичні, сировинні, продовольчі, демографічні проблеми).

Громадянське суспільство – сукупність існуючих у суспільстві відносин особистостей: сімейних, соціальних, економічних, культурних, релігійних та ін., що розвиваються поза межами втручання держави, директивного регулювання та регламентації. Розвинене **Г.с.** передбачає існування демократичної правової держави, покликаної захищати інтереси і права громадян.

Гуманізм – (від лат. *humanus* – людський) – вчення про самоцінність людини, яке утверджує людину як смисл й основу буття.

Д

Даосизм – (від кит дао – шлях, закон, принцип) – 1) один з основних напрямів давньокитайської філософії, що виник у IV-III ст. до н.е. Центральне поняття – дао; 2) одна з китайських релігій, що виникла у II ст. до н.е. Головний канонічний твір «Лао-цзи». Д. існував до середини XX ст. як народна релігія, що ввібрала елементи конфуціанства і буддизму. Основна мета послідовників – досягти довголіття за допомогою певних методів (дієта, фізичні вправи тощо).

Деградація – (від лат. *degradatio* – поступово погіршення, зниження) – розвиток, якому притаманні занепад, рух від вищого до нижчого, зменшення або втрата позитивних якостей.

Демократизація – процес подолання авторитарного управління суспільним життям шляхом законодавчого забезпечення демократичних прав і свобод, самоврядування народу.

Дикунство – за культурно-історичною періодизацією Л.Моргана, умовна назва першого етапу історії людства, що завершується виникненням гончарства.

Догматизм – незмінний підхід до проблем, що ігнорує конкретні умови місця і часу, оперування догмами, тобто відірваними від життя положеннями.

Е

Екологічна криза – погіршення навколишнього середовища, що свідчить про порушення цілісності природи (забруднюються річки, озера, моря, повітря, зростають шумові навантаження, особливо в містах, захаращуються великі території різноманітними відходами, зменшуються природні компоненти і видовий склад тваринного й рослинного світу, деградують ґрунти тощо).

Економічна криза – одна з фаз (криза, депресія, поживлення, зростання) економічного циклу. Полягає в абсолютному скороченні виробництва, недовантаженні виробничих потужностей, масових банкрутствах, зростанні безробіття, зниженні життєвого рівня, нестабільності грошово-кредитної і валютно-фінансової систем. **Е.к.** має тимчасовий характер і повторюється періодично.

Еліта – (фр. *elite* – краще, добірне, від. лат. *eligo* – вибираю) – 1) найвидатніші представники будь-якої частини суспільства, вищі соціальні прошарки в системі соціальної ієрархії; 2) необхідна складова соціальної структури, вищий привілейований прошарок, який здійснює функції управління, розвитку культури тощо.

Епоха – (від грец. *epos* – зупинка, припинення, затримка) – тривалий часовий період, що характеризується значними подіями, явищами, процесами в природі, суспільстві, науці, мистецтві, які визначають його своєрідність (напр.. епоха відродження, епоха соціалізму).

Етноцентризм – (від грец. *ethnos* – група, плем'я і лат. *centrum* - центр) – властивість етнічної самосвідомості сприймати й оцінювати всі явища оточуючого світу крізь призму традицій і цінностей власної етнічної групи.

З

Загальнолюдські цінності – світоглядні ідеали, моральні норми, що відображають духовний досвід людства сприяють консолідації суспільства. Не залежить від класових інтересів, симпатій, уподобань, однакові для всіх

представників усіх класів і верств суспільства. Особливо яскраво виражені у віровченнях світових релігій.

Закон соціальний – необхідні, істотні, відносно стійкі та повторювані відносини і зв'язок між суспільними суб'єктами, соціальними явищами і процесами. Залежно від ступеня спільності й тривалості дії. **З.с.** поділяються на загальні, що діють упродовж усієї історії людства; специфічні, що діють на певних історичних етапах, у певних суспільно-економічних формаціях або типах суспільства; часткові, що діють протягом буття тієї чи іншої формації, в одному типі суспільства.

Залізний вік – загальноприйнята назва періоду розвитку людства, що настав на поч. 1 тис. до н.е. з поширенням металургії, заліза і виготовлення залізних знарядь праці і зброї. В епоху **З.в.** у більшості народів Євразії відбувався розвал первісного ладу і перехід до класового суспільства.

Засоби масової інформації – установи, створювані для збирання, обробки й відкритого, публічного передавання за допомогою спеціальних технічних засобів масової інформації; виконують такі соціальні функції: інформаційну, освітньо-просвітницьку, критики і контролю, формування громадської думки та ін. До **З.м.і.** належать преса, радіо, телебачення, довідники, кіно-, звуко- і відеозаписи.

I

Ідеал – (фр. *ideal*, від грец. *idea* – ідея, первообраз) – позитивне емоційно забарвлене уявлення людини про щось чи про когось, що вважається найбажанішим, найкращим, бездоганим, ідеальним. Ідеали визначаються життєві цілі й сутність життя людини, її потреби і поведінку. З віком ідеали людини можуть змінюватися.

Ідеологія – (від грец. *idea* – початок, основа, первообраз і *logos* – слово, вчення) – система політичних, правових, релігійних, етичних і філософських поглядів та ідей, що відбивають ставлення людей до дійсності й трансформації з позицій цілей, ідеалів, прийнятих різними соціальними суб'єктами; соціальні програми діяльності, спрямованої на зміну або закріплення (зміцнення, посилення) існуючої системи суспільних відносин.

Індивід (від лат *individuum* – неподільне, особа) – окремий представник людського роду, тієї чи іншої спільноти людей. У цьому понятті у

найзагальнішій і найабстрактнішій формах фіксується власне факт емпіричного «буття» окремої людини.

Індуїзм (санскр. хіндумата) – одна з найбільших за чисельністю послідовників релігій світу (близько 95% усіх індуїстів – жителі Індії). Сформувався в I тис. н.е. внаслідок розвитку провідної релігії і брахманізму та процесу подальшої асиміляції народних вірувань. Основа **I.** – вчення про перевтілення духу (сансара), що відбувається відповідно до морального закону (карми). Верховні боги – Вішна і Шива. Відповідно до вшанування одного з верховних богів вирізняються дві течії **I.** – вішнуїзм і шиванізм.

Іслам (араб., букв. – покірність) – одна з трьох світових релігій (поряд з християнством і буддизмом)ю Її послідовники – мусульмани. **I.** виник в Аравії в VII ст. н.е. Засновник – пророк Мухаммед. Внаслідок арабських завоювань **I.** поширився на Близькому і середньому Сході, пізніше – у деяких країнах Далекого Сходу, Південно-Східної Азії, Африки. Основні принципи **I.** викладені в Корані. В **I.** викладені два напрями – сунізм і шиїзм.

Іудаїзм – монотеїстична релігія з культом бога Яхве (спочатку бог племені Іуди – звідси і назва). Виникла в I тис. до н.е. у Палестині, поширена серед віруючих євреїв. Основні догмати **I.** викладені у Старому Заповіті і Талмуді; віра в єдиного бога Яхве, богообраність євреїв, вторинність іновірців, прихід месії (спасителя), безсмертя душі, існування загробного царства (пекла, раю) тощо. **I.** – державна релігія Ізраїлю.

К

Кам'яний вік – умовна назва епоха в розвитку людства, коли знаряддя праці і зброя виготовлялися з каменю, дерева та кісток. У **К.в.** вирізняють три періоди: стародавній (палеоліт) – приблизно 2 млн. років – XII тис. до н.е., середній (мезоліт) – XII-VIII тис. до н.е. і новий (неоліт) – VIII-IV тис. до н.е.

Капіталізм – тип соціально-економічної системи, що виник в епоху пізнього Середньовіччя. Нині характерний для більшості індустріальних країн. Ознаками **К.**, як правило, вважаються приватна власність на засоби виробництва, конкуренція в економічних відносинах, прагнення до максимального прибутку як рушійної сили економічних процесів, вільний ринок, наймана праця більшої частини населення як основне джерело засобів існування.

Католицизм – (від грец. *katholikos* – загальний, вселенський) – один з основних напрямів у християнстві. Поділ християнської церкви на католицьку і православну відбувся в 1054-1204 рр. На початку XVI ст. від **К.** відокремився протестантизм. Основна ознака католицької церкви – сувора централізація. Єдиний глава церкви – Папа Римський, його резиденція – Ватикан. **К.** має певні відмінності від православ'я у вивченні (напр., ідея, що Дух Святий виходить не лише від «Бога-отця», а й «Бога-сина»; принцип celibату, тобто заборона одружуватися всьому духовенству).

Клас – (від лат *classis* – розряд, група) – сукупність предметів, живих істот, людей, об'єднаних за певними ознаками.

Класи суспільні – великі групи людей, що розрізняються за місцем в історичній системі суспільного виробництва і розподілу, відношенням до засобів виробництва, роллю в суспільній організації праці.

Конфлікт (від лат. *conflictus* – зіткнення) – зіткнення протилежних інтересів, поглядів; крайнє загострення суперечностей, що призводить до ускладнень чи гострої боротьби.

Конформізм (від лат *conformis* – подібний, відповідний) – пристосовницьке, пасивне прийняття існуючого порядку, смаків, суджень. Альтернатива конформізму – нонконформізм.

Конфуціанство – етико-політичне вчення в Китаї, основи якого закладені в VI ст. до н.е. Конфуцієм. Головне в цьому вченні – культ предків у сім'ї і культу правителя держави, влада яких вважалась священною посланою небом, а самі вони – синами неба. Ідеал **К.** – високоморальна людина, що неухильно дотримується традицій мудрих предків і виконує покладені на неї обов'язки.

Культ (від лат *cultus* – поклоніння, пошана) – один з основних елементів усіх релігійних систем; сукупність дій, щоб створити видимий вираз релігійному поклонінню або повернути до їх виконавців божественні «сили».

Культура (від лат. *cultura* – обробіток, культивування землі, шанування, догляд, освіта) – сукупність практичних матеріальних і духовних надбань суспільства й людини, що втілюються в результатах продуктивної діяльності.

Культурна епоха – стилістична, світоглядна і ментальна єдність усіх елементів культури, що базується на певних засадничих цінностях і виявляється на певному історичному етапі більш-менш окреслених просторових і часових межах.

Культурні цінності – результат оцінки суб'єктами пізнання (особистістю, групою, спільнотами) об'єктивно існуючого соціокультурного світу з позицій значущості його явищ для прогресивного розвитку суспільства.

Культурогенез – теоретична концепція, що розкриває причини і закономірності виникнення та розвитку культури як єдиного цілого.

Л

Ламаркізм – перша цілісна концепція еволюції живої природи, сформульована попередником Ч.Дарвіна фр природодослідником Ж Ламарком (1744-1829). За Л. види тварин і рослин постійно змінюються, удосконалюються під впливом зовнішнього середовища. Л. проголосив еволюцію загальним законом живої природи.

Людина – термін, який вживається як родове поняття, що свідчить про приналежність до людського роду – вищого етапу еволюції на планеті Земля, вказує на якісну відмінність людей від тварин і призначений для характеристики загальносутнісних якостей, притаманних усім людям (зокрема, здатність до практичної діяльності, наявність свідомості, мовлення і моральності).

М

Масова культура – форма культури, пов'язана з процесом уніфікації, стандартизації духовного в особистості й суспільстві. Твори **М.к.** поширюються серед широкого загалу без урахування регіональних, релігійних або класових субкультур і розраховані на потурання, як правило, нерозвиненим смакам.

Масова свідомість – складова суспільної свідомості, пов'язана з діяльністю особливого роду соціальних спільностей, що відбивають різні аспекти життя суспільства залежно від інтересів спільнот. **М.с.**, на відміну від суспільної, не визначає розвиток суспільства.

Матріархат (від лат mater – мати, і грец. arche – влада) – за І.Бахофеном, форма суспільного устрою на ранніх етапах розвитку первісного ладу, що характеризується домінуючою роллю жінки в сім'ї, господарстві, суспільному житті.

Мезоліт (від лат. mesos – середній і litos – камінь) – середня кам'яна епоха, що була перехідною між стародавньою кам'яною епохою (близько X-V тис. до н.е.). За **М.** з'явилися лук, і стріли, було приручено собаку.

Ментальність – соціально-психологічні характеристики суспільного суб'єкта (людини, етносу, класу та ін. великої соціальної групи), що виявляються у способі та характері мислення, світовідчуття, соціальних і психічних установках та поведінці. **М.** формується під впливом соціокультурних чинників: традицій культури, соціально-політичних структур та інститутів суспільства.

Меценат – 1) у Стародавньому Римі один з наближених імператора Октавіана Августа, що допомагав останньому заохочувати розвиток мистецтва, підтримувати матеріально поетів, згуртовувати літературні кола; 2) у сучасному розумінні – будь-яка людина, що матеріально допомагає митцям.

Мистецтво – 1) специфічний вид людської діяльності (художня творчість), в основу якої покладено відображення світу в художніх образах, а також результат цієї діяльності. Поняття **М.** охоплює художню творчість загалом – літературу, архітектуру, живопис, графіку, декоративно-ужиткове мистецтво, музику, танець, кіно та ін. 2) високий ступінь навичок і майстерності в будь-якій галузі людської діяльності.

Міф – (від грец. mythos – слово, переказ, сказання) – 1) сказання, в основу якого покладено символічне відображення та наївне бачення світу в образах богів та напівбогів. **М.** є духовною цінністю племені, пов'язані зі священними традиціями племені, утверджують прийняту в певному суспільстві систему цінностей, підтримують і розвивають певні норми поведінки; 2) один з історичних типів світогляду, в основу якого покладено міфічне розуміння і світосприймання.

Монізм – (від грец. monos – один, єдиний) – філософський принцип і спосіб розгляду розмаїття (багатогранності) явищ світу через призму єдиного начала (матерії або духу) усього існуючого.

Монотеїзм – (від грец. monos – один, єдиний і theos – Бог) – релігійна концепція, що базується на ідеї єдиного божества – віри в єдиного Бога. **М.** виявляється в іудаїзмі, християнстві, ісламі.

Моральна свідомість – один з аспектів суспільної свідомості, що відбиває реальні відносини і регулює моральний аспект діяльності людини.

Н

Наукова революція – поняття для позначення докорінних змін в ідеях про природу і в розвитку наукового пізнання. Перша **Н.р.** відбулася в європейському інтелектуальному житті з сер XVI ст. – до кін. XVII ст.; друга – з кін. XIX – до сер. XX ст. Головний результат двох **Н.р.** – народження сучасної науки, процес її диференціації, виникнення фундаментальних та прикладних наук, інтеграція нових галузей, професіональний поділ праці, спеціалізація досліджень та ін.

Неоліт – (від грец. neos – новий і litos – камінь) – новий кам'яний вік VIII-III тис. до н.е.), період переходу від привласнювального господарства (збиральництво, полювання) до продукуючого (землеробство, скотарство).

Норми соціальні – зразки, стандарти діяльності, правила поведінки, виконання яких очікується від членів суспільства і підтримується за допомогою і впорядкованість у соціальних відносинах.

О

Обряди (ритуал) – сукупність визначених традицією умовних дій, спрямованих на естетичне оформлення певних подій у житті людей, колективів, а також відзначення певних дат (весілля, день народження, обжинки, купальські **О.** та ін.). **О.** є складовою традиційно-побутової культури народу й містять елементи пісенного, хореографічного, драматичного та декоративно ужиткового мистецтва.

Організація Об'єднаних Націй (ООН) – міжнародна організація держав, створена для підтримки і зміцнення миру, безпеки й розвитку співробітництва між країнами. Головні органи ООН: Генеральна Асамблея ООН, Рад Безпеки ООН, Економічна і Соціальна Рада ООН, Рада з опіки, Міжнародний суд ООН і Секретаріат ООН.

Особистість – поняття для позначення усталеного комплексу якостей та властивостей людини, що формуються під впливом відповідної культури суспільства і конкретних соціальних груп та спільнот, до яких вона належить і у життєдіяльність яких включена. Термін характеризує соціальне в людині, а також міру її суб'єктивності. **О.** поєднує риси загальнолюдського, соціально значущого та індивідуального, неповторного.

II

Палеоліт – (від грец. *palaios* – старший, давній і *lithos* - камінь) – стародавній кам'яний вік, перший і найдавніший період кам'яного віку взагалі, час існування викопної людини, яка користувалася оббитими кам'яними, дерев'яними, кістковими знаряддями, займалась полюванням і збиральництвом.

II. тривав з часів виникнення людини до X тис. до н.е.

Патристика – (від лат *pater* – батько) – загальна назва системи теологічних, філософських і соціологічних доктрин християнських мислителів II-VII ст., так званих отців церкви (Тертулліан, Оріген, Григорій Назіанзин, Григорій Нісський, Августин, Іоанн Дамаскин та ін.)

Патріархат – (від грец. *pater* – батько і *arche* – влада) – доба в розвитку первісного ладу, що заступила за матріархатом і характеризувалася панівним становищем чоловіків у сім'ї, господарстві та суспільстві. Епоха **II.** – час розкладу первісного ладу, на заключному етапі характеризується виникненням класів і держави.

«Первісне людське стадо» – умовна назва початкового етапу первіснообщинного ладу, його родової стадії, що існувала в епоху давнього палеоліту. Це період становлення людини і суспільства, який ще називають періодом дикунства. Перехід від **«П.л.с.»** до роду характеризується завершенням формування людського суспільства.

Первіснообщинний лад – за соціальною теорією К.Маркса та Ф.Енгельса, перша суспільно-економічна формація, що існувала в усіх народів на ранніх стадіях їхнього розвитку. Характеризується низьким рівнем розвитку продуктивних сил і знарядь праці, природним поділом праці за статтю й віком, спільною власністю на засоби виробництва за наявності особистої власності на знаряддя та речі особистого вжитку.

Політеїзм – (від грец. *poli* – багато і *theos* – бог) – багатобожжя, етап розвитку релігії, що характеризується поклонінням багатьом богам. Виник з первісних вірувань – тотемізму, фетишизму, анімізму в період розкладу первісної общини. У формуванні ієрархії богів відбилися суспільний поділ праці, відносини панування й підкорення. Згідно з еволюційною теорією **II.** закономірно змінюється монотеїзмом (єдинобожжям).

Православ'я – одне з трьох поряд з католицизмом і протестантизмом відгалужень християнства. Сформувалося після розколу церкви в 1054 р. на Східне та Західне. На відміну від католицизму **II.** не має єдиного церковного

центру, що об'єднував би віруючих у масштабах планети. **П.** посідає третє місце у християнстві після католицизму і протестантизму за кількістю віруючих.

Просвітництво – термін для позначення періоду в європейській історії безпосередньо перед Великою французькою революцією 1789 р., а також ідейної течії в культурі сер. XVIII ст. Просвітники боролися за встановлення «царства розуму», заснованого на «природній рівності», за звільнення людини від станових і релігійних обмежень, політичну свободу і громадянську рівність. Велике значення у цьому приділялось освіті й поширенню наукових знань.

Протестантизм – один з основних напрямів християнства (поряд з католицизмом та православ'ям). **П.** виник у руслі католицизму як опозиція до католицької церкви у процесі Реформації XVI ст. **П.** породив багато самостійних церков та сект: лютеранство, кальвінізм, англіканську церкву баптизм, адвентизм, п'ятидесятників та ін. Характерні ознаки: відсутність принципового протиставлення духовенства мирянам, відмова від складної церковної ієрархії, спрощення культу, відсутність чернецтва, відкидання культу богородиці, святих, ікон. Основне джерело віровчення – Святе Письмо.

Проторенесанс – (від грец. *proto* – перший і *ренесанс*) – період в історії італ. культури (XIII – поч. XIV ст.), що передував Високому Відродженню й підготував основу для його розвитку. **П.** характеризується підвищеним інтересом до реального життя і зверненням до традицій античного світу. Представники: Данте, Петрарка, Джотто та ін.

P

Релігія – (від лат *religio* – благочестя, набожність, святиня) – світосприйняття, світорозуміння, а також поведінка і специфічна діяльність, в основу яких покладено віру в існування надприродних сил (богів, душ тощо).

Реформація – (від лат *reformatio* – перетворення, поліпшення) – суспільний антифеодальний рух у Західній і Центральній Європі в XVI ст., який розгорнувся під ідеєю боротьби проти католицької церкви як основної ідеологічної опори феодалізму. Ідеологи реформаційного руху заперечували потребу в існуванні католицької церкви з її ієрархією і духовенства як посередника між людьми й Богом. **P.** поклала початок протестантизму і значно прискорила становлення культури Нового часу в Європі.

Ритуал – (від лат. *ritualis* - обрядовий) – обов’язкове дійство з певними ознаками театралізації, побудоване на емоціях, уявленні, діях стосовно божества або природного явища, яким воно було присвячено.

Родовий лад – (або, за періодизацією Л.Моргана, варварство) – час повного утвердження виробничих відносин первісного суспільства за часів пізнього палеоліту. За **Р.л.** основним осередком суспільства був рід.

С

Сакральність – (від лат *sacrum* – священна річ, дія) – світоглядна категорія, що виокремлює сфери буття, що сприймаються як відмінні від буденної реальності (профанного), особливо ціннісні, священні.

Світогляд – загальна система поглядів людини на світ і своє місце у світі, а також зумовлені цими поглядами основні життєві позиції, установки, переконання, ідеали, засади пізнання тощо.

Секуляризація – (від лат. *secularis* - світській) – 1) звільнення від церковного впливу у громадській та інтелектуальній діяльності, художній творчості; 2) вилучення чогось із церковного відання і передання громадському чи суспільному; **Середні віки (Середньовіччя)** – термін, запроваджений у XV-XVI ст. італ. гуманістами для позначення певної доби в історії людства. **С.в.** називали добою від «загибелі» античності до розквіту європейської культури в різні часи (V-XV ст.).

Соборність – гармонійна цілісність людини, світу й церкви, спосіб розв’язання всією громадою проблем.

Схоластика –(грец. *scholastikos* – шкільний, учений) – 1) тип релігійної філософії, якому притаманне поєднання богословських ідей з раціоналістичною методикою їх розв’язання; 2) переносно – відірване від життя безплідне розмірковування.

Т

Табу (полінезійське) – категорична заборона певних дій, порушення якої призводить до жорстокого покарання; система заборони вчинків людей, що формувалась у первісному полінезійському суспільстві як норми первісної моралі й збереглася в усіх народів.

Теократія – (від грец. – Бог і – влада) – форма правління державою, в основу якої покладено ідею, що люди в усіх земних справах підпорядковані Богові, яки й діє через своїх земних представників. Найбільшого поширення Т. дістала у країнах стародавнього та середньовічного Сходу. Сучасною теократичною державою є Ватикан.

Теологія – (від грец. – Бог і – слово) – 1) богослов'я, філософська основа релігії; 2) сукупність релігійних доктрин, що стосується існування та діянь Бога; 3) систематичне викладення будь-якого віровчення, що містить обґрунтування його істинності та необхідності для людини.

Техніка – (від грец. – вправний і від – майстерність) – у мистецтві сукупність навичок і прийомів, за допомогою яких виконується (створюється) художній твір. Висока технічна майстерність – запорука успіху творчої особистості в будь-якій галузі мистецтва.

Тиранія – (грец.) – 1) у Стародавній Греції одноосібне правління тирана. Найвідоміший з грец. тиранів був Пісістрат, при якому Афіни стали могутньою державою; 2) у первісному значенні – жорстокість, насильство, сваволя однієї особи.

Толерантність – (від лат – терпимість) – прояв терпимості до чужих думок, вірувань, світоглядних уподобань, а отже, визнання за людиною права на власну думку, публічне її оприлюднення і доведення правомірності; спокійне, виважене ставлення індивіда до суджень інших людей.

Тоталітаризм – (від лат. – весь, цілий) – суспільно-політичний лад, політичний режим, що здійснює повний, тотальний контроль над усіма сферами суспільного життя, супроводжується знищенням демократичних свобод, однопартійною системою, репресіями.

Традиція – (лат. *traditio* – передавання) – елементи соціальної і культурної спадщини, а також власне механізм їх передавання від покоління до покоління.

Трансформація – (лат. *transformatio* – перетворення) – сукупність культурних процесів, що в кінцевому підсумку спричинюють появу нової якості.

У

Уніатська церква, греко-католицька церква – християнська церква, що утворилась в XVI-XVII ст. в українських землях внаслідок укладення між

католицькою церквою і частиною місцевого православного духівництва Берестейської церковної унії 1596 р., що передбачала об'єднання православної і католицької церков з визнанням верховенства Папи Римського при збереженні православних обрядів, богослужіння, україномовної відправи.

Універсалії культурні – (від лат. *universalis* – всезагальний) – спільні риси, властивості, притаманні всім культурам.

Урбанізація – (фр. *urbanisme*, від лат. *urbanus* – міський) – історичний процес зростання ролі міст в економічному й культурному житті суспільства; процес зосередження промисловості й населення переважно у великих містах.

Утопізм – (грец. *χίμα* – не і *topos* – місце, букв. – місце, якого немає) – термін для позначення будь-якої системи політичних ідей, що змальовує або захищає ідеал суспільства, де буде досягнуто миру і щастя, а його члени житимуть у довершених умовах.

Ф

Формація суспільно-економічна – (від лат. – утворення, формування, вид) – одна з наріжних категорій марксистської філософії, історичний ступінь у розвитку людського суспільства, що характеризується тільки йому властивим способом виробництва і зумовленими ним соціальними та політичними відносинами, юридичними нормами й установками, ідеологією. **Ф.с.-е.** закономірно змінюють одна одну: первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична й комуністична, перша фаза як – соціалізм.

Функція – (від лат. – здійснення, виконання) – роль, що виконується певними елементом соціальної системи в її організації як цілого.

Футурологія – (від лат. – майбутнє та грец. – слово, вчення) – уявлення про майбутнє людства; галузь знань, предметним полем якої є перспективи соціальних процесів.

Х

Християнство – (від грец. *christos*, букв. – помазаний) – одна з трьох світових релігій (поряд з буддизмом та ісламом). Існують три основні гілки: католицизм, православ'я, протестантизм. Характерні риси **Х.**: визнання Ісуса Христа посланцем Бога на землі; віра у Трійцю – єдиного бога у трьох особах (Бога-

Отця, Бога-Сина і Бога-Святого Духа); віра в існування потойбічного світу у прийдешній «страшний суд» тощо.

Хронологія – (від грец. *chronos* – час і *logos* – слово, вчення) – 1) послідовність історичних подій у часі; 2) наука про вимір часу; 3) галузь астрономії, що вивчає закономірності розвитку повторюваних небесних явищ, встановлює точний астрономічний час; 4) галузь історичного знання, що вивчає системи літочислення й календарі різних народів і країн; 5) перелік певних подій у їх часовій послідовності.

Ц

Церква – (від грец. *kyriake*, букв. – божий дім) – 1) специфічний соціальний інститут, тип релігійної організації за складною чітко централізованою та ієрархічною системою відносин між священнослужителями і віруючими; 2) назва християнської культової будівлі, в якій є олтар і приміщення для богослужіння; те саме, що храм.

Цивілізація – (від лат. *civilis* – гідний, вихований, державний) – 1) форма існування живих істот, наділених розумом; 2) синонім культури, сукупність духовних та матеріальних здобутків суспільства; 3) ступінь розвитку матеріальної і духовної культури суспільства загалом; 4) процес становлення громадянського суспільства; 5) відносно самостійне цілісне соціально-історичне утворення, локалізоване у просторі й часі.

Циклічний час – образ часу, в якому немає руху вперед, відбувається повернення до того, що було, і немає відмінності між минулим, теперішнім і майбутнім, які зливаються в конкретному досвіді людини.

Ціннісні орієнтації – 1) ідеологічні, політичні, моральні, естетичні та ін. оцінювання суб'єктом навколишньої діяльності та орієнтації в ній; 2) спосіб диференціації об'єктів індивідом за їх значущістю. **Ц.о.** формуються під час засвоєння соціального досвіду і виявляються в цілях, переконаннях, інтересах.

Цінності соціальні – 1) у широкому розумінні – значущість явищ і предметів реальної дійсності з погляду відповідальності чи невідповідальності їх потребам суспільства, соціальних груп та особистості; 2) у вузькому розумінні – моральні й естетичні вимоги, вироблені культурою, які є продуктом суспільної свідомості.

Ш

Шовінізм – (фр. *chauvinisme*) – крайня форма націоналізму, що виявляється у войовничій проповіді винятковості, «обраності» своєї нації щодо інших, протиставленні її інтересів інтересам інших народів. Одним виявів національної нетерпимості є расизм.

Я

Язичництво – поганство – прийнятий у християнському богослов'ї і частково в історичній літературі термін для позначення дохристиянських і нехристиянських, здебільшого політеїстичних релігій. Боги **Я.** уособлювали сили природи. **Я.** було витіснено офіційними монотеїстичними релігіями, які запозичили й почасти пристосували до своїх потреб язичницькі образи і вірування.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна література

1. Бабушкин С.А. Теория цивилизаций. – Курс, 1997.
2. Клягин Н.В. Происхождение цивилизаций (Соц.-философ. аспект). – М., 1996.
3. Хачатурян В.М. История мировых цивилизаций. – М.: Дрофа, 1996.
4. Черняк Е.Б. Цивилиография: наука о цивилизациях. – М., 1996.
5. Яковец Ю.В. История цивилизаций. – М.: ВладДар, 1995.

Додаткова література

1. Гумилев Л.Н. Ритмы Евразии. Эпохи та цивилизации. – М., 1993.
2. Дьяконов И.М. Пути истории: От древнейшего человека до наших дней. – М.: Восточная литература, 1994.
3. Ковальченко И. Многомерность исторического развития: Типология, периодизация, цивилизационный подход // Своб. мысль. – 1995. №10.
4. Маркарян Э.С. О концепции локальных цивилизаций. – Ер., 1962.
5. Мыльников А.С. Сравнительное изучение цивилизаций // Актуальные проблемы этнографии и современная зарубежная наука. – Л, 1979.
6. Мчедлов М.М. Вопросы цивилизаций во французском общественном знании. – М., 1996.
7. Семенникова П.А. Россия в мировом сообществе цивилизаций. – М.: Интерпресса, 1994.
8. Семенов Ю.Н. Социальная философия А.Тойнби. – М., 1992.
9. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Прогресс, 1991.
10. Тойнби А.Дж. Цивилизация перед судом истории. Сборник. – М.: Прогресс, культура. – СПб.: Юовента, 1996.
11. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. //Полис. – 1994. №1.
12. Чумакова А.Н. Философия глобалистики: поиски путей выживания. – М., 1992.
13. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии культуры. – М., 1993-1998. – Т.1-2.

Перелік наочних та інших посібників, методичних вказівок до проведення конкретних видів начальних занять, а також методичних матеріалів до використання в навчальному процесі

1. Українська національна символіка. Методичні рекомендації для самостійної роботи студентів усіх спеціальностей та форм навчання з дисциплін «Історія України», «Культурологія», «Українська та зарубіжна культура» / Міносян А.С., Смирнов В.В., Коршунова І.П., - Харків: ХДУХТ, 2005.
2. Нарис культурного життя Харкова у XVI-XXI ст. Науково- методичні рекомендації до самостійного вивчення дисциплін «Історія України», «Українська та зарубіжна культура», «Українська словесність» для студентів заочної форми навчання / Міносян А.С., Коршунова І.П., – Харків: ХДУХТ, 2006.
3. Історія України. Практикум для абітурієнтів, слухачів підготовчих відділень, студентів усіх спеціальностей і форм навчання / Міносян А.С., Смирнов В.В., Чорна Н.В., - Харків: ХДУХТ, 2006.
4. Культурологія. Теоретичні основи до вивчення курсу. Науково-методичні матеріали для самостійного вивчення дисципліни студентами денної та заочної форм навчання економічних спеціальностей / Міносян А.С., Коршунова І.П., Сапожнікова Л.Я., Лисак Н.О.,– Харків: ХДУХТ, 2006.
5. Історія України: Навчальний посібник /Міносян А.С., Бондар О.В., Нікольченко Ю.М. – ХДУХТ, 2007.
6. Історія та культура Слобідської України. Опорний конспект лекцій для студентів денної та заочної форм навчання за напрямом підготовки: 6.050201 «Менеджмент організацій», 6.050206 «Менеджмент зовнішньоекономічної діяльності» /Міносян А.С., Коршунова І.П., - Харків: ХДУХТ, 2009.
7. Історія української культури: навчальний посібник /А.С.Міносян, І.П.Коршунова; Харк. держ. ун-т харчування та торгівлі. – Х.: ХДУХТ, 2010.
8. Історія української культури. Навчальний посібник /Головко О.В., Коршунова І.П., – Харків: ХДУХТ, 2011

Навчальне видання

МІНОСЯН Андрій Сергійович

КОРШУНОВА Ірина Павлівна

СМИРНОВ Віктор Васильович

ІСТОРІЯ СВІТОВИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

Навчальний посібник

В авторській редакції

Підп. до друку _____ Формат 60x84 1/16. Папір. офсет. Друк офс.

Обл.-вид. арк. 10,2 Умов. друк. арк. 11,5.

Тираж 50 прим. Зам. № _____

Видавець та виготовлювач
Харківський державний університет харчування та торгівлі
вул. Клочківська, 333, Харків, 61051
свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК №2319 від 19.10 2005 р.